

TOMÁS

The Journal of the UST Center
for Creative Writing and Literary Studies

Volume 3 • Issue • 2018-2019

Tomás is a refereed journal published by the
UST Center for Creative Writing and Literary Studies

©2019 by the authors and editors

All rights reserved.

No copies can be made in part or in whole without prior written permission
from the authors and the editors

ISSN: 0119-7908

TOMÁS

The Journal of the
UST Center for Creative Writing
and Literary Studies

Cristina Pantoja Hidalgo
General Editor

Augusto Antonio A. Aguila
Issue Editor

Chuckberry J. Pascual
Managing Editor

Dawn Catherine Llanera
Book and Cover Designer

Augusto Antoni A. Aguila	Dawn Laurente Marfil
Ma. Ailil B. Alvarez	Jose P. Mojica
Joyce L. Arriola	Ned Parfan
Michael M. Coroza	Chuckberry J. Pascual
Joselito D. De Los Reyes	Ma. Luisa Torres Reyes
Ralph Semino Galán	John Jack G. Wigley
Nerisa del Carmen Guevara	Joselito B. Zulueta

Editorial Board

CONTENTS

Introduction	
•♦ Augusto Antonio A. Aguila and Chuckberry J. Pascual	v
Borrowed Plots, Local Stories: Medieval Temporalities and 1950s Film Adaptations of Korido-based Komiks Stories	
•♦ Joyce L. Arriola	1
Pananalig at Pagpaparamdam sa mga Dula ni Floy Quintos	
•♦ Vladimeir B. Gonzales	43
Pagtatatag ng Tradisyon at Kumbensiyon: Ang Soap Opera sa Radio, 1922-1963	
•♦ Louie Jon A. Sánchez	69
The Archangel Gunita and Other Poems	
•♦ Nerisa del Carmen Guevara	128
Currency and Other Poems	
•♦ Francis C. Macasantos	133
Five Poems	
•♦ Adrian Crisostomo Ho	140
Elias' Story and Other Poems	
•♦ Rodrigo V. Dela Peña, Jr.	146
Luna't Lunas	
•♦ Paul Alcoseba Castillo	153
Totipotency at Isa Pang Tula	
•♦ Joseph T. Salazar	159
Looban at Iba Pang Tula	
•♦ Radney Ranario	164
Paghahanap sa Paraluman at Iba Pang Tula	
•♦ Kid Orit	170

Ilahas at Iba Pang Tulang Pambata	
❖ Eugene Y. Evasco	177
Eventide	
❖ Quintin Jose V. Pastrana	190
Mercury Rising	
❖ Quintin Jose V. Pastrana	193
The Walk Home	
❖ Tristan Joshua A. Acda	198
Summer at the Barrio	
❖ Jose P. Mojica	201
Ang 46 na Pinakaayaw na Buhay na Dinanas ni Shiela Ishmael	
❖ U Z. Eliserio	209
Malagim Ever and Gabi	
❖ Paul Cyrian M. Baltazar	227
Tanikalang Bahaghari	
❖ John Jack G. Wigley	239
The Thief	
❖ Edmark T. Tan	249
Remembering Lolo	
❖ Jasper Emmanuel A. Paras	260
Tao Po (Dulang May Isang Yugto)	
❖ Maynard Manansala	268
The Need for Harmony	
Alfred A. Yuson	295
The Poetics of Profound Perception: Paul Alcosoba Castillo's <i>Walang Isang Salita</i>	
❖ Ma. Ailil B. Alvarez	301
The Contributors	304
The Editors	310

INTRODUCTION

Augusto Antonio A. Aguila and Chuckberry J. Pascual

The digital age is a historic period in the 21st century which dramatically changed the way we do things. It is characterized by the massive evolution of modern technology which further revolutionized information and communication processes as well as the use of various forms of media. Who would have thought, for instance, that 45 rpm records, long-playing albums, cassette tapes, and video cassettes would be replaced by the digital optical disc or compact disc and the video compact disc, two of the early forms of digital recording? While the CD and the VCD enjoyed tremendous popularity in the 90s and the early 2000s, their ultimate downside is that recorded music and film can easily be copied because they are formatted and recorded digitally. This led to the proliferation of pirated CDs and VCDs which were sold at a cheaper price, which impelled everyone who is a part of the culture industry such as singers, composers, actors, writers, film directors, etc. to take to the streets to stop piracy. The fight against piracy was long and hard and continues up to this day.

With the advent of new technology such as iTunes, iPod, iPad, SmartPhones, and external hard drives, the digital optical disc has become a thing of the past and appeals only to a small segment of the market—collectors who prefer owning physical copies of films and music to downloading them, but their number continues to dwindle.

Just like music, movies, and television programs, literature is not spared from the digital revolution. While there are still a great number of people who go for the physical copy of a book, we have to accept the fact that more and more people have made that transition from buying a book from a traditional bookstore to buying an electronic copy. This new social order has

indeed changed the landscape of the culture industry. Of course there are naysayers, who proclaim that all of these technological advancements have also contributed immensely to the current paranoia about technology biting its own tail. Since everything can be downloaded easily (and illegally), this has become a problem for professional filmmakers, musicians, writers, etc. This is their livelihood that's literally being stolen from them.

Digitalization has also taken academe by storm. Today, universities everywhere have begun digitalizing academic journals, giving scholars and students access to articles they require for their research. Gone are those days when students needed to go to a university library located in another city or town to borrow a copy of an academic journal, or sit in the library for hours taking notes. All they have to do now is to turn on their gadgets.

The University of Santo Tomas has started the digitalization of all its journals. Among those journals now available online is *Tomás*, the literary journal of the UST Center for Creative Writing and Literary Studies. In fact, at this very moment you might be reading this Introduction to the new issue of *Tomás* in digital format. In short, the knowledge industry has embraced digitalization: knowledge transfer is now possible with just one click.

* * *

This issue of *Tomás* is the first issue of Volume III. It gathers some of the finest work from both canonical and emerging writers as well as literary scholars. We are also pleased to announce something new: a book review section as a regular feature of the journal, by Ma. Ailil B. Alvarez.

We open this issue with the critics. Joyce L. Arriola's essay "Borrowed Plots, Local Stories: Medieval Temporalities and 1950s Film Adaptations of Korido-based Komiks Stories" is an examination of three extant komiks with extant film adaptations from the 1950s. The study traces the origins of these stories which have greatly contributed to the medievalist attitude in komiks-to-film adaptations in the 1950s.

In "Pananalig at Pagpaparamdam sa mga Dula ni Floy Quintos," Vladimeir B. Gonzales, himself an accomplished playwright, examines Quintos' works through the critical theories of both Roland Tolentino and Jacques Derrida. To quote Gonzales, "Halughugin ang mga insidente ng pagpaparamdam, imbestigahan kung kanino ipinagkakatiwala sa loob at

labas ng teksto ng dula ang katapatan at kakayahang makipag-usap sa mga multo... tingnan ang insidente ng mga pagpaparamdam bilang serye ng mga pagsasanay papunta sa isang pagtatapos, sa pagwawakas ng kasaysayang wala sa kaniyang mga tamang panahon.” Gonzales shows that, despite its hardening into an “art form,” with strict formal requirements, theater is arguably one of the most popular art forms, and still has the potential to advocate for alternative belief systems which may ultimately be liberating.

Any undertaking that sets out to identify local or “localized” traditions and conventions is important, especially in a country that sometimes seems too willing to accede to foreign, notably Western cultural and artistic criteria. So to say that Louie Jon A. Sánchez does important work in “Pagtatatag ng Tradisyon: Ang Soap Opera sa Radyo, Sirka 1922-1963” is an understatement. His essay historicizes and insists on the importance of the radio soap opera’s impact on Philippine cultural history. And like most “localized” traditions, one finds in this essay not just the development of a cultural form, but also a history of resistance and negotiation, that bled from and bleeds into other genres and forms.

Moving now to poetry, we find Nerisa del Carmen Guevara, whose suite of poems unravels the poetics of love, loss, loneliness, grief, and remembrance, and how words can perfectly render namelessness and how labels can create a void and make insignificant even the most powerful of feelings and experiences.

“Currency and Other Poems” by Francis C. Macansantos acutely observes and explores the boundaries of wealth, the effects of old age, the integrality as well as the futility of love, and the possible signification of one of nature’s simplest keepsakes.

“Five Poems” by Adrian Crisostomo Ho vividly captures the personal and the political, particularly those about suicide caused by sheer humiliation, shattered love triggered by a simple mistake, an ephemeral kind of ownership, the powerful and profound effect of various sounds, and the vacuous spheres and spaces created by loss.

Rodrigo V. De la Peña, Jr.’s suite of poems tackles the various ramifications of cruelty, oppression, and hypocrisy as well as the poetics of silence and death with Rizal’s fictional characters as vessels for these wonderfully dark verses.

By creating poetry based on the tropes of “lunas at lason”—remedy and poison, health and sickness, life and death—Paul Alcosoba Castillo was able to straddle modernity and tradition. His poems may be considered traditional, following the ritual practices of the *babaylanes* who first employed the chanting of poetry for healing purposes. The poems can also be considered modern, because in this age of the quick fix, we have a pill for nearly everything. With the current state of political affairs, both here and abroad, people seem to be turning back to poetry. This is obvious in the continuing popularity of spoken word performances, including “battle rap,” as well as the political chants and songs one hears during protest rallies. Castillo’s poetry therefore is a testament to the importance of having what T. S. Eliot calls a “historical sense.”

Science and poetry make strange bedfellows in Joseph T. Salazar’s poetry. In “Totipotency,” he references a biological process, the cell’s capacity to describe the inherent contradictions of navigating individuality and conformity, nation and nationalism, subjectivity and objectivity. In “Terra Nulius,” he likens the body to “unclaimed land,” and asks questions that have to do with the metaphysical: “Kung gayon,/ ano itong ibinabalik/ sa lupa?/ Ano itong karawan?/ Ano itong pinaglalagakan/ ng dugo, laman, buto/ at hininga?/ Ano itong nagpapayakap/ at nagsusumamo—itung danas/ at damdam?”

Radney Ranario’s poetry suite is a meditation on aging and existence, but he uses such a light touch, and employs such quiet, almost unobtrusive imagery, that one hardly feels the weight and seriousness of his themes. In “Katapusan ng Pebrero, 2018,” for instance, he is able to condense complex emotions that deal with the randomness and temporality of human existence with these lines: “Bastang hinahangin ang mga dahon/ At nagkukumpol sa daraanan,/ Pirasong buhay na nalagas sa sanga/ At iniligaw ng ihip sa bakuran-ng-may-bakuran./...Mangyaring nagpanabay ang araw-puso at abo:/ Gunitang-hangin kapwa, mga dahon ng pulso.”

There is a long poetic tradition about the search for the poetic muse. Kid Orit’s take on the theme is to be found in the suite, “Paghahanap sa Paraluman.” The persona finds what he is looking for in different places, in different forms: nature, the beloved, the fleeting moment, even in delay. Orit deftly handles romantic longing and the existential angst that often accompanies it, for instance in these lines from “Tulog”: “At kahit na hindi ko

pa tapos,/ kung anumang ginagawa ko habang hinihintay ka, lagi't lagi akong sumusuko/—rumurupok ang balat ko—sa malalamig mong haplos.”

Eugene Y. Evasco’s poetry suite “Ilahas at Iba Pang Tulang Pambata,” may have been written for children, but its appeal is not limited to any age group. This is because his poetry emphasizes the importance of the imagination, and how it shapes one’s perception of the world. Wild flowers, the ocean and its waves, mysterious *balete* trees, sleepy creeks, and the now-extinct rhinoceroses are not mere flora and fauna in his verses. They are transformed into something else by the playful mind, which is best found in the child.

The fictionists in English are represented by Quintin Jose V. Pastrana, who contributes two short shorts. “Eventide” very subtly captures the nuances of an irreparable relationship. And what adds poignance is the awareness that the relationship has been broken by forces not within the protagonists’ control. Another couple are at the heart of the second story, “Mercury Rising.” This one is a brutally accurate portrait of infidelity and betrayal. The songs of the famous rock band Queen are both framing device, and a kind of echo or counterpoint of the male protagonist’s own feelings as he goes through his discovery and embraces it.

Tristan Joshua A. Acda’s short story, “The Walk Home” treads on the subtleties and silences that mark a kind of love, which is both unspoken and perhaps even unrecognized. It likewise reveals how a profoundly moving moment may leave more questions than answers.

Jose P. Mojica’s “Summer at the Barrio” is a story within a story. A fantastic tale is passed on from one generation to another. The point is: can it actually happen again in real life, today? The charm of this tale is its sly playfulness.

One may argue that the story “Ang 46 na Pinakaayaw na Buhay na Dinanas ni Shiela Ismael” is a mere assemblage of flash fiction, or even sketches. After all, U Z. Eliserio plays with time in each narrative, condensing large chunks of it into mere statements, and providing minimal drama. But the piece is reminiscent of Liwayway Arceo’s “Uhaw ang Tigang na Lupa” because of its use of enumeration, and pushes the envelope a bit farther. If Arceo experimented with plot (“by the numbers”), Eliserio questions the formal notion of a “fully-drawn character.” As the title suggests, the story toys with the idea of eternal recurrence. It is, however, bereft of any religious

influence. Instead, the vagaries of history lord it over the 46 disparate histories of the woman called Shiela Ismael. At the end, the reader is left with a paradox: Shiela Ismael is a “fully-drawn character”—with 46 narratives, no less—but remains unknowable.

Paul Cyrian Baltazar’s short story, “Malagim Ever ang Gabi” is part horror, part comedy, and part coming-out story. It features a transgender protagonist who seeks the approval of her father, a father whose horrible qualities extend beyond his fierce temper and basically unloving nature. The coming out in this piece is unexpected, but as with most coming-out stories, everything ends with light being shed on what was previously hidden.

In John Jack G. Wigley’s “Tanikalang Bahaghari,” the protagonist, Wilfredo Sta. Cruz, is made to stand in for the reader by speaking of the virtues of literature (“By reading literary works, we are allowed to feel the hopes and dreams, and aspirations of other people...”), while also standing in for the writer. The story ends with his curiosity over the relationship of two male students. The ending has many possibilities, and as with all good fiction, it demonstrates that a work of imagination about the imagination breeds further imaginings. One may even be tempted to describe it as Wigley’s inadvertent metafictional turn, because this story, despite its problematizing of the nature of narrative, is firmly rooted in the realist tradition. And the author successfully demonstrates that, despite the current popularity of speculative and non-realist fiction, realism still offers a distinct and appealing glimpse into our humanity.

Only two pieces of creative nonfiction made it to this issue. Edmark T. Tan’s “The Thief” vividly recounts how a young boy develops the bad habit of stealing from his parents, and why. It also dramatically shows how this terrible habit becomes a kind of prison from which there is no escape.

In “Remembering Lolo,” Jasper Emmanuel A. Paras talks about how he witnessed and came to understand death as a young boy through the loss of his grandfather to whom he was very close. And he discloses how, at that young age, he found a way of consoling himself and coping with the grief.

The single play in this issue of *Tomás* is Maynard Manansalá’s “Tao Po.” It was first staged in 2017; and since then, it has already been staged many times, both here and abroad. The play also garnered the 2nd Prize in the 2018 Don Carlos Palanca Memorial Awards for Literature. One might attribute the play’s success to its political content and agenda—it is, after all,

a series of dramatic monologues of different characters involved in extra-judicial killings—but if one bothers to carefully listen, or read the play, it is Manansala’s ability to capture the humanity of his characters that shines through.

We close this issue of *Tomás* with Alfred Y. Yuson’s speech as Guest of Honor at the 68th Palanca Awards, held on October 5, 2018. “The Need for Harmony” emphasizes the need for writers to be kind to one another and to support, instead of disparage, each other, a troubling tendency in some of the younger generation of writers. Because he is issuing this call at a time when writers have a particularly significant role to play in society—when the truth and the telling of it is under siege—we feel it is an important document, and hope that the writing community will heed the words of one of its most distinguished members.

BORROWED PLOTS, LOCAL STORIES: Medieval Temporalities and 1950s Film Adaptations of Korido-based Komiks Stories¹

Joyce L. Arriola

Abstract

This article examines three extant komiks series with extant film adaptations from the 1950s, namely: *Sohrab at Rustum*, *Haring Solomon at Reyna Sheba* and *Rodrigo de Villa*. The three stories were based on *koridos* or metrical romances which became popular in the Philippines during the Spanish era, more specifically the 19th century. The *koridos* also became the dominant source of komiks stories and their film adaptations in the 1950s. It is the contention of this paper that although these stories were borrowed plots from Europe and the Middle East during the colonial years, these have been localized first by the *korido* writers/singers, and later by the komiks creators and the filmmakers who either expand or condense the essential/original stories. Furthermore, it is the contention of this author that the three materials reflect a medievalist attitude current in the 1950s, finding expressions in the values, ideals, themes, tropes and characterization of the heroes in the stories. Typical of medieval films however, the komiks-to-film adaptations appropriate the temporal mode as this has been expressed through the literary, dramatic and visual characteristics of both media.

Keywords: *korido*, komiks-to-film adaptation, medievalism, temporality, 1950s Philippine film industry, borrowed plots, local stories

Introduction

In the 1950s, both the komiks and the film industries in the Philippines reached a shared dynamic period, a so-called Golden Age. As intertwined industries, the 1950s became the launching pad for the busiest era in terms of komiks-to-film adaptations, with the source, i.e. komiks, serving as both “anterior text”² and “tunnel text”³ for film adaptations.

A cursory look at extant komiks and extant film adaptations from the 1950s would reveal that a number of the source texts were drawn from the 19th century form called the *korido* or the metrical romance. Resil Mojares (1998) reports that the earliest romances were brought to the Philippines orally as early as the 16th century and were later popularized in the provinces. Although it “grew out of a craving for sophistication” (Lumbera, 1986, p. 16), the *korido* carried themes that belonged to an earlier time, the 16th century. Traditionally conceived as the beginning of the Renaissance in Europe, the 16th century may be considered as the start of modernity. Being a creation of the 16th century romance, the *korido* carried residual influences of medieval values and world views. Since the *korido* was the prime source of Filipino komiks stories in the 1950s, traces of the medievalist temperament have influenced the film adaptations in shades and echoes, if not in a more direct manner.

The medieval content of the *korido* had been made coherent with the doctrine of Christian faith which was pursued through the missionary zeal of the friars who came to the islands in the early period of Spanish colonization. The mass appeal of the *korido* was unmistakable at the onset. Also known by the labels “*buhay*” (life) and “*historia*” (story) by the Tagalogs (Mojares, 1998), native reception had been partly attributed to the “broad and encompassing” (Castillo and Medina, 1974, p.124) themes that the metrical romances espoused. Lumbera (1986) further affirms this:

It was a medieval society the poets and the audience were looking at, but that did not make any difference to them. The ideals that the heroes of the ballads stood for—love, justice, loyalty, and faith—were timelessly appealing to a people who had the slightest contact with the world beyond the boundaries of the colony. (p.16)

Moreover, the medievalist tendency survived the period of colonization up until the post-war period as its worldview had infected

Philippine religious and cultural institutions in terms of symbols and values. Medievalism had become naturalized as values and as reference points in affirming the status quo. Popular forms such as the komiks and the film became instrumental in inscribing the said worldviews in the consciousness of the masses. In view of this, the following exemplars of komiks-to-film adaptation may be offered as sites by which to understand medievalism as this has been inscribed in the treatment of the temporal mode, in the iconography of the komiks and of film, and in invoking the collective significance of the heroes in the narrative.

Medieval Legacies in the Philippines

The Spaniards came to the Philippine shores in the 16th century when much of Europe was way past the Middle Ages. In fact, it was the spirit of the Renaissance that launched the European voyages in the new territories. Perceived through the Western rubric of calendrical time, the Philippines would appear to be a nation without a medieval period. With its pre-colonial history and literature wiped out due to invasion, natural destruction and the absence of a durable writing technology, the Philippines began its written history in the 16th century. The Filipino sense of time has been fractured and pre-conditioned by the historical periodization introduced by the colonizers. On account of this, the Filipino sense of the Western Middle Ages had been obscured in the sensibility of the people. It is possible that Filipinos could only have a sense of the “Middle Ages” through conceptions of time borrowed from the West.

To the Europeans, the Middle Ages may have existed as a precise time; that is, a historical linear time. The dates that cover the said period vary and are subject to debate. According to Cook and Herzman (1983), such a quandary about the exact coverage of the Middle Ages is a “testimony to the problem inherent in any attempt to classify the past with exactness” (p.xxi). What we have mostly are approximations. It could go from “the period stretching from the sixth century to the beginning of the twelfth century,” as the previously-mentioned authors claim in their book *The Medieval World View: An Introduction* (1983). Therefore, it may run from 14 A.D. up to 1375 A.D. It could also stretch up to the early Renaissance. In his *Philippine Studies* article titled “Influences of the European Middle Ages in the Philippines,” an essay that attempts to map out how the European medieval influences have made inroads on Philippine social institutions from

the Spanish years up until the postcolonial period, David Keck (1996) offers the “fifth to the sixteenth century” as the coverage of the Middle Ages that can serve as indicator of the extent by which the transplantation of medieval institutions in the country has been carried out.

To a people whose orally-based tribal community had been interrupted by foreign invasion and colonial encounter, to sense reality in terms of calendrical time may not come as part of the natural order of things. Filipinos caught the medieval temperament in a fragmentary manner and they proved to be very good at re-interpreting it. Keck notes how scholars like Luis Weckman and John Leddy Phelan have observed how medieval institutions introduced by Spain endured in the Philippines. He concocts linguistic indicators by which medievalism operated in the aftermath of Spanish colonization through what he calls “a curious triple conceptual legacy of virtue, savagery, and parody” (p.449).

Although the Renaissance spirit was the one that drove the Spaniards towards the Philippine Islands, they set forth to build medieval institutions in the country to solidify their hold on the natives. In the four centuries of Spanish colonization, cultural foundations were established so that this so-called “medieval sensibility” would have a solid stronghold. Said medieval legacies include: “a theoretical common religious identity in Roman Catholicism and the idea of Christendom; Latin as the shared language of learned discourse; and similar feudal or manorial economic and political power structures” (Keck, 1996, p.449).

Through the influence of the colonial state and the Catholic Church, the institutions of medieval Europe were introduced into the native consciousness. They come in many forms. Keck opted to use the word “influences” because as he claims, the Middle Ages cannot be defined, only described. One of the avenues by which these medieval influences have found expressions in the native’s way of life was through the *korido*. This literary form will prove to be effective in inscribing a medievalist attitude in their immediate hearers and readers.

Medievalism by way of adaptation

In popular media, medieval subjects are either dealt with in a time-bound sense or in a time-free sense. In his various reflections on the Middle Ages, Umberto Eco (1983) regards the era as a floating notion rather than

a fixed historical time. Humanity has been “dreaming the Middle Ages,” says Eco (1983) ever since the world has entered the threshold of postmodernity. Eco considers it “as a quest for our roots” (p, 65). The pull of the past is a way to understand the present. Eco adds:

But is dreaming of the Middle Ages really a typical contemporary or postmodern temptation? If it is true—and it is—that the Middle Ages turned us into Western animals, it is equally true that people started dreaming of the Middle Ages from the very beginning of the modern era. (p. 65)

But perhaps, dreaming the Middle Ages is both a conscious and an unconscious appropriation of colonial influences. And that is not to say it disparagingly. Soledad Reyes (2012) notes that the thread that unites the contemporary with the past, specifically the Graeco-Roman period and high Christianity of the medieval period, is nostalgia; which is a “state of mind” that “carries with it an idealization, a deep-seated desire to see the past through rose-colored glasses, and erect a structure of images, which constitute wish-fulfillment”(p.2).

The medievalist sensibility thrives through a particular literary form that straddled between the provisionality of the oral and the fixity of the written. The *korido* or the metrical romances were introduced in the country in the 16th century via Mexico. Lumbera (1986) has written that the literary form was brought to the country by Mexicans who intermarried with the natives. Although the *ilustrados* have found the metrical romances quite low by late 19th century standards of taste, the form remained popular until the 1930s. The reason was quite typical of romantic native sensibility.

This predilection for romance sustained an interest in works of adaptation. The format of the *korido*, which by the 1930s was giving way to mass media, saw a resurrection in the pages of magazines through the *komiks* format. Although the *komiks* renditions have been aimed for popular readership, the themes and form of the old versions of the romances survived the translations. Three of the extant *komiks* renditions of the *koridos* are *Sobrab at Rustum*, *Haring Solomon at Reyna Sheba* and *Rodrigo de Villa*. The first two were Middle Eastern in setting but were told through the style of the Western metrical romance. The third one, *Rodrigo de Villa*, retains the Spanish themes and values but has seen various emendations in the Philippines through the centuries.

Three Extant Texts

Three koridos from an earlier time found their way into the pages of *Liwayway Magazine* in komiks format. *Sohrab at Rustum* (1950) is a komiks story published in *Liwayway Magazine* between July 24, 1950 and December 25, 1950. It ran for twenty-three (23) weeks. It was adapted by Nemesio Caravana from a korido version of the Persian epic *Shahnameh* by Ferdowsi. The list prepared by Damiana Eugenio (1987) does not include a Philippine korido version of *Sohrab and Rustum*. However, a version for Philippine high school students prepared by Santiago and Enriquez (1972) closely resembles the komiks version.⁴

Although not a European epic, *Shahnameh* earned the interest of 19th century English poet and critic Matthew Arnold who came up with an English version of the narrative poem consisting of 892 lines of blank verse. In so far as Ferdowsi lived between 940 A.D. and 1021 A.D. (The Cultural Section, Embassy of Islamic Republic of Iran-Manila, Philippines, 2007), his work may be considered as medieval epic. While *Sohrab at Rustum*, an extract from *Shahnameh*, may not be of European provenance, it had been re-told using Western conventions of the medieval epic. The same influence is visible in the film version. Bettina Bildauser (2011) opines that a medieval film need not be about Europe alone. It can also be about the “medieval Orient,” raising the possible “overlaps between medievalism and Orientalism” (p.15).

Dean Fansler, in his 1916 essay titled “Metrical Romances in the Philippines,” confirms this overlap between Europe and Asia. In his classification of “Oriental Didactic Tales with Western Modification” (Early Journal Content; <http://about.jstor.org/participate-jstor/individuals/early-journal-content>), Fansler demonstrates the visible influence of Western Medieval ethos on what are purportedly Middle Eastern texts.

The same exception applies to the biblical story of Solomon and Sheba. The komiks series titled *Haring Solomon at Reyna Sheba* began its run at the *Liwayway* on November 27, 1950. After an installment of forty-one (41) chapters, the series finally ended on September 3, 1951. Written by Adriano P. Laudico and illustrated by Jesus F. Ramos, it is one of a series of stories based on a biblical character featured in the *Liwayway*.⁵ The LVN film version, directed by Lamberto Avellana, starred Jaime de la Rosa as Haring Solomon and Mila del Sol as Reyna Sheba. The film’s premiere took place on December 21, 1952 at Life Theater. The available copy at LVN is

incomplete. It does not have the opening credits anymore and the first one-third portion of the film. *Haring Solomon at Reyna Sheba*, the komiks story, is partly based on the Old Testament story of King Solomon and partially from the korido tradition.⁶

The story of Solomon and Sheba may have been re-cast by medieval writers for the consumption of readers during the Middle Ages. Traditionally perceived as a theocentric era, the Middle Ages were particularly focused on Biblical literature. As Cook and Herzman (1983) put it, the Bible “was far and away the most influential and important book for the Middle Ages” (p.3). The early Christian translations of the Bible were largely responsible for the inextricable link between the sensibility of the Judaeo-Christian period of antiquity and the medieval period. St. Jerome’s translation became the standard Biblical text in the Middle Ages, which resulted to the Bible becoming a fountain of original themes, motifs and morals. For instance, Cook and Herzman (1983) note that “Old Testament literary works were favourite sources of wisdom in the Middle Ages and were frequently commented upon by medieval writers” (pp. 5-6).

By way of extension then, the story of Solomon and Sheba, though strictly belonging to the Old Testament, was re-circulated in the Middle Ages as part of the larger project to edify the beliefs and spirit of Christianity. In the 1950s, *Liwayway* magazine came up with a spate of Biblical stories and the story of Solomon and Sheba became part of the long tradition of harking back to memories of the korido and/or oral culture and of the Judaeo-Christian Biblical age as well.⁷

The continued interest in the biblical story in the 1950s may be ascribed to what Reyes (2012) calls “the nostalgia that drives us to return to the past—from the unparalleled glory of the Graeco-Roman period, to the ascendancy of the Christian faith in the medieval ages” (p.2). The generations of 19th century and 1950s korido enthusiasts were hardly concerned about the partly fictional elements of the Solomon and Sheba story. Any medieval material or form, as Keck (1996) has articulated, serves the purpose of being “a transmitter and modifier of classical beliefs and practices” (p. 452). The invocation of classical values was more prized than historical accuracy.

The only true medieval European material in the present investigation that has been re-articulated in another form is *Rodrigo de Villa*. The komiks version of the romance was one of the longest running series

in the 1950s. It began its sixty-seven (67)-chapter run in the *Liwayway* on January 1, 1951 and ended on April 7, 1952.

The komiks story *Rodrigo de Villa* was most probably based on a Spanish korido. Eugenio (1987) cites the ballad titled *Chronica del Famoso Cavallero Cid Ruydiez Campeador* and the drama titled *Guillen de Castro* as possible sources of the received story incidents Filipinos have been familiar with. Eugenio notes that the Rodrigo de Villa story is never known in the Philippines as *El Cid Campeador*, the title that is more popularly known worldwide. This confusion seemed to stem from the probability that the Philippine variant(s) may have been influenced by other sources. Eugenio adds:

The Cid legend, therefore, seems to have come to the Philippines through a narrator who retold incidents recalled from the ballads, the *Chronica*, and the different dramatic and fictional treatments of the legend. These incidents the Philippine poet wove into a romance, modified the events to suit his purpose and audience, and filled the gaps in the story with imaginary and fantastic events (p.70).

The authorship of the Philippine version of the korido has been attributed to Jose de la Cruz or “Huseng Sisiw” who wrote a number of koridos that has been adapted from foreign sources (Mojares, 1998).

Rodrigo de Villa is an unusual text because it is a Spanish material that has been appropriated and indigenized by local writers. It was reconfigured to suit the taste of the Philippine audience who were oriented into medieval Catholicism in the 19th century.

Medieval film/Medieval film adaptation

A cursory survey of the films produced in the 1950s would reveal that a substantial number were based on koridos.⁸ As already noted, the koridos heavily drew from medieval stories—or at least were medievalist in orientation. In Western cinema, the medieval film has almost constituted a separate category or a genre of its own. Similar to other genres, the medieval film has been prejudiced by certain misconceptions regarding its subjects and treatment of history. Bildauer (2011), in her book *Filming the Middle Ages*, explains this bias in connection with the generic category it represents. By

genre, she refers to “a cluster or corpus of films that share certain features and raise certain expectations because they are, to some extent, modelled on each other” (p.13). As a cluster of films, the medieval film has been unfairly associated with formulaic images and “carries with it connotations of populism and conservative ideologies” (p.13).

In a similar vein, the three films under scrutiny may be categorized as genre films and may bear some of the much derided formulaic features. However, they are offered here too as part of a longer tradition in Filipino adaptation practice.

Bildauer delineates the finer distinctions in the labels “films about the Middle Ages,” “medievalist film,” and “medieval film.” The “films about Middle Ages” are limited to the historical period they cover. The medievalist film is problematic because as Bildauer points out, “medievalism” relies on a postulated strict break between the object of study or representation (the the Middle Ages) and the following period, the Renaissance. Arthurian stories written in the Middle Ages, for example, are medieval literature and those written afterwards are medievalist literature” (p.14). The label “medieval film” can be more accurate in capturing the idea of a narrative that draws inspiration from the Middle Ages while at the same unveiling an attitude that treats the Middle Ages as a means to interpret past and present eras.

The three films under scrutiny may be considered “medieval films” instead of “films about the Middle Ages” and “medievalist films.” Although these films borrow materials from European and Oriental Middle Ages, they reflect local narrative culture in the 1950s. As a genre, the medieval film may be used interchangeably—at least in this study—with *korido* film or *korido-komiks* or Filipino medieval film adaptation.

Following Bildauer’s framework, medieval films are predisposed to project multiple temporalities in the treatment of time. Said temporalities have wider implications on matters affecting translation of the material into another visual medium and the iconography of the heroic characters.

Mythical Time, Distant Lands: Temporalities in the Three Komiks-to-Film Adaptations

The 1950s were an interesting decade in Filipino filmmaking because they were hospitable to the historical material or its variants, such as the costume drama or period film. The three films in this investigation provided

an opportunity for the 50s generation to deal with older themes which date back to the colonial years and which serve as the sources of the medieval values that influenced the formation of national traits. In the succeeding discussions, examples of deploying temporalities through narrative and visual strategies are enumerated and described.

Korido-komiks stories that have been translated into films are reworkings of medieval materials that are inextricable from their conception of time. George Bluestone (1957) once said that in the novel, there are three tenses but the film has only one—the present tense or the tense of watching. Therefore, the film operates on a temporal plane. The pastness of the subject in a medieval romance could not have found a better ally than in the cinema. The temporal mode governs the pleasure that viewers derive from an adaptation of the korido-based komiks story. The idea of linear time is challenged by the temporality that inheres in the medium. In fact, there is no singular temporality because there have been many ways of approximating and rendering time. As Bliss Cua Lim (2009) says in her book *Translating Time: Cinema, the Fantastic, and the Temporal Critique*, it is possible to view film time by considering “the existence of multiple times that fail to coincide with the measured, uniform intervals quantified by clock and calendar” (p.2).

Medieval conception of time is non-linear and cyclical. This accounts for the predisposition of medieval men to look back at the past with nostalgia. Cook and Herzman claim that “the Middle Ages not only owed an enormous debt to the past—to its classical, Christian, and Germanic antecedents—but that it was in fact conscious of this debt as well... there is a constant backward glance to the achievements of the past” (p.xxiii). Eco (1983) calls this sort of nostalgia “a continuous return” to the past (p.65).

Therefore, if the medieval conception of time is non-linear, then, a medieval film reflects its ultimate expression. Bildauer (2011) claims that “cinema uses the Middle Ages to imagine alternative, non-linear perceptions of time that prefigure those of the recent past, especially the importance of the moment and a sense of the future as so short that it is perceived as already present” (p.25). The medieval films are rather avenues for the representation of the filmic, the grand, and the persistently present. Medieval films capture “moments rather than continuities” (p.25); therefore, linearity is evinced in favour of the momentous and multiple co-presences.

The Bildauer framework is exactly what the three adaptations have accomplished. These texts are set in a mythical, distant time and these were

practically disruptions from the normal and practical thought of the 1950s generation. The Middle Eastern setting of *Sobrab and Rustum* and *Haring Solomon at Reyna Sheba* is clearly identified as well as the Spanish setting of *Rodrigo de Villa*. Despite their basis in medieval works and in the koridos, the time and place were partly obscured by the minimal backstory and expository parts supplied.

Haring Solomon at Reyna Sheba and *Rodrigo de Villa* are both quasi-historical narratives, a commonality that has been established and enhanced through their respective settings. *Haring Solomon at Reyna Sheba*, for instance, is set in the time of King Solomon, son of King David, whose reign is told in *The Books of Kings* in the Old Testament. According to the Jerusalem Bible, Solomon ruled for 40 years. The komiks story mentions his temple-building projects in Jerusalem, which the Bible says he began on the fourth year of his reign. This was the time when the Queen of Sheba visited Solomon to ask him “difficult questions” and to bring him “immense riches” (I Kings, 10: 1-2).⁹

The imperial subtext in *Sobrab at Rustum* and *Haring Solomon at Reyna Sheba* and the feudal hierarchy in *Rodrigo de Villa* are “momentous” scenes in the films and they draw a temporal critique that is lodged in space—in the setting and the use of the *mise-en-scene* in the film versions.

Meanwhile, *Rodrigo de Villa* is set in medieval Castille and Granada. The overarching influence of medieval feudalism is evident in the social and economic arrangements that are in place. The king occupies the topmost position in the social hierarchy, followed by dukes and counts. Vassalage is both a system of political patronage and an economic culture. Both subtexts are visible in the komiks and the film.

These scenes belong to medieval Spain but they evoke a temporal mood that connotes the 1950s’ own “medieval” social world consisting of the landed and the tenants, the powerful and the governed, and the emerging capitalist and labor classes of the then industrializing 1950s. The prevailing atmosphere in the countryside evokes the conventions of a pastoral romance—rustic, idyllic, remote. The mood is different in the court of the nobility. Gardens, fountains, high walls and impressive high castles serve as the physical backdrop to an exciting courtly life.

Meanwhile, while nobility finds its suitable terrain in the interiors of castles and palatial courts in *Rodrigo de Villa*, it is in the tavern where all kinds of social classes meet and interact. In hierarchical medieval society, the tavern serves as the great leveller of social positions. Because the tavern is

frequented by *espadas* from competing families, it is where the brawl becomes an ordinary happenstance. In consequence, the tavern becomes the public venue where soon-to-be-heroes may show their prowess in swordmanship.

The moments that represent the temporal mode in the three films are linked to the visual agencies of the media, namely: the conventions of the korido, the sequentiality of the komiks, and the iconography in the film. These agencies fit the highly visual requirements of the medieval film and reflect the outlook of the medieval age. Cook and Herzman (1983) claim that since medieval men believed in a world that they have inherited as pre-cast or “discovered in the past,” the age is guided by “an iconography—symbolic code by which figures and events can be identified—that remains relatively constant” (p.xxi). Bildauer (2011) links this unique medieval attitude to the lesser reliance of medieval society on writing and its increased dependence on the visual. Such visuality finds an expression in the medieval film.

Sohrab at Rustum, the film, follows closely the structure of the komiks panels.¹⁰ Both are located in space, the komiks panels and the film scenes reiterate the moments celebrated in the korido. The drawing styles of the komiks artists¹¹ are lush and are easily translatable into filmic mise-en-scene. Through the iconography suggested by the art works of Maning de Leon and Ben Alcantara, the film has been able to enliven the qualities of the film characters. Nemesio Caravana claims in the komiks version that it was his “sariling salin”(own interpretation) of the Philippine korido version.¹²

Figure 1: De Leon’s and Alcantara’s drawings in contrast

De Leon's drawings (left) in the first two issues feature characters and settings that are coarsely drawn. The images in one panel, for instance, are spilling onto subsequent panels because the borders are not so clearly defined. A dark mood envelops the characterization and the setting. Meanwhile, Alcantara's (right) drawings from the third issue onwards aspire to show more classical shapes. There is also closure in the projection of human anatomy and the backdrop by being more definite about panel encapsulation and transition.

This represents a temporal moment in that lengthy story of *Sohrab and Rustum* which in the original Persian is an epic.¹³

The first adventure of the hero is his formal introduction in the world of the romance and in the consciousness of the hearers/readers of the korido. Within the context of the medieval film, Bildauer (2014) calls this process "the birth of the leader from the collective" (p.151), a momentous occasion in the life of a mythical kingdom.

Figure 2: Introduction of the hero

The early scenes in the Alcantara sketches are translated into these scenes where Rustum battles the dragon.

Figure 3: The hero suffering perdition

The komiks and the film depict a critical moment in the hero's life as he is threatened to be abandoned and forgotten in a Persian prison.

In *Haring Solomon at Reyna Sheba*, the komiks artist drew from both the Biblical story and the korido. The moments on a temporal plane that have been selected pertain to the legendary stature of Solomon as king and the romance between him and Sheba. The opening splash in the komiks serves an expository function while the film resorts to the presentational and dramatic modes.¹⁴

Figure 4: Expository function of the *Haring Solomon at Reyna Sheba* splash page and filmic equivalent

This splash page summarizes Solomon's stature as king at the beginning of the story. Through four panels, Solomon's backstory is presented. The film can only present one backstory.

The opening panels dislodge the time element. Here, the past and the present, the historical and the quasi-historical, the Biblical and the secular, merge to project Solomon as popular hero.

The female lead shares equal footing with the male lead in this frame. The mythical figure of Sheba is evinced in favor of what Eco (1983) calls "The Middle Ages of Romanticism" (p. 69). Characterization is carried out through a sort of a splash page. Sheba is portrayed as a woman of power and allure. The backstory in the komiks is replaced by exposition in the film. At the onset, the romance plot is emphasized in the film.

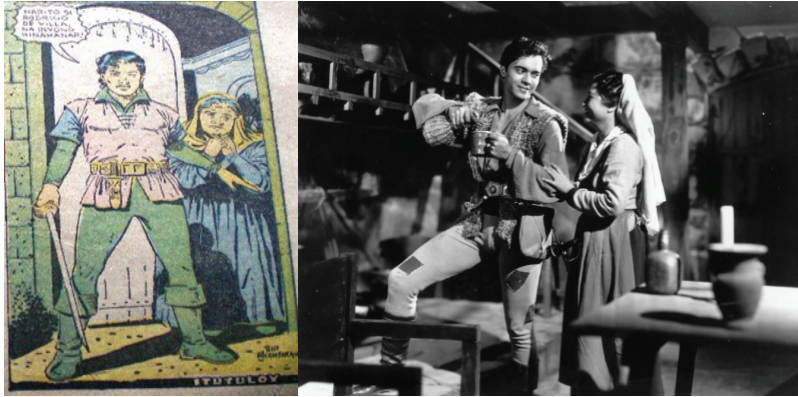
Figure 5: Scene in the *Haring Solomon at Reyna Sheba* fragment in which Sheba's backstory is elaborated

Similar to the Solomon backstory, Sheba's captures key moments in her queenship.

Of the three films that have survived, *Rodrigo de Villa* is the most fragmentary. The jumbled status of the scenes that have remained in the surviving copy has prevented a thorough comparison between the source text and the target text. However, the komiks also presents a key moment wherein the protagonist is yet to be established as a hero-warrior.

Figure 6: Rodrigo de Villa introduced to the community

The legend of Rodrigo de Villa begins as he starts to seek the identity of his true father.

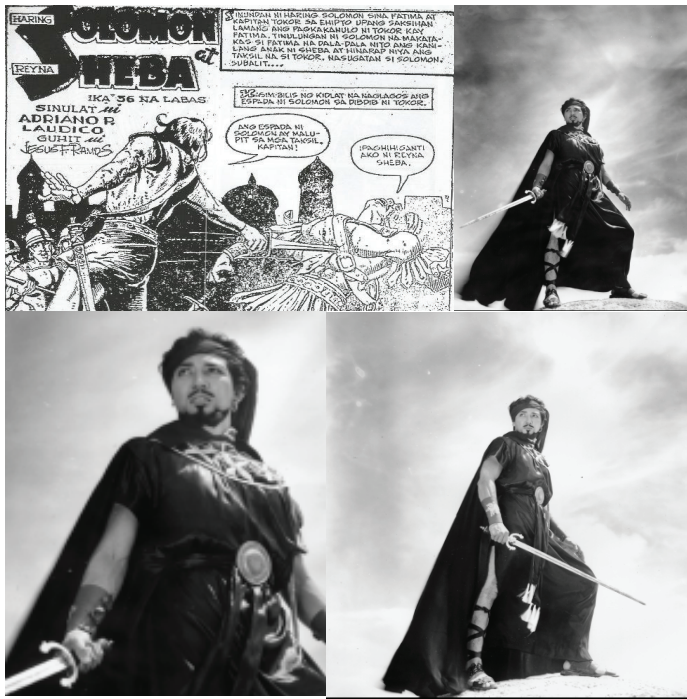
The deployment of the temporal mode in the three stories is exemplified by the emphasis paid on momentous events that are part of the conventions of the medieval film. The entire plot is prepared for this sort of climactic highlights. Firstly, there is the prologue about the hero—who he is and how he became so adept in swordmanship and in combat. The scenes from *Rodrigo de Villa* (shown above) depict the hero's origins, and so are the scenes from *Sohrab at Rustum*.

Figure 7: The legend of Rustum (Rustum's legendary prowess in swordmanship is highlighted in the prologue of *Sohrab at Rustum*.)

If the protagonist is already a powerful man like Solomon, the highlight is placed on his ability to maintain peace and harmony in the kingdom and his prowess in physically taking charge of his people's safety.

Figure 8: Solomon as warrior

Projecting “moments” of Solomon’s prowess in swordmanship transforms him a into quasi-historical figure in both Biblical and secular literatures.

Meanwhile, for Rodrigo de Villa, the key moment is tied to his pursuit of identity. The early life of Rodrigo is characterized by confusion as he tries to leave their village to seek his real father.

Figure 9: Rodrigo, before the adventures begin.

The feudal setting and circumstances forced Rodrigo to find his father.

Aside from the central hero, there is an assembly of characters belonging to different social classes. There are kings and princesses; there are generals and bold warriors. There are foot soldiers and ordinary vassals. Princesses seek their match in the fiercest warriors—the way Aristhea (the Persian princess) has set her eyes on Rustom.

Figure 10: Of nobles and commoners.

Princesses like Aristhea have set their eyes on the greatest warriors.

Part of the temporal vision is the existence of royal courts perennially at odds with each other. On one side of the world, a kingdom exists and poses a threat to the harmony and balance of the other. The Tartars here are a formidable enemy of the Persians. Their protracted war based on enmity and suspicion redounds to a series of momentous occasions that will culminate in a large-scale war.

Figure 11: Opposing kingdoms.

Romances always contain plots that feature warring kingdoms and star-crossed lovers.

Social classes in *Rodrigo de Villa* consist of Dukes and Infantas. They are a small network of people which wields and prescribes the momentous occasions in the epic story through their specific function in the narrative. A noble is not expected to marry down nor a noblewoman marry a fatherless commoner like Rodrigo. However, the medieval romance serves as a site where these kinds of social norms on marital arrangements may be breached or put to question.

Figure 12: Of courtship between equals.

The temporal plane is visited by noble men and the ladies of their dreams.

One of the most important conventions of the romance/epic is the depiction of large battles and single combats. This would require an assembly of characters and elaborate settings. The battle scenes are prolonged and the single combats—well-choreographed by 1950s standards—project a mood or atmosphere of adventure to enhance the conflict in an epical scale. In battle scenes, high-angle and low-angle shots are used to illustrate two levels of fighting.

Figure 13: Large battles and single combat (komiks and film treatment)

Large-scale wars are regular scenes in medieval romances.

To highlight individuals in momentous occasions, there is the single combat. For example, Sohrab goes on a quest to find his father. Unfortunately though, through the deployment of the mistaken identity motif, father and son fight and one of them gets killed.

Figure 14: Final confrontation.

From top left to right: Sohrab's campaign and the duel between Sohrab and Rustum.

To approximate the temporal plane in its most momentous occasions, the convention of the *korido* is invoked in the denouement of the stories. In *Sohrab at Rustum*, the death of Sohrab is presented in both a tragic and a triumphant note. In the final scene, Rustum carries the dead body of his son Sohrab with so much torment and regret.

A major “moment” in a medieval film is the preparation for the ultimate battle in a hero's lifetime. In the case of *Haring Solomon and Reyna Sheba*, the key moment selected is the rescue of Sheba and her son from their

abductors. Although fictitious, this detail serves a function by introducing a picture of Solomon as warrior, apart from his usual depiction as a wise judge and temple builder.

Figure 15: Impending wars as ultimate momentous occasions.

Heroes prepare for wars to fulfill their duty as nobility or as loyal servant to their monarch.

Meanwhile, every medieval film, like all other sub-genres of romances, is also the story of a *Bildung*—a man’s coming of age. In the case of Rodrigo de Villa, his *Bildung*’s story is linked to the discovery of his true identity.

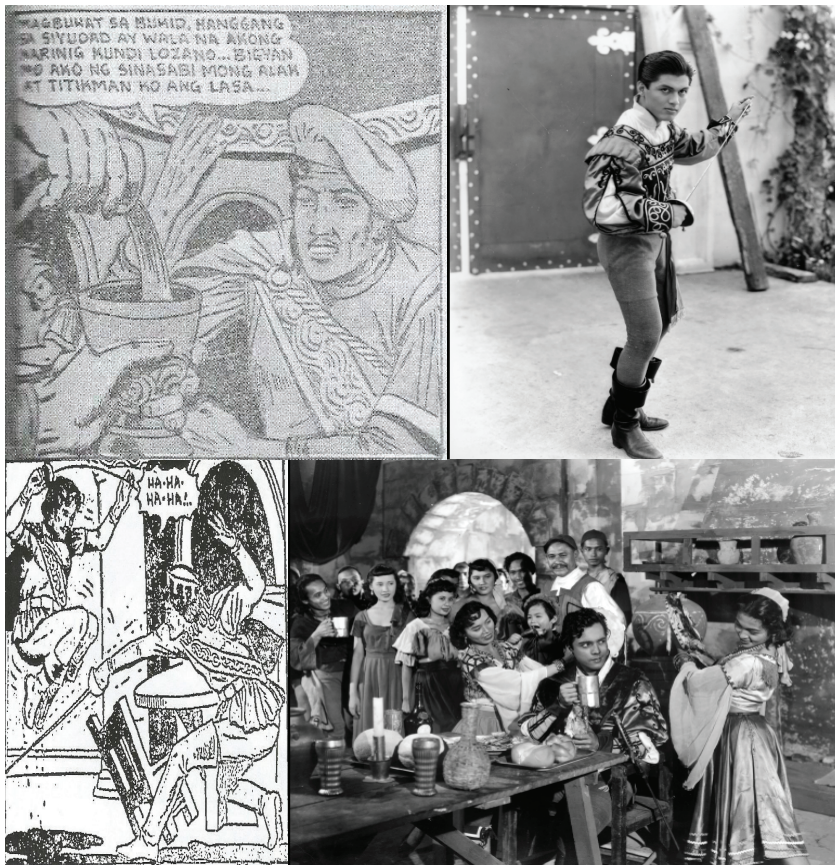
Figure 16: The journey to self-knowledge.

Heroes like Rodrigo de Villa embark to find their true identity.

Medieval temporality is propelled by selecting and depicting key moments from true events in the social world and melding these with the fictional. The said social world greatly aids in enhancing the character formation of the Bildung/hero. This trope is greatly assisted by a concept of hierarchy or a sense of order that is central to a culture devoted to duty and honor. Commoners and nobles therefore perform certain roles that affirm their status in the rigid medieval world. Placing the hero in this medieval social world set-up is tantamount to putting to a test his idea of collective values.

Figure 17: Feudal hierarchies and medieval social world of the Bildung.

Depiction of social class as part of spatial temporality.

Similar to epics and romances, the medieval film also deploys the motif of the eternal triangle. In *Sohrab at Rustum*, the triangle is played out by Rustum, Aristhea and Zimar.

Figure 18: The Eternal Triangle in the Romance Plot

Rustum and Aristhea in a one-sided love affair.

As in most historical romances, the hero, in an ironic twist of fate, will fall for the princess of a rival kingdom with which his own people had been engaged in a long-running bitter and violent war. The Persian Rustum here falls for the Tartar princess, Zimar, and true to form, their relationship is doomed from the very start.

Figure 19: Zimar captures Rustum's heart.

Ironically, the girl from the rival kingdom will steal the hero's heart.

Similar to *Sohrab at Rustum*, *Haring Solomon at Reyna Sheba* features its own interpretation of the eternal triangle motif. Solomon who is helplessly in love with Sheba is loved and cherished adoringly by the slave Fatima.

Figure 20: The Eternal Triangle in Haring Solomon

Fatima is counterpoint to Sheba.

Aside from the love quest, the hero is also in search of his true identity. For example, the half-Tartar prince Sohrab searches for his true father, the Persian Rostum. Similarly, Solomon searches for the true identity and intentions of his paramour, Sheba. Meanwhile, Rodrigo de Villa also searches for his long-lost father.

Figure 21: Identity Lost and Found

The quest for identity is an important ingredient in rendering a poignant story in a medieval film.

Meanwhile, there seems to be a compulsion for these medieval narratives to mix official histories with “creative” (anachronistic) histories. The more popular detail on Solomonic judgment, for instance, is juxtaposed with the historical meeting between the king and Sheba.

Figure 22: Temporal Biblical History

Scenes from the Bible are merged with fictional scenes in *Haring Solomon at Reyna Sheba*.

Furthermore, the Biblical accounts become functional in representing Solomon as a secular hero. Audiences are here obviously invited to consider the Bible as the backstory to the Solomon of myth.

Figure 23: Quasi-Historical Temporalities

The supporting characters too may be enlisted to propel subplots that may parallel the main plot. For example, the subordinate characters, such as Myras, Hadad and Tokor in *Haring Solomon at Reyna Sheba*, are fictional, and they have been added to provide a sort of dramatic support to the heroic exploits of the principal heroes. They add a temporal sense to the motifs, atmosphere, and dramatic events by aiding in expanding the essential story.

Subordinate characters are also fictional and they aid in projecting a temporal break to the narrative.

One example of expanding the essential story or the kernel story in *Haring Solomon at Reyna Sheba* is the introduction of quasi-historical figures, freely interpreting the Biblical story in order to insert their participation, and adding more fictional details without totally departing from the essential story.

Figure 24: Sheba in the scheme of things

Sheba is given more fictional space to enhance the quasi-historical image of Solomon.

Another way of deploying the temporal mode is choosing an ending that will celebrate—in a triumphalist way—the restoration of the kingdoms, the reunion of the lovers, the end of wars, and, more importantly, showing the heroes as immortal. This is the ultimate expression of medieval temporality.

Figure 25: Triumphalism and Temporality

Assemblies and musical scenes serve as a means of deploying a denouement to the stories.

Outside the universe of fictional narratives, the members of the production teams of the three films however have had a double-awareness of the whole enterprise; filmmaking being a make-believe world that is also serious work. The filmmaking process is inventive but it is also palpably real in the sense that production work will one day come to an end.

Figure 26: Breaking the Fourth Wall and the Temporal Break

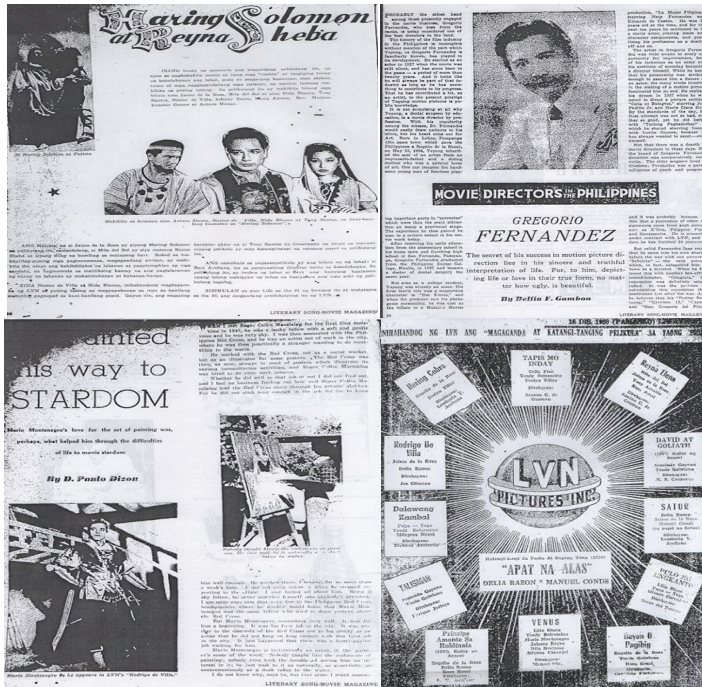

Studio photos document the double-awareness between the fictional and the real; the staged and the documentary; the temporal and the linear.

Outside the fictional narratives, the political economy of cinema allows for the dream of the Middle Ages to perpetuate. Movie magazines promote the movies and the persona of the actors in a ploy to make the romance of the story get intertwined with the real. The Middle Ages of curiosity, of nostalgia, and of transition re-emerge in the consciousness of the adoring public as shown in the following movie write-ups and promotional materials.

Figure 27: Promoting the “medieval” film adaptation

The page is a collage of promotional content. On the left, the article 'Tribulations of an Actress' features a photo of a woman in a long, light-colored medieval-style gown. To the right, the 'MOVIES OF THE MONTH' section includes a black and white photograph of a man and a woman in a close embrace. Below this, there are several advertisements: one for 'ESKINOL FACIAL LOTION' which claims to 'Remove SCALYBENNY' and 'Make Dark Skin Permanently Whiter'; another for 'ESKINOL FACIAL LOTION' stating it is 'The Choice of Those who know what's best...'; and a small ad for 'SCALYBENNY'.

Top from left, Rosal Rosal stars in *Sohrab at Rustum*; Jaime de la Rosa and Mila del Sol as *Haring Solomon at Reyna Sheba*; write-up on the supporting cast of *Haring Solomon at Reyna Sheba*; Gregorio Fernandez, director of *Rodrigo de Villa*; Mario Montenegro as *Rodrigo de Villa*; and promotional LVN poster which includes *Rodrigo de Villa*.

The pictures above depict how the temporal and the actual can co-exist in the business of filmmaking. The medieval film is a temporal art, which means that it can occupy a sense of time and space on the moment of viewing. The production photos serve to complement the temporal state of fiction. However, as the copies of these medieval films are being rescued from extinction, another temporal lifetime is being made possible through old production photos and hidden archives that annotate their process of creation.

Our own little Middle Ages: Anachronism as/and Medievalism in Komiks-to-Film Adaptation

One of the most important legacies of the Middle Ages to cinema is a concept of time that is non-linear and/or cyclic. Bildhauer (2011) elaborates this idea:

Medieval film has played a significant but, so far, totally overlooked role in this modernist, and later postmodern, critique of time. Cinema uses the Middle Ages to imagine alternative, non-linear perceptions of time that prefigure those of the recent past, especially the importance of the moment and a sense of the future as so short that it is perceived as already present. (Or as *Camelot* [dir. Joshua Logan, 1967] and the Arthurian tradition have it: time becomes a 'brief shining moment that was Camelot, and Arthur a 'once and future king'.) In postulating such a non-linear sense of time for the Middle Ages, film draws on a historiographical tradition that maintains that medieval people already perceived time in just that way: as moments rather than continuities, and as living with a sense that their future was short. (pp. 25-26)

This is the reason for the cyclic treatment of time in the film epics and its temporality. The return to the past is a sort of nostalgia that is "a continuous return" (Eco, 1983, p. 65).

Any historical or quasi-historical material treated on film runs the risk of committing anachronism. A period piece commits anachronism when it deploys elements of film such as "costumes, props, dialogues, and outlooks that are intended to convey historical authenticity yet fail to denote the factual contours of medieval life" (Pugh and Weisl, 2014, p.286). Yet, this is the risk that all historical films take. Without such creative choices, the historical genre may not progress at all. Pugh and Weisl (2014), in their article "Movie Medievalism: Five (or Six) Ways of Viewing an Anachronism," say that there are five types of anachronism, namely: naïve anachronism, abusive anachronism; serendipitous anachronism; creative anachronism; and tragic anachronism. They have adopted Thomas Greene's definition of each anachronism in a film. Naïve anachronism, for instance, "put forth no pretense of historical authenticity" (p.286).

This has been exhibited in the three (3) films examined. The total disregard for the provenance of the story and the alterations made on the film versions reflect a kind of attitude that does not value the linearity of history or the veracity of historical events. Non-linearity and anachronism are resorted to because the creative act is driven by nostalgia, rather than by an academic or even aesthetic concern for the medieval material. As Pugh and Weisl contend:

As historiographers have long observed, history is written not simply to record the past but to create a narrative of the past for consumption in the present, and the same is true for “medieval” films and their frequent use of anachronisms to impart messages about the past through the present. Furthermore, many people learn about the Middle Ages more from the movies than from history books, and subsequent “medieval” films build on the foundations of previous cinematic endeavours rather than on historical facts, and so these jointly ahistorical foundations to the Middle Ages create interpretive frameworks particularly conducive to anachronisms (p. 286).

In the examples provided above, anachronism has almost become a creative choice. It has become a means to an end. The positive use of anachronism may be invoked through these examples. Anachronism then may be both the boon and the bane of all representational art that is intertwined in the treatment of time. As Pugh and Weisl (2014) aver:

Anachronism is inevitable in the use of contemporary technology and media to engage the past; the present makes impossible an unmediated relationship to the past, and so, in a very real sense, anachronism is the only true history, for anachronism cannot be elided in the writings of history. (p.285)

Cua Lim (2009) calls such scenario “the survival of the past, or the refusal of anachronisms” (p.14). This is the willing acceptance of the tension between the past as linear and measured by the calendar and clock and the notion of its co-existence with the present or non-linearity. To accomplish this refusal of anachronism, the films resort to the temporal plane as a break from historical continuity. This is carried out by highlighting momentous

events that are generally embedded in medieval narratives and these are deployed through the iconography in komiks and film.

Homi Bhabha once said that mimicry is a step towards indigenization and national literature. The koridos from Europe that were introduced during the Spanish era, serialized as komiks in *Liwayway* in the 1950s, and eventually translated into films in the 1950s were borrowed plots that evoked the local. The characters, mise-en-scene, iconography, and themes were vernacularized, localized, indigenized, contextualized and hybridized in order to make them appealing to the Filipino audience of the 1950s, a decade always touted as a period of nationalism. Translation takes place via imitation, borrowing, adaptation and appropriation. In the end, the proper word that may be used to refer to this process of translation is hybridization because though the materials are foreign, the contexts are unmistakably located in the national. Borrowed plots melded quite easily with the native—in what Filipinos refer to as “sariling salin” or own translation. The more important word is “own.” It assumes that translation is a form of negotiation whose end result is a formation known as the nation.

These korido materials-turned-komiks series turned film adaptations represent a period of dynamic industry where colonial legacies from Medieval Europe were invoked as a form of referencing the contexts of the 1950s. The overt aim is to entertain but the deeper connection is to the psyche. Artists and consumers of popular culture have been nostalgic about an absent past of virtue, of savagery, and of romance. This was the period when medieval rigidities clashed with modern ironies. The 1950s popular artists took to viewing the past as a site where they could continually return to. In view of such, it may be appropriate to leave the discussion with Eco’s (1983) playful definition of the Middle Ages as a temporary site to understand the perennial re-appearance of medievalism in adaptation practice:

Our own, it has been said, will be an age of “permanent transition” for which new methods of adjustment will have to be employed. The problem will not so much be that of preserving the past scientifically as of developing hypotheses for the exploitation of disorder, entering into the logic of conflictuality. There will be born—it is already coming into existence—a culture of constant readjustment, fed on utopia. This is how medieval man invented the university, with the same carefree attitude that the vagabond clerks today

assume in destroying it, and perhaps transforming it. The Middle Ages preserved in its way the heritage of the past but not through hibernation, rather through a constant retranslation and reuse; it was an immense work of bricolage, balanced among nostalgia, hope, and despair. (p. 84)

Notes

¹This is a revised version of an article based on two conference papers. The first source of the article was the paper titled “Borrowed Plots, Local Stories: Translating European Koridos into Komiks into Films,” which was read at the *8th EuroSEAS Conference* held on August 11 to 15, 2015 at the University of Vienna in Austria. The second one was titled “Medieval Temporalities in 1950s Komiks-to-Film Adaptations,” which was read at *SANDAAN: Philippine Cinema Centennial Conference* held on September 14-15, 2017 at the University of the Philippines-Diliman and the College of Saint Benilde. This article will be part of a forthcoming publication by the UP Press.

²A precursor text or a source text of a film adaptation.

³A transitory text that mediate in between a source text and its destination text. An example would be the discipline texts from universities that tackled the Vietnam War and these served as tunnel from the text (the war itself) to other texts (literature and film, for example). (Palmer, 1993).

⁴The *Liwayway* komiks series original of *Sohrab at Rustum* was illustrated by Maning P. de Leon for two installments and by Ben Alcantara from the third episode until the end of the series. It was perhaps one of the shortest komiks series published in the *Liwayway*. The LVN film adaptation premiered on November 21, 1950 at Life Theater while the komiks series was still running.

⁵Bible-based and Bible-inspired stories were regularly featured in the magazines in the 1950s and these have plots that take liberties at interpreting their canonical sources. Examples are “Dimas” (*Liwayway Magazine*), “Ang Tungkod ni Moises” (*Bulaklak Magazine*) and “Salapi ni Judas” (*Ilang-Ilang Magazine*).

⁶Eugenio (1987) in her book titled *Awit at Korido: Philippine Metrical Romances* identifies a number of existing versions of the Solomon story. Rendered in four different local languages, the Philippine versions of the Solomon story include the following:

308. SOLOMON (KING)

(Tag) Salita at buhayng Haring Salomon na anac nang profeta at haring si DAVID. Manila: Imprenta de A-Nam and Co., 1901. 70 pp. 8. Valladolid.

(Pamp) Corrido qng bien ang querala nanning Aring SOLOMON aanac ning profeta at aringDAVID.Caduanang pangalimbag. Baculud: C.P. Byron. 1920. 72 pp. 7 sts./p.

(Bkl) Buhay na pinag-aguihan nin Hadeng Salomon naaquinin profetana hadeng siDAVID.Guiniboasin pina-imprentani Nicolas Arriate. Naga City: Cecilio Press, n.d. (2 parts) Pt. 1, 24, pp.9 sts/p; Pt. II, 33 pp. 9 sts./p.

(Hilig) Vida ni HARING SOLOMON. Mandurriao: Imprenta, Libreria y Encuadernacion, 1920. (2 parts).Pt.I, 32 pp. 33-60.(p.354)

The above entry identifies four Philippine version of the story told in Tagalog, Kapampangan, Bicolano and Hiligaynon languages.

⁷ One can hazard a number of conjectures why the medieval film became popular in the 1950s. One is that the film epic genre—a form that traces its roots from the medieval romance—was very popular in the 1950s because it had established a huge following in previous eras. Another is that the subject matter of the films drew heavily from previous forms that drew from stories imported from Europe or Oriental stories re-fashioned using European elements. Yet another conjecture may require a serious and longer investigation: Certain legacies of the European Middle Ages were all over Filipino narrative forms and have been localized and have melded successfully with indigenous forms.

⁸ This article is part of a longer work that attempts to theorize on Filipino film adaptation. There were twelve extant komiks with extant film adaptations found. Of the twelve, four were based on koridos.

⁹ In the komiks version of *Haring Solomon at Reyna Sheba*, the queen hails from Egypt and this may have been freely derived from the small footnote in the bible that mentions Solomon's marriage to the daughter of the pharaoh of Egypt. The film refers to Sheba as a land in Arabia but contemporary geographical sources locate it elsewhere in Ethiopia and Yemen. The film may probably be trying to be more "accurate" than the komiks story in changing Egypt to Arabia by using contemporary geography as reference.

The Jerusalem Bible reports that Solomon ruled between 970 and 931 B.C. During his reign, Israel engaged in commercial activities with Phoenicia and Arabia; therefore, the interest in Sheba. Furthermore, the Jerusalem Bible mentions in a footnote a number of details pertaining to Sheba's origin:

The kingdom of Sheba was the S.W. [Southwestern] portion of the Arabian peninsula, but the queen mentioned ruled more probably over one of the Sabaean settlements of North Arabia. The Hebrew Bible distinguishes between the more usual Sheba (used here) and Seba which it associates more closely with Cush, or Ethiopia. (I Kings, 10:14, p. 433).

¹⁰ The progression of the film plot parallels that of the komiks: The slaying of the dragon by Rustom of the Persians; Rustom's travel to the land of the Tartars to ask the king Aramid to pay tribute to the Persians; The wooing of Zimar, the Tartar princess; Rustom's return to Persia; The plot of the jealous Persian princess, Aristhea, to earn Rustom's love; Rustom's refusal to love Aristhea and his subsequent imprisonment; Rustom's escape and the love tryst with Zimar; The birth of Sohrab, Rustom's and Zimar's son; The second arrest of Rustom; Sohrab's coming of age and his offering of his services to the King Aramid; Sohrab's wooing of Lelila; Sohrab's search for his father to ask Lelila's hand in marriage; The single combat between father and son and the wounding of Sohrab; and finally the revelation of their true identities.

The minor details that may be considered departures from the komiks include the film prologue where Rustom's background, his unusual strength, and ability in swordmanship have only been dealt with in an expository manner.

¹¹ The film merges the drawing styles of the two artists responsible for the komiks illustration. De Leon's outlines are noticeably rugged and the treatment of scenes quite dark and raw. Alcantara's illustration, which begins in the 3rd chapter, has clearer borders and more defined outlines. The drawings of characters in Alcantara's sketch evoke playfulness and drama. In addition to projecting character types, the interior and exterior backdrops he designed help portray character motivations.

¹² The usual tropes of the korido are apparent in the komiks and film and these include the following: warring kingdoms; helpless women to be rescued; the hero gaining superhuman strength through some magical means; the siring of a child with a woman from a rival kingdom; the destructive wrath of a scorned princess; and, lost foundlings soon to be reunited with their parents. Some residual influences of the korido find their way to the komiks and the film version has provided analogies to these. The film captures the grand sweep of the precursor story version by assembling quite a number of characters, a move that is in keeping with the conventions of the epic genre.

13. *Sohrab at Rustum* is sometimes rendered in epic form. In 2007, The Cultural Section of the Embassy of Islamic Republic of Iran in Manila published the book titled *Anthology of selected Persian (Iran) classic literary works*, which carried the entire Ferdowsi epic.

¹⁴ Unfortunately, almost one-third of the film version of *Haring Solomon at Reyna Sheba* is now lost. The fragment starts when Sheba is about to escape Israel with her lady-in-waiting, Myras. The portions of the film prior to this scene are no longer intact.

¹⁵ In the film, the cunning and deceitful nature of Sheba is different from Mila del Sol's portrayal of the queen. Del Sol comes across as strong-willed and stubborn. The Sheba in the komiks comes off as playful, wily and dangerous.

Acknowledgments

All the still photos from the three LVN films were sourced from the Lopez Memorial Museum and Library (LMML). The samples from the komiks panels were extracted from copies of *Liwayway Magazine* that have been sourced from the National Library, Manila Bulletin Library and LMML.

References:

A. Primary Texts

a. Komiks

Caravana, N. (January 1, 1951-April 7, 1952). Rodrigo de Villa. *Liwayway*.

_____. (July 24, 1950 & December 25, 1950). Sohrab at Rustum. *Liwayway*.

Laudico, A. (November 27, 1950 to September 13, 1951). Haring Solomon at Reyna Sheba. *Liwayway*.

b. Films

Haring Solomon at Reyna Sheba. Lamberto Avellana, dir., LVN. 1952.

Rodrigo de Villa. Gregorio Fernandez, dir. LVN. 1952.

Sohrab at Rustum. Nemesio Caravana, dir., LVN, 1954.

B. Secondary Sources

Anthology of selected Persian (Iran) classic literary works. (2007). The Cultural Section of the Embassy of Islamic Republic of Iran in Manila.

Bildauer, B. (2011). *Filming the Middle Ages*. London: Reaktion Books. Ltd.

Bluestone, G. (1957). *Novels into film*. Baltimore: The John Hopkins Press

Cook, W. and Herzman, R. (1983). *The Medieval World View: An Introduction*. New York/Oxford: Oxford University Press.

Cua Lim, B. (2011). *Translating time: Cinema, the fantastic and temporal critique*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.

Del Castillo, T. and Medina, B.S., Jr. (1974). *Philippine literature: From ancient times to the present*. Quezon City: Del Castillo.

Eco, U. (1985). "Reflections on "The Name of the Rose", *Encounter*, LVIV, 4, 7-19.

Eugenio, D. (1987). *Awit and corrido: Philippine metrical romances*. Quezon City: University of the Philippines Press.

Fansler, D. <http://about.jstor.org/participate-jstor/individuals/early-journal-content>.

Gamboa, D.F. (January 1950). "Movie Directors in the Philippines: Gregorio Fernandez." *Literary Song-Movie Magazine*. 20-21.

The Jerusalem Bible. (1966). USA: Darton, Longman & Todd, Ltd. and Doubleday & Company, Inc.

Keck, D. (1996). Influences of the European Middle Ages in the Philippines. *Philippine Studies*. 44. pp. 447-463.

- Literary Song Movie Magazine*. (February 1950). "Tribulations of an Actress," 12, 44, 3-4.
- _____ (December 1952). "Movies of the Month (A Guide to Your Local Screen Entertainment)," 12.
- _____ (December 1952). Promotional feature. "Haring Solomon at Reyna Sheba." 56.
- Liwayway*. (December 18, 1952). Promotional poster. "Inihahandog ng LVN and 'Magaganda at Katangi-tanging Pelikula' Sa Taong 1952. N.d.
- Lumbera, B. (1986). *Tagalog poetry 1570-1898: Tradition and influences in its development*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.
- Mojares, R. (1983). *Origins and rise of the Filipino novel: A generic study until 1940*. Quezon City: University of the Philippines Press.
- Palmer, W. (1993). *Films of the Eighties: A Social History*. Illinois: Southern Illinois University Press.
- Paulo Dizon, D. (August 1952). "He painted his way to Stardom." *Literary Song-Movie Magazine*. 18.
- Pugh, T. and Weisl, A. (2014). Movie medievalism: Five (or six) ways of viewing an anachronism. In H. Crocker and D. Vance Smith, Eds. *Medieval literature: Criticism and Debates*. New York: Routledge/Taylor and Francis Group.
- Reyes, S. (2012). Aspects of the "Medieval Vision" in Selected Tagalog Novels. *Narratives of note: Studies of popular forms in the 20th century*. Manila: UST Publishing House.

PANANALIG AT PAGPAPARAMDAM SA MGA DULA NI FLOY QUINTOS

Vladimeir B. Gonzales

Ang Pagtatanghal ng/sa Disjointed na Mundo

Tatangkaing basahin sa papel ang mga dula sa librong *Floy Quintos: Collected Plays, Volumes 1 and 2*—mga dulang naisulat at naitanghal mula 2003 hanggang 2013 at nailimbag noong 2014—at ang mga dulang *Ang Nawalang Kapatid* at *Ang Huling Lagda ni Apolinario Mabini*, dalawang dulang isinulat din ni Floy Quintos para sa Dulaang Unibersidad ng Pilipinas at naitanghal sa parehong taon. Gagamitin ang mga dula sa antolohiya bilang pangkalahatang representasyon sa trajectory ng kaniyang pulitika at estetika sa pagbuo ng dula, at ilalaki naman ang pagsusuri sa huling dalawang dulang hindi kalahok sa antolohiya bilang beripikasyon sa mga adbokasiyang mababasa mula sa koleksyon, isang pagtatasa sa mga pagbasang nagmula sa naisalibrong mga dula, na maaaring ipinagpapatuloy sa mga proyektong naisulat ng mandudula pagkatapos ng antolohiya.

Tatangkaing basahin ang mga dula ni Quintos ayon sa mga sumusunod na magkaugnay na konsepto:

Una, gagamitin ang mga nailatag na pagbasa ni Rolando Tolentino kaugnay sa pagtatanghal, na maaaring mabasa sa dalawang direksyon—ang formal na pagpapalabas, iyong gumagamit ng mga kumbensyon at espasyong maikakabit sa ideya na ito ay “palabas lamang” tulad ng mga dulang pang-entablado, at ang informal na mas tumutukoy sa mga pang-araw-araw na gawi, kung paano inaasahang kumilos ang tao, ang pagtatanghal ng pagkatao (2014, 92). Magkaugnay ang dalawang klase ng pagpapalabas, na pinag-iiba lamang ng kaniya-kaniyang estetika. Sa estetika ng formal, binibigyan ng pansin ang pagtukoy sa porma, paraan ng paghahayag at kalakaran ng pangkalahatang gamit sa medium, patungo sa pagpaparanas ng isang di-ordinaryong karanasan. Ang sinasabing di-ordinaryong karanasang ito ay

lampas sa aktuwal na buhay (bagaman sa proseso ng paglalatag sa balangkas ng pagsusuri, ipapakitang ang pagiging lampas sa aktuwal na buhay ay maaaring isang paraan ng pagtukoy na problematiko mismo ang aktuwal na buhay) (93). Samantala, ang estetika ng informal o ang pang-araw-araw ay nasa direksyon ng pagkilos para maging isang mabuting mamamayan. Mga karaniwang gawain katulad ng pagtawid sa tamang tawiran o pagbabayad ng buwis (93). Estado ang nagtatakda ng estetikang ito. Gumagawa ng mga mekanismo ang estado upang mabantayan at mapanatiling sumusunod ang mga mamamayan nito, binibigyan ang mga kasapi ng lipunan ng kaniya-kaniyang mga pribilehiyo at responsibilidad, na sapat lang para hindi yanigin ng mga mamamayan ang dominanteng kaayusan. May demokrasya, may kalayaan pero may mga restriksyon. May pagkukuhaan ng salapi, pero may sapat na mga limitasyon upang tuloy-tuloy na kumilos at magtrabaho, gayon din para malimitahan ang mga serbisyo at produktong kayang bilhin. Ang hindi pumaloob sa nasabing estetika ay isinasantabi at tinatangalan ng kapangyarihan ng estado (93).

Ang pagtatanghal ng dula ay may katangiang performatibo, na sa pagsusuri ni Tolentino’y ang transpormatibong potensyal ng isang palabas. Maaaring magawa ng isang dula ang tawagin ang atensyon ng manonood sa pagbalikwas sa mga ideal na nilalang ng estado, habang patuloy namang pinapailalim ng estado ang mga mamamayan sa koersibong panghihikayat na maging isang mabuting mamamayan (96). Sa madaling sabi, maaaring tingnan ang dula bilang isang formal na sining—may mga kumbensyon, instrumento, kahingian—na may potensyal na maglatag ng alternatibong pananaw tungkol sa mga sinasaligan ng isang manonood sa kaniyang aktuwal na mundo, sa kaniya-kaniyang mga informal na pagtatanghal.

Sumusuporta sa interogasyon ni Tolentino tungkol sa aktuwal na buhay, ang mga formal at informal na pagpapalabas, ang *Specters of Marx* ni Jacques Derrida (1994). Sa nasabing kritika, inilalatag ni Derrida na “out-of-joint” ang panahong kinikilala natin bilang “aktuwal na panahon.” May inhustisya sa kasalukuyang hindi nasa tamang ayos, at isang “duty” o “debt” na ipinapamana sa iba-ibang mga henerasyon ang pagbawi nito sa pamamagitan ng pagbibigay ng parusa, pagbayad, o pagliligtas (25)

Isang indikasyon sa disjointed na panahon ang ideya ng *revenant* o pagbabalik ng isang “specter.” Isa itong anyo ng pagpaparamdam, kung saan ang nagpaparamdam ay isang di mapangalanang bagay, isang bagay na “hindi bagay” o non-object. Tulad ng diskusyon sa panahong out-of-joint,

inilalarawan ang pagmumulto o pagpaparamdam ng specter sa usapin ng hindi nito pagpasok sa mga kategorya. Nariyan pero wala riyon. Hindi kaluluwa at hindi katawan pero parehong kaluluwa at katawan. Dumarating bagaman hindi nakikita, nariyan pero nakaalis na:

It is something that one does not know: not out of ignorance, but because this non-object, this non-present present, this being-there of an absent or departed one no longer belongs to knowledge. One does not know if it is living or dead. Here is—or rather there is, over there, an unnameable or almost unnameable thing: something, between something and someone, anyone or anything, some thing, “this thing,” but this thing and not any other, the thing that looks at us, that concerns us.” (6)

May *visor effect* na nagagawa ang specter, may pakiramdam ang nakakaranas nito na may nakatingin sa kaniya bagaman hindi niya lubusang makita ang kinakausap, katulad ng isang taong nasa loob ng armor, balot na balot maliban sa siwang sa mata at ilang butas para sa hingahan ng helmet. May panawagan para sa isang anyo ng paniniwala ang ganitong karanasan, pagkat hinihikayat ang nakakaramdam/nakakaranas sa specter na magtiwala sa boses na naririnig, o sa nilalang na di-nilalang na nagpaparamdam. May panawagan ang specter sa sinumang magtitiwala na magbalik-tanaw sa nakaraan.

Since we do not see the one who orders “swear,” we cannot identify it in all certainty, we must fall back on its voice. The one who says “I am thy Fathers Spirit” can only be taken at his word. An essentially blind submission to its secret, to the secret of its origin: this is a first obedience to the injunction. (7)

Ang nagpaparamdam na specter ay maaaring nagsisinungaling, maaaring sinasabing specter siya pero nasa ibang kategorya pala ng multo, ng ibang mga pagpaparamdam (7). May tatlong “things” na maaaring hanapin o isaalang-alang upang makasiguro na ang specter na nararamdaman ay hindi anumang anyo ng espiritu maliban sa specter na nararanasan at inaasahan—1. Mourning, o ang pagtatangka ng isang tao na gawing totoo ang multo, ang paghahanap sa aparisyong, o kung maghahanap ng multo ay sisiguruhing hinahanap ang katawang yumao o ang labi na gustong magpaparamdam; 2. Ang hinahanap ay isinasawika, ginagawang buhay ang

paghahanap sa pamamagitan ng pagtatangkang bigyan ito ng mga angkop na pagpapaliwanag at pagpapahayag; 3. May transpormatibong katangian ang hinahanap, may kapangyarihan ang aparisyon na magbago ng iba o baguhin ang kaniyang sarili, na bumuo o sumira (9).

May katangian din ng pag-uulit-ulit ang mga pagpaparamdam. Ang mga pagbabalik ay umuulit bagaman may pakiramdam na ang bawat aparisyon ay ang una at huling pagkakataon. Una at huli pagkat sa inisyal na danas ay parang indibidwal na pangyayari ang pagpaparamdam, pero maaaring basahin bilang mga ehersisyo, mga pagsasanay o paghahanda para sa isang pagtatapos (10). Ang diskurso ng pagtatapos—pagbalik sa ayos ng panahon, pagtukoy ng tunay na specter sa ibang mga multo, pagsasakatawan ng specter na nagpaparamdam—ay, sa pagbasa ni Derrida, papunta sa pagsasakatawan ng komunismo:

In the Manifesto of the Communist Party, let us recall, a first noun returned three times on the same first page, the noun “specter” (*Gespenst*): “A specter is haunting Europe,” says Marx in 1848, “the specter of communism (*Ein Gespenst geht um in Europa—das Gespenst des Kommunismus*).” (99)

The universal Communist Party. The Communist International will be, said the Manifesto in 1848, the final incarnation, the real presence of the specter, thus the end of the spectral. This future is not described, it is not foreseen in the constative mode; it is announced, promised, called for in a performative mode (103).

Sa pinakapayak na pagpapaliwanag, ang inaasahang “pagtatapos ng kasaysayan” ay papunta sa pagsasanib-sanib ng proletariat o manggagawa bilang isang nagkakasundong uri, sa pagpapalayas sa pamumuno ng mga burgis, at pagbibigay/ pagbabalik ng kapangyarihang pulitikal sa mga manggagawa (Marx at Engels 1848, 484). Bubuwagin ang konsepto ng pag-aaring burgis, gagawing hindi personal/indibidwal ang mga instrumento ng produksyon kundi panglahat, ididisenyo ang pananaw sa trabaho bilang isang gawaing hindi lamang ginagawa para matugunan ang mga pinakamaliit na kahingian ng pagiging buhay, kundi isang anyo ng gawaing magbibigay sa kaniya ng puwang para makuha ang mga produkto sa isang lipunan nang hindi pinapababa o isinasagilid ang trabaho ng iba (485-486). Sa kritika ni

Derrida, ang katapusan ng pagpaparamdam, ang specter ng komunismo, ito ay isang pangakong siguradong matutupad at magsasakatawan.

May napakahalagang papel ang iskolar—ang iskolar na sumusulat ng mga dula, ang iskolar na kayang magsuri ng mga dula—sa pagtukoy ng specter o mga specter at sa paglapat nito sa artikulasyong papunta sa nasabing pagsasakatawan. Ginamit ni Derrida sa *Specters of Marx* ang isang dula ni William Shakespeare upang patingkarin ang halaga ng iskolar:

“Thou Art a Scholler—speak to it Horatio,” he says naively, as if he were taking part in a colloquium. He appeals to the scholar or to the learned intellectual, to the man of culture as a spectator who better understands how to establish the necessary distance or how to find the appropriate words for observing, better yet, for apostrophizing the ghost, which is to say also for speaking the language of kings or the dead. (12)

Sa madaling sabi, ang papel ng tagasuri sa mga dula ni Quintos ay halughugin ang mga insidente ng pagpaparamdam, imbestigahan kung kanino ipinagkakatiwala sa loob at labas ng teksto ng dula ang karapatan at kakayahang makipag-usap sa mga multo (specter man ito o iba pa), tingnan ang insidente ng mga pagpaparamdam bilang serye ng mga pagsasanay papunta sa isang pagtatapos, sa pagwawakas ng kasaysayang wala sa kaniyang mga tamang panahon. Responsibilidad din ng isang iskolar ang pag-ibahin ang specter mula sa mga multong binuo upang magpalaganap ng mga paghahati sa iba-ibang uring panlipunan, kasabay ng pang-aagaw o pandedehado sa mga karapatan ng mga uring nasasagilid. Gumagawa ng “conjuring tricks” o “Eskamotage” ang mga taong nasa itaas na uri sa lipunan—mga pekeng multo o pekeng pagpaparamdam. Sa pamamagitan ng mga inimbentong halusinasyon, mga kalkulado at maramihang serye ng pagpaparamdam, napapaniwala ang nakakaranas sa ibang mga realidad, nagtiwala siya sa isang disjointed na konstruksyon ng mundo habang nalilihis ang kaniyang atensyon mula sa specter na nakapangako sa kaniya. Kay Derrida, “Eskamotage’ speaks of a subterfuge or theft in exchange for merchandise, but first of all the sleight of hand by means of which an illusionist makes the most perceptible body disappear” (136-137). Trabaho ng iskolar na magsasagawa ng kritika ang isiwalat ang makinaryang nagluluwal sa mga multo’t nagpapanatili ng lihis na kaayusan:

The youth may indeed destroy his hallucinations or the phantomatic appearance of the bodies—the Emperor, the State, the Fatherland... And if he stops relating to these realities through the prostheses of his representation and the “spectacles of his fantasy (durch die Brille seiner Phantasie),” if he stops transforming these realities into objects, objects of theoretical intuition, that is, into a spectacle, then he will have to take into account the “practical” structure of the world: Work, production, actualization, techniques. (130)

Samantala, sa gitna ng napakaraming mga halusinasyon, sa loob at labas ng mga formal at informal na pagpapalabas, susuyurin ng iskolar ang mga bakas ng paghahanap sa kaligtasan. Ang pagpaparamdam ay isang pag-aabang para sa isang anyo ng naipangako—naipangako at matutupad—na redempson (136).

Ang Mundong Totoo na Hindi: mga Bakas ng Pagpaparamdam

Makikita sa unang tatlong dula ng *Collected Plays* ni Quintos ang mga mundong mas pamilyar at kontemporaryo—ang art galleries at theater world sa *Fluid*, 2003; ang mga eskinita, bar, motel, condo, at iba pang istruktura ng ubranisadong Metro Manila sa *Laro*, 2004; ang mga studio ng mainstream showbiz, news at public affairs sa *Shock Value*, 2006. Hindi lumalayo sa nakikilalang panahon ang mga dulang ito, malapit sa danas at naghaharap ng mga personalidad na may bakas ng pagkakakilanlan. Isang visual artist at art collector, thespian at pop idol, events manager, pulis, callboy, model, businessman, estudyante, atleta, TV host, reality star. Mga tauhang nakikilala dahil nakasandig sa kanila ang ating informal na pagtatanghal. Iniidolo man o kinasusuklaman, may kaniya-kaniya silang antas ng kapangyarihang humuhulma sa kung paano kumikilos ang mamamayan na maging “ordinaryong” tao. Maaaring ilugar sa tatlong kategorya ang impluwensya ng mga tauhang nabanggit: a. ang kulturang pulitikal, ang paraan ng pamumuhay na itinatakda ng mga batas at ng mga tagagawa at tagapagpatupad nito, sa bansa at sa pandaigdigang antas; b. ang kultura ng mass media, isang “hierarchized” na daluyan ng impormasyon, mga daluyang may tendensiyang mang-angkin ng karanasan at humubog ng wika at kamalayan; c. ang scholarly o academic na kultura, na nakakatawid sa mga diskurso ng pulitika at media (Derrida 53). Sa daloy ng tatlong dula,

marami at sala-salabat ang mga tauhan, may katangian ng pagsasanga-sanga ng naratibo at may pagkiling sa ideya ng mga siklo, na ang lahat ay nagawa na at nangyari na dati, ito ay mga pamana lamang ng nakaraan na maaaring umulit-ulit.

Sa *Fluid* ni Quintos, halimbawa, mag-uumpisa ang dula sa paghahanap ng art collector na si Mira ng next big star sa mundo ng visual arts. Bumisita si Mira sa bahay ni Amir, isang baguhang pintor na nakatira malapit sa Kalentong, at sinabing napahanga siya sa painting na may pangalang “Ang Nanay kong Puta” (2014a, 13). May duda si Amir sa mga intensyon ni Mira, lalo’t alam ni Amir na walang bumentang trabaho sa kaniyang exhibit. Dito ipinapakilala ng dula ang isang bakas ng pagiging wala sa ayos. Ang sining ay binabayaran, may bayad para sa sining. Ang sinumang may pambayad ay may panahon at karapatan na bumisita, bumisita para kilalanin at makilala ng artista:

MIRA

...And you wonder why you can't sell a painting! I came to look for you, and you act as if I was going to ask for one! I can pay, you know. And there won't even be a gallery commission to deal with.

AMIR

Buy it at the gallery. Give them their commission, God knows they've earned it after all these years of believing in me. Call Tetet.

MIRA

That's boring. Commercial. Impersonal. I want to meet the artist.
(15)

Ang komersyal at impersonal ay naghahalo sa sining at personal sa pamamagitan din ng kakayahang pangkomersyo, ang kapital. Nilulusaw ng dula ang hangganan ng pambenta sa makasining, sa mataas at mababa. Sa proseso ng pagkuha sa serbisyo ni Amir bilang pintor sa isang exhibit, ginamit din ni Mira ang kanyang impluwensya upang maging kasintahan si Amir. Inarkila ni Mira kapwa ang katawan at esensya ng pintor, ginawang personal ang ugnayan sa pamamagitan ng pag-aalok ng isang komersyal na potensyal. Sa medium naman ng pagpinta unang mababakas ang mga senyales ng pagpaparamdam. Sa pakikipagnegosasyon ni Mira kay Amir, inilarawan ng pintor ang inspirasyon niya sa kaniyang “Ang Nanay kong

Putangina,” na hindi base sa kaniyang aktuwal na nanay kundi sa isang kapitbahay sa kanilang compound:

AMIR

...I just sort of remembered her features whenever she'd pass me on the stairs... or in the basketball court below, sad and bitter. Almost like she was flaunting her beauty that she thought was still there, but had gone a long time ago... Sometimes, I thought she was flirting with me. She would smile, and I would see all her rotten teeth. Then, for a second, she would be... beautiful. (16)

Ang gandang inilarawan ni Amir ang gandang hahanap-hanapin ni Mira, sa pamamagitan ng pag-utos niya kay Amir na ipinta sa parehong istilo ang mga taong bahagi ng society pages, mga artista at kulturati. Ang imahinasyon ni Amir, ang binabalik-balikang gunita, ang espiritung nais bilhin at angkinin para sa mas mataas na uri, maaaring narito ang bakas ng specter na nakaamba, nakatingin.

Samantala, ang ibang tauhan sa dula ay sumusulpot-sulpot sa pamamagitan ng kani-kanilang vignettes, at ipinapamalas din ang katulad na paglusaw at pag-angkin, ang kamukhang negosasyon ng sariling panlasa sa lasang itinatakda ng mga may hawak ng mga instrumento sa pagpapayaman. Ang magkasintahang sina Alben at Jom ay nakaranas ng tensyon sa kanilang relasyon dahil nais ni Jom ng isang mas maunlad na karera sa anyo ng international Broadway musicals, at si Alben naman ay kontento na sa mga lokal (at di-kumikitang) mga produksyong panteatro. Bumabangga ang panlasa ng events organizer na si Simone—panlasang itinakda ng mga pamilyang Romualdez-Trenas (mga pamilyang nakapaloob marahil sa political clans, kung katulad nila ang mga kaapelyido sa tunay na buhay)—sa conductor ng Philharmonic Orchestra, si Renata. Imbes na patugtugin ang theme mula sa pelikulang “Titanic,” pinatugtog ni Renata ang kundimang “Hatinggabi.” Kay Renata, hindi angkop ang magpatugtog sa kasal ng kantang nagpapaalala ng multo mula sa isang lumubog na barko (34). Ang konduktor, ang maestro, ay “all-embracing, all-seeing” na katulad ng Diyos. Hindi lamang ito kasabay ng hapunan o mga palaro sa wedding reception kundi “religion. Faith. It is... a moment of God” (35). Ang pagpapaalala ni Renata sa mga nakaraang likhang-sining, ang kaniyang pananaw na hindi lamang puro bayad ang musika, ang naging dahilan para matanggal siya sa kaniyang trabaho.

Magkikita ang lahat ng tauhan sa huling bahagi ng dula. Sa opening ng exhibit ni Amir, nagsisilbi bilang cocktail waiter si Alben at organizer naman si Simone. Si Renata ay naroon hindi bilang conductor kundi isang inimitahang art critic, at si Jom na isa nang sikat na crossover artist ng teatro at mainstream television ay isa sa mga subject ng portraits ni Amir, kasama ng portrait ni Mira na curator din ng show. Sa ilang mga pagkakataon sa pagpapalabas ng *Fluid*, pumipili ang mga aktor ng isang popular na personalidad mula sa audience nito para mamuno sa ribbon-cutting scene. Isa sa mga nadokumentong bisita ay si Irene Marcos, anak ng dating Pangulong Ferdinand Marcos at nagsilbi din bilang governor ng Ilocos Norte (42). Nakadagdag ang ganitong taktika sa pagpaparamdam ng pagiging out-of-joint ng mundo ng dula. Parang tunay na buhay na hindi. Parang palabas lang pero aktuwal na karanasan.

Sa ganitong lusaw na mundo, sumabog ang tauhang si Amir. Nagpakalasing siya sa white wine at nagwala sa gabi ng kaniyang opening. Sa kaniyang pagwawala, nag-alok siya ng libreng portraits para sa lahat ng bisita, isang pagtatangkang mabawi niya ang kaniyang “bayag” mula kay Mira (54). Patagong sinusuyo ni Jom si Alben, habang sina Simona at Mira naman ay pinipilit panatilihin sa ayos ang okasyon. Kasabay na nagmamasid ni Renata ang mga portrait na nasa likuran. Nakikita ni Renata ang sining sa kaguluhang tumatambad sa harap niya. Sa huli, aalis si Simone, pagkatapos ipaalala kina Mira at Renata na siya’y isang “artist” din (59). Uuwing mag-isa si Mira, hindi na hinintay si Amir. Magbabalik si Jom sa ilusyon na dala ng kaniyang pagiging pop star. Sina Renata at Alben, ang maaabutan ni Amir sa kaniyang paggising. Bago nila iwanan ang gallery, igagawad ni Alben—ang tauhang artista na hindi nagpalamon sa mundo ng Broadway at popstardom—ang kaniyang pagbasa sa mga painting na nakatingin sa kanila ni Amir, isang sentimiyentong kabahagi nilang tatlo:

AMIR

...Ganda ba? Art yan, pre.

ALBEN

Art ka diyan. Ang papangit niyan.

AMIR

Tang’na. Not Another critic. Pero tama ka rin. Pangit nga.

RENATA

Hurry up boys. There is still much to do. (63)

May mali sa kanilang mundo, alam nilang tatlo ito. Pero sa pagtatapos ng dula, maaaring basahin ang isang pakiramdam ng pagtitiwala, isang pananalig na hindi pa ito ang katapusan, na marami pang dapat gawin para ayusin ang lahat.

Sa *Laro*, unang itinatampok at binabaklas ang tauhan at pagkatao ng pulis. Sa mundo ng dula, ang pulis, ang representasyon ng kaayusan at kapangyarihan, ay lumilihis sa istiryotipikal na paglalarawan ng machong alagad ng batas. Mas nadadala ang tauhan, naaakit at nalilibugan, sa mga Call Boy at She-male. Ginagamit na taktika ang libog at paghanap ng mga pupunang puwang para magkabit-kabit ang buhay at mga kuwento ng iba-ibang tauhan. Wala sa lugar, wala sa panahon ang paghahayag ng libog ng mga tauhan. Sa isang madilim na sulok nakipagtalik ang pulis sa Call Boy. Nagpatira sa puwet ang parehong pulis sa isang She-male sa gay bar. Nagagawa ng pulis ang nais niya dahil sa imaheng dala ng kaniyang posisyon. Hindi bakla ang pulis, hindi siya bakla dahil hindi niya kailangang magbayad sa Call Boy o sa She-male. Ibabandera lamang niya ang kaniyang posisyon—makapaglalabas siya ng libog nang walang bayad kapalit ng hindi paghuli sa Call Boy, mababalik-balikan niya ang She-male kapalit ng proteksyon sa pinagtatrabahuhan nitong gay bar. Hindi makakatangi ang Call Boy dahil hiniwalayan na siya ng dati niyang kasintahang pulis, samantalang ang She-male naman ay nahihirapang umalis ng bar, ng Pilipinas, dahil peke ang papeles niya papunta sa Japan. Maaaring tingnan ang Call Boy at She-male bilang mga tauhang nangungulila sa panibagong mundo, sa isang lugar na nasa ayos, pero hindi pa ito naibibigay sa kanila. Sa halip, ang naroon ay isang kadena ng paghahanap ng katawan na magagamit, ng susunod na tauhang maaaring paikutin o gamitin.

Sa kadena ng mga ugnayan, naroon ang Manggagamit na kumakabit sa She-Male, ang Kalaguyo na ka-chat ng Manggagamit, ang Ideal Lover na ka-live in ng kalaguyo pero nakikipagrelasyon sa mga high school student na manlalaro ng basketball. Ang Estudyanteng napagsawaan ng Ideal Lover, sa pinsang Manunulat nagsumbong, at ang Manunulat naman ay may patagong libog sa isang sikat na modelo. Ang modelong may billboard sa EDSA, ang billboard na nagsusumigaw ng “tang ina nyo! Maglaway kayo!” (126) ay umuuwi sa isang matandang Pilantropo, isang matandang walang mga linya

sa mukha, sanay sa botox at enhancements, mukhang bata para sa kaniyang edad. Makakatagpo ng Pilantropo ang Call Boy, dahil sa Pilantropo, ang mga katawan ay mga produktong dumadagsa, pumipila, dumarating at umaalis:

PILANTROPO

I had a lover once... he wanted a nose like mine. So I gave it to him... an exact copy. The best copy of my nose that my money could buy. Shit, what was his name? Bobby? Joel? Matt? Randy? I look into the mirror, and I see you all staring at me. Now, which one of you has my exact nose? (131)

Ang prosthetic na katangian ng mukha ng Pilantropo ang nagbigay-buhay sa mga multo na maaaring nagtatago ng specter na magpapalaya sa kaniyang pangungulila, maging sa siklo ng opresyong ipinapadaan sa ideya ng identidad, identidad at libog. Hinahanap niya ang kaniyang sarili—ang tunay na sarili, ang sariling tapat sa edad, tapat sa panahon, isang sariling maaaring hindi nakaranas at hindi nagpapadanas ng pang-aabuso, ng pagmamalabis sa katawan ng iba. Pero hindi na niya ito mahanap. Sa mahabang assembly line ng mga katawan, sa pabrika ng iba-ibang modipikasyon at alterasyon, nagsala-salabat na ang iba-ibang katawan, hanggang sa ang nagmamasid ay pinagmamasdan ng iba-ibang mga multo, karamihan doon ay nagtatago ng aktuwal na nais makita ng Pilantropo.

Ang hindi mapangalanang specter ay nagpaparamdam sa pahayag ng Call Boy, na nangangarap sa isang panahong makakatagpo siya ng isang tunay na pagmamahal:

CALL BOY

Naniniwala ako na maaaring... minsan... bihira lang siguro... pero malay mo, baka biglang-bigla dumating sa iyo... 'yung tunay na... alam mo, meron akong kilala... regular ko siya rati, kinukwento niya 'yung jowa niya. Nag-asawa. May anak na... pero magkaibigan pa rin sila.

Wala, kaibigan na lang sila. Pero naniwala ako! Naniwala ako! At sana balang araw, magkaroon di ako ng ganung kaibigan. Alam mo 'yun? 'Yung tipong nagmamahalan kayo pero di nag-aangkinan. Kaya naman 'yun eh... (136)

Sa pagtatapos ng dula, tatangkaing iposas at sakalin ng Pilantropo ang Call Boy, ngunit makakatakas siya. Sa huli, sa gitna ng paghagulgol ng Call Boy, babalik ang lahat ng tauhan at magsasalubong, maghahalikan. Ihahayag ng Call Boy na hindi na siya naghahanap ng magmamahal, at pagkatapos ay isa-isang magyayaya ng “tara” ang mga tauhan. Sa unang basa, maaaring makita bilang pagsuko ito ng mga tauhan, ang pagpayag na maangkin sila sa kadena at siklo ng pag-aangkinan. Sa kabilang banda, maaaring instrumento ito, isang pananda ni Quintos. Isang pagpapakita ng mga multo, isang pagpaparamdam na nagsasabing mananatiling ganito ang mundo, maliban na lang kung alisin ang mga katawang nagpapalaganap ng pang-aabuso. Iyon ang laro, ang imbitasyon para pumasok sa isang masalimuot na realidad. Maaaring matalo, magpalamon. Pero maaari rin namang magtagumpay, kung hindi man ngayon, sa ibang mga pagkakataon (o sa ibang mga dula).

Ginagawang mas maingay at mas lantad ng *Shock Value* ang mga ugnayang naipakita na sa *Fluid* at sa *Laro*. Ang mundo ng *Shock Value* ay mundo ng mainstream showbusiness, kung saan ginagawang lehitimo at kapuri-puri ang pagbuo ng mga spectacle, ng mga halusinasyong maaaring mapagkamalan bilang spectral na pagpaparamdam. Umiikot ang dula sa buhay ni Matt Desaparecidos, host ng palabas na *Shock Value* sa WOP TV, isang palabas na kilala sa pagpapasikat ng mga artistang pantelebisyon. Ang reputasyon ng starmaker na si Matt ay nalagay sa panganib pagkatapos kumalat ang sex video niyang kasama ang dating call boy na si Jason. Nagkaroon ng isang network war sa pagitan ng WOP TV at ang kalabang KO TV. Sa umpisa’y umikot ang labanan sa paglilinis at pagsira ng pangalan ni Matt, na sa huli’y naging kumpetisyon sa paghahanap kay Matt na tumakas at nagtago sa isang isla sa Quezon. Sa proseso ng pagbaklas sa pagkatao ni Matt, binabaklas din ang makinarya ng mainstream television, isang repetisyon ng mga magkakatulad na produkto at mekanismo. Sa mundo ng Philippine mainstream TV, alinsunod sa dula, fabricated ang lahat. Ang mga dalaginding na artista ay pinagmumukhang mas bata kesa sa aktuwal na edad upang pumasok sa tatak na “child star,” ang reality star na flat ang pagkatao ay pinalalamanan ng kuwento tungkol sa pagiging adik at pagpapa-abort. Tutulungan ng estasyon ang pulitiko sa kaniyang kampanya kapalit ng pinansyal na suporta, palilibutan siya ng mga pinakabatang starlet na makukursunadahan niya’t dadagundong sa iba-ibang timeslot ang mga jingle at patalastas. Ang mismong host na nagpasikat sa mga personalidad na hinahangaan ng masa ay naging obheto ng tsismis, tsismis na nakatago sa ilusyon ng investigative journalism na may kasama pang reenactment mula sa

mga starlet na pinasikat ni Matt. Matingkad sa dula ang matibay na relasyon ng akademya, media at pulitika. Halos hindi na mapag-iba ang bawat isa, tulad ng hindi na mapag-iba ang formal sa informal na palabas, ang likhang-isip sa tunay na buhay.

Ipinapakita ang ganitong pagpapalabo sa puntong tumakas si Matt papunta sa Quezon. Noong nakita ni Matt na nahuli na siya ng dalawang malaking network at parating na ang mga helicopter nito, sa isang tila sandali ng sinseridad, isiniwalat ni Matt ang kaniyang realisasyon sa kaibigang matandang si Ka Temi:

MATT

Nagsinungaling po ako. Gumawa po ako ng maraming kwento. Pina-ikot ko ang buhay ng mga tao. At higit sa lahat... higit sa lahat, lolo—ito, ito ang pinaka-grabe kong kasalanan—naniwala ako sa sarili kong mga kasinungalingan... Yes, lolo—and yes, God, I'm confessing it now! It's all coming back! (221)

Sa puntong nagkakasundo na ang lahat, sisigaw ang direktor ng “cut!” at makikitang reenactment lamang ang mga sandali ng sinseridad ni Matt. Si Matt, ang dating host ng WOP TV, ay ipinakikilala na bilang comeback king ng dating kalabang KO TV. At upang hindi na makatakas ang mga tagasunod ni Matt sa dire-diretsong atake ng mga halusinasyon, tatapusin niya ang kaniyang salaysay sa isang malaking production number, at sa isang pangako na “kayo... kayo pa rin ang pinakamahalaga sa akin, para sa amin” (236). Habang tinatawag sa curtain call ang mga artista, nagsasalita ang multo ni Mike Montero, isang yumaong matandang TV personality, na sinasabi ang kapalaran ng bawat tauhan. Naging crossdresser ang dating matinee idol. Ang dating kalaban ni Matt ay naging host ng isang agriculture show—literally “baboy” ayon kay Mike. Ang Senador ay nagpaplanong tumakbo bilang pangulo. At ang multo ni Mike, ayon sa kaniya, ay nasa TV heaven, “where I will see them come...and I will see them go” (236-237). Ang TV heaven na sinasabi ni Mike ay patuloy na magluluwal ng mga tauhang binuhay ni Matt, maliban na lang kung mapatay ang makinarya, kung mahuli ang mismong katawan at hindi ang mga multong sumasayaw at kumakanta sa ilusyon ng pagbibigay-serbisyo sa masa.

Ang Interogasyon sa Panahon at ang Pagbuhay ng mga Specter

Sa spekulatibong mundo ng *Ang Kalungkutan ng mga Reyna*, 2009, naghahanda ang Pangulong si Yolanda Cadiz na magtransisyon mula demokrasya patungong batas militar na patungo naman sa monarkiya. Sa proseso ng kaniyang paghahanda, kaakibat niya ang baklang hairdresser na si Marcel de Alba at ang alingawngaw ng kantang *Somewhere over the Rainbow* ni Judy Garland sa buong palasyo. Kay Yolanda, ang pagpapalit sa monarkiya ang tugon sa pangungulila ng mga Pilipino sa isang maunlad na bansa:

YOLANDA

Royalty! Allusions to royalty. Sa puso natin, nananatili tayong pyudal. Pakinggan mo ang mga jeepney driver at trabahador. Kanino sila natatakot? Kanino sila sumusunod? Sa mga bosing, sa mga chip, sa mga among!

We want Royalty. We want a Queen to smile at us, to tell us what to do, and how to behave. (271)

Mula sa mga mundong wala sa tama pero may bakas ng pamilyaridad, narito ang isang dulang sinadyang magpasok ng isang mundong wala sa ayos. Isang sinadyang di-pamilyaridad o anomalya na mula na inilalapat sa isang pamilyar na kasaysayan. Habang pinapaalala ng dula ni Quintos ang mga pamilyar na kuwento ng korupsiyon, impeachment, showbiz politics, diktadurya, nagpapasok siya ng isang panibagong posibilidad, nagtatawag siya ng isang panibagong pagtingin. Isang posibleng dulo ng inaasam-asam na bahaghari, ayon nga sa kanta. Pero si Quintos na mismo ang nagsabi, na ang posibilidad na inilalatag sa anyo ni Yolanda ay isang halusinasyon, isang pagkabaliw. Nakakapagpabago ang kapangyarihan sa punto ng kabaliwan, at ang kabaliwan ay may kapangyarihang makapagpabago (254). Kabaliwang ikinakabit sa dating pangulong Gloria Macapagal Arroyo pagkat naisaentablado ito sa Virgin Labfest noong 2009, kung saan namumuno pa si Arroyo bilang pangulo. Ang kabaliwan ni Yolanda ay naihambing sa pangulong matatandaan para sa terminong pinagluwalan ng Oplan Bantay Laya, ZTE scam, at Maguindanao Massacre, ilan lamang sa mga pinakamalaking kaso ng korupsiyon at pang-aabuso ng karapatan sa kasaysayan ng Pilipinas.

May magbabago ba sa paglipat ng Pilipinas sa isang monarkiya? Sa *Ang Kalungkutan ng mga Reyna*, hindi ito matanggap ng mga tauhan:

MINISTRO

Nagsanib na ang mga senador at kongresista, pati na rin ang mga manggagawa at estudyante. Pati na rin ang mga klerigo, ang mga maka-Marx at mga rebolusyonaryo. Diyos ko, pati ang mga alta-sociedad, ang mga matrona, pati si Zendo minobilize ang lahat ng manggugupit at makeup artist, pati na rin ang mga fashionista laban kay Yolanda. (280)

Sa isang spekulatibong mundo, nagsanib-sanib ang lahat papunta sa isang himagsikan. Sino ang multong inimbento at sino ang specter na nakapangako ng tagumpay? Hindi man tahasang sinabi, malinaw na nakikita ang tunggalian ng hindi lamang iisang anyo ng espiritu. Habang inaaral at kinakatha ang kasaysayan sa loob at labas ng dula, nag-aangkinan ang iba-ibang puwersa para sa pinaka-“totoong” pagmumulto. Ang posibleng sagot na makakapagbigay-linaw ay ang pananaw ni Derrida tungkol sa mga specter ng magkakaibang panahon:

Marx thought, to be sure, on his side, from the other side, that the dividing line between the ghost and actuality to be crossed, like utopia itself, by a realization, that is, by a revolution.

What exactly is the difference from one century to the next? Is it the difference between a past world—for which the specter represented a coming threat—and a present world, today, where the specter would represent a threat that some would like to believe is past and whose return it would be necessary again, once again, in the future, to conjure away? (38-39)

Maaaring ang paghugot sa ideya ng monarkiya ay imbitasyon din upang imbestigahan ang mga nakaraan nito, kasama ng mga nakaraang tunggalian, mga nakaraang paghihimagsik at panawagan sa isang rebolusyon, isang rebolusyong Marxista.

Magiging mas matinkad ang pagbuhay at pagtutunggali ng mga multo sa mga dulang *Atang*, 2010, *Suor Clara*, 2010, at *Evening at the Opera*, 2011. Sa *Atang*, ipinipinta ang bidang si Atang del Rama hindi lamang bilang isang alagad ng sining kundi boses para sa kaniyang asawang si Amado V. Hernandez. Muling itinatampok ang iskolar sa anyo ng isang artistang pang-entablado bilang boses na kayang makipag-usap at maging boses para sa mga

nariyan pero wala. Ang boses ni Atang ay boses na tinatangkang buhayin ng tauhang si Gia Almonte, isang artista para sa pelikula mula sa mas batang henerasyon. Sabay nilang isinabuhay ang isang eksena sa dula:

GIA/ATANG:

Hindi ako kasin-dunong ni Ka Amado. Ngunit kaya ko ring idagdag ang boses ko sa mga boses ninyo. Ang alam ko lang ay ito. Kailangan tayong magka-isa para ipagtanggol ang pangkonstitusyunal na karapatan ng mga manggagawa! Kung ituturing na subersibo at ilegal ang pagkakaisa natin... handa akong itapon sa kulungan. Hindi lamang ako ang may paninindigang ganito! Natitiyak ko na ito rin ang paninindigan ng libo-libong ina at kabiyak ng mga manggagawang Pilipino! (Quintos 2014b, 54)

Sa *Suor Clara*, ipinagpalagay na hindi agad namatay si Maria Clarang tauhan din sa mga nobela ni Jose Rizal. Siya'y nanatili't tumanda sa kumbento kasama ni Salvi at ang mga madre. Isang patay na tauhan sa nobela, nagparamdam bilang nagsasalita't kumikilos na nilalang sa dula. Si Suor Clara sa dula ay mapangahas, nagpapahayag ng kaniyang pagtatangi sa mga magandang katawan ng lalake, mga lalakeng lihim na kasapi sa rebolusyon kontra-dayuhan. Matapang sa paghahayag si Suor Clara ng kaniyang suporta sa nabubuong himagsikan laban sa mga Espanyol. Nasusuklam ang paring si Salvi kay Clara pagkat hindi na kontrolado ng prayle ang katawan, ang takot at paninindigan ni Clara:

CLARA

Hindi mo maintindihan, Salvi. Hindi mo maintindihan dahil kahit kailan, pinanghawakan mo ang buhay mo. Ikaw ang nagpapalakad. Ikaw ang may kapangyarihang magpasya. Labis akong nasaktan sa sinabi mo dahil hindi mo pa naranasan sa buong buhay mo ang mawalan ng kapangyarihan. Ilan ba kami rito ang malayang nagpasyang pumasok sa kumbento? Sinong dalagang takam na takam pa sa buhay ang pipiling pumasok sa kulungang ito? (93-94)

Ang matandang Clara ay pinatibay ng panahon, kaakibat ang mga librong binasa, ang mga awit na napakinggan, mga panalanging inusal. Makikita sa dula ang isang Maria Clarang may tiwala sa rebolusyong magpapalayas sa mga kolonisador, at sa mundo ng dula,

ang mga rebolusyonaryo’y naroon na, nakaamba na sa nalalapit na tagumpay.

Samantala, sa mundo nina Miranda at Bingo Beloto, mag-asawang parehong nagmula sa mga makapangyarihang pulitikal na dinastiya, ang sining ng opera ang sining na tinatangka nilang gawing tagapagpalaho sa mga pamanang multo ng nakaraan. Sa *An Evening at the Opera*, habang pinapasaringan ng mag-asawang Miranda at Bingo ang tangka nilang puksain ang “leftist threat” sa kanilang probinsya, naghahanda rin sila sa opera na pinasimunuan ni Miranda. Nagmamasid sa isang tabi si Mamang, ang nanay ni Miranda at isang literal na multo. Sa pira-pirasong salaysay ng tatlo, maihahayag na si Miranda ay ipinagkasundo kay Bingo bilang pangsalò sa mga utang at iba pang sabit ng kanilang pamilya. Nakikipagkasundo naman si Bingo sa foreign investors para sa mga proyektong tulad ng logging at strip mining, habang nakikipag-ugnay din siya sa kaniyang private army at mga kabit sa probinsya. Paminsan-minsan, ginagamitan ng dahas ni Bingo si Miranda, kapag napapaalala nila sa bawat isa kung gaano na sila kabulok (137).

Maaaring itulad sa kritisismo kay dating Unang Ginang na Imelda Marcos, na nakilala para sa kaniyang malawakang mga proyektong may kaugnayan sa sining at kultura bilang pagkubli sa dahas at pang-aabuso ng Batas Militar, ang paglalarawan ni Miranda sa sining ng opera:

MIRANDA

—And this opera you don’t want to go to? Listen, Bingo, one day, one day when all this comes toppling over your pig’s head, you can always say, “What corruption? What graft? I used money to bring opera to my province! Art and culture at one million pesos a pop! I even have my papers to prove it! My wife, my beloved Miranda, it was her program for Arts and Culture. Opera in the capitol! What graft? What corruption? I gave my province... an Opera Season—” (135)

Hindi gaya ng binubuhay na presensya ni Atang, ang Mamang ni Miranda ay nananatiling nagmamasid, nakikipag-usap lamang kay Miranda sa oras na mag-isa siya. Hindi tulad ng pagbuo kay Atang, ang mga pamanang multo kina Miranda at Bingo ay mga pamanang itatago sa tanaw at tunog ng kinomisyonang sining. Pero anuman ang pagkakaiba nina Suor Clara, Atang

at Miranda, parehong nakikita ang presensya ng tunggalian sa kanilang mga mundo, mga tauhang nasa gilid, paparating, may dalang panganib ng pagtatapos sa panunupil ng isang namamayaning kaayusan.

Multo ni Datu Kalantiao, mga pekeng koda at iba pang multong gawa-gawa ng mga intelektuwal, ang multong pinagmulan ng trauma ni Miguel sa *Fake*. Sa dula, binubuhay ang kuwento ng historian na si Jose Marco sa gunita ni Miguel. May dalawang bersyon ang Miguel sa dula—ang batang Miguel na bukas ang pananalig sa mga kuwento ni Jose Marco, at ang mas matandang Miguel na mapangduda sa mga aparisyon at kuwentong nagpapakita sa kaniya sa kaniyang mas matandang edad. Pinatitingkad ng dula ang ugnayan ng kasaysayan habang sabay ding inaanyayahan ang makakanood o makakabasa na maging mapanuri rito. Sina Kalantiao, La Loba Negra, ang mga Tasaday, ang pagpapakita ng Birhen sa mga piling tao, ang mga kuwentong ito’y totoo sa iba at kasinungalingan sa iba, depende sa yugto ng kasaysayan at sa kaalaman at kamalayan ng taong sumusuri. Sa dula, naglatag ng mga paliwanag kung bakit minamaniobra ang mundo upang magpatotoo sa mga kasinungalingan—motibasyon ng pera, ng pagkilala, pagbibigay ng pag-asa. Sa kompontrasyon ni Jose Marco at ng historian na si William Henry Scott isisiwalat ang pananaw ng dula tungkol sa paghabi ng iba-ibang katotohanan:

SCOTT

Look at him, Mr. Marco. Look at this fine young Filipino. And think of all the fine young Filipino students whom you have fooled! The students in this country believing in a lie.

JOSE MARCO

Not a lie, Sir... the truth.

SCOTT

Define truth, Mr. Marco. Because you and me—well, we’ve got different definitions of that word.

JOSE MARCO

The truth, Sir? The truth is a flicker of light we ourselves make in the dark night of our souls. We grope in the dark wanting light so badly that this... this flicker will just have to do. We will it to become the truth. (190)

Ang romantikong nosyon ni Jose Marco ng pagbibigay-liwanag ay binabasag ng paglalapat ng liwanag na ito sa mas mahabaaang daloy ng kasaysayan. Ipinapakita sa dula na anuman ang hinabing katotohanan, anumang halusinasyon ang iluwal sa mundo, guguhon rin at maglalaho ang mga istrukturang ipinundar ng manipulasyon. Magiging mas mapangduda ang tao, magiging mas mailap sa pananalig, pero magiging mas mapagbantay, mapagtimbang, magiging mailap sa paglimot. At bilang isang dulang tumutok sa potensyal na ambag at panganib ng intelektuwal, muling idinidiin ni Quintos na walang dapat iligtas mula sa imbestigasyon—hindi lang si Jose Marco kundi si Scott at ang mga institusyon at lipunang pinagmumulan at nagluwal sa kaniyang presensya sa ating bansa, hindi lamang ang dula kundi ang mandudula at ang manonood-mambabasa. Responsibilidad ng lahat na magtangkang isaayos ang mga bakas ng mundong nawawala sa tama.

Ang mga spekulasyon at imbitasyon sa paghihimagsik, ang mga nagtutunggaliang multo't paniniwala, ang lahat ng ito'y tatangkang pasanin at resolbahan ng dulang *Collection*, 2013. Dito, muling pinagtatagpo ang pulitika, media at akademya, kasabay ng pagpansin at pagbalik sa kasaysayan upang itampok ang pag-uulit-ulit ng mga siklo ng opresyon at pagmamalabis. Sa spekulatibong mundo ng *Collection*, nasa rurok na ng pagkonsumo ang mga naghaharing uri. Nariyan ang National Council on the Disposal of Philippine Patrimony, na ikinakalakal ang mga mahalagang lugar at artifact mula sa kasaysayan ng Pilipinas at ibinebenta sa pinakamayamang bidder sa auction. Manunggul Jar, Chocolate Hills, Banaue Rice Terraces—walang anumang hindi maaaring ipagbili, lalo't ang bahagi ng kita'y ipinapamigay sa anyo ng isang loterya para sa mga mahirap. Walang hindi kayang tapatan ang kapital, hanggang sa madiskubre ng auctioneer na si Carlo Vibal ang imahen ng Virgen de las Almas Perdidas at ang kuwento ni La Hermana Augusta Beata.

Katulad sa *Fake*, isang kalkuladong at sistematikong pangyayari ang pagpapakilala ng Virgen sa bansa. Instrumento ang imahen ng Virgen upang hikayatin ang katutubong Pilipino na yakapin ang Katolisismo, at sa serye ng mga balik-tanaw ay ipinakita ang madugong kasaysayan sa pagbabago ng kahulugan ng rebulto—mula sa instrumento ng relihiyon, naging gabay sa mga rebelde, simbolo ng kapangyarihan, patungo sa pagiging auction item, isang marker ng yaman at estado sa lipunan. Kasabay sa muling pagsulpot ng imahen ang pagmumulto ng Hermana kay Carlo Vibal. Isang tinig ng pagpapaalala ang tinig ng Hermana, ang batang martir na minsan ay naging

panatiko ng Virgen. Ang pag-awit ng Hermana ang paalala kay Carlo na ibinigay ng Hermana ang lahat, na isinuko ng Hermana ang lahat ng naipamanang yaman sa kaniya, na hindi materyal na yaman ang mahalaga sa mundong pinanggalingan niya. Habang dumadalas ang pagpaparamdam ng Hermana, unti-unti namang nabubulok ang rebulto.

Sa araw ng auction, magkakaroon ng isang malaking riot at magkakagulo sa auction house. Makakapasok ang mga raliyista sa labas at naging bayolente ang engkwentro. Ang mga modelo, pulitiko, pilantropo, mga lokal at dayuhang burgesy, lahat ay nilamon ng dahas. Ang imahen ng Virgen naman, sa sandaling tinangkang buhatin ito ni Carlo, ay madudurog lamang at magiging pulbos. Matatapos ang dula sa pagtahimik ng kapaligiran at ang pagsulpot ng Hermana sa tapat ng gumuhong rebulto. Pupilutin niya ang napulbos na Virgen at ihihipan sa hangin ang mga napulbos na bahagi. Nadurog na ang simbolo ng kapital at opresyon. Namatay na ang mga katawang nagpapalaganap ng siklo. May pag-asa na ng pagbabalik sa ayos ng mundong matagal nang naghahanap ng isang panibagong hubog. Narito na ang mundong maayos, o kung hindi man, narito na ang nag-iisang specter na magdadala roon.

Ang Pananalig sa isang Pagbabalik-sa-ayos

Ang dalawang huling dulang naisulat ni Quintos para sa Dulaang UP ay may isang malayong talon sa nakaraan, at may isa namang pagsaludo sa mga rebolusyonaryo ng kinabukasan.

Sa *Ang Nawalang Kapatid*, ibinahagi ang “dakilang kasaysayan ng sangkatauhan.” Ang dulang halaw sa *Mahabharata* ay nagtampok ng mga buhay ng diyos at diyosa, ng mga angkang maharlikang nagtatagisan sa kapangyarihan. Sa gitna ng lahat, nakatago ang pinakaunang anak ng Reynang si Kunti na si Karna. Si Karna ang tumatayong simbolo ng pagbabalik-tanaw sa dula:

Paano susundan ang kapalaran
kung pinanggalingan ko’y di nalalaman?
Saang daan tutungo
Kung walang unang yugto?
Ano ang haharapin
Kung wala ang nakalipas? (Quintos 2014c, 24)

Ang pagbabalik ni Karna mula sa pangangalaga ng mga unggoy ang simula ng wakas ng mga dakilang lahi. Ang mga lahi ng Pandava at Kaurava, na nagkasigalot dahil sa kumpetisyon sa trono, sa babaeng iniibig, hanggang sa pag-aari ng mga lupain ng India, lahat sila'y pumaloob sa isang mahabang digmaan. Si Karna, sa pinakahuling sandali, ang pumagitna kina Duryodhana at Yudistira, ang dalawang prinsipeng taglay ang sandata ng mga diyos. Pagkatapos ng isang napakalaking pagsabog, nawasak ang lahat. Sa digmaan ng mga naghaharing uri, ayon sa dula, ang tiyak na paroroonan ay pagguho ng kanilang paghahari.

Mula sa pagkawasak, bumangon ang lahat ng nasawi—isang pulu-pulutong na mga multo. Sila ang magdadala sa at dadalhin sa panibagong mundo. Ibinabahagi ng mga tagapagsalaysay na sina Vyasha at Ganesha ang kapalaran ng mga naglahong katawan:

VYASA

Doon sa pinaroonan, muli silang naging bata. Walang ganid, walang pag-aangkin. Puno lamang ng pag-asa... Payapa at walang hanggang pag-asa.

GANESHA

Kapatid, pinsan, anak, kaibigan, kaaway, kaharian, katungkulan, pati ang salitang dharma, lahat-lahat ay nawalan nang halaga.

VYASA

Bukas puso nilang minasdan ang isang mundo. Isang bagong mundong di nila muling wawasakin. (77)

Kung titingnan ang *Ang Nawalang Kapatid* sa daloy ng mga dula ni Quintos, maaaring mabasa ito bilang reiterasyon at pagpapatibay sa resolusyong nailatag sa *Collection*. Ang kasaysayan ng kapangyarihan ay isang dakilang kasaysayan ng tunggalian. Mahaba at kumplikado ang kuwento. Pandaigdigang ang saklaw kung hindi man pang-uniberso. Ngunit ang lahat ng tunggalian ay papunta sa isang tiyak na paroroonan, doon sa isang lugar na bata ang lahat, walang sinumang nagnanais na mang-angkin o mangwasak.

Sa *Ang Huling Lagda ni Apolinario Mabini*, bagaman muling bumabalik sa kasaysayan si Quintos, mas binibigyang-diin ang papel ng hinaharap. Ang pagbuhay sa kuwento at multo ni Mabini, sa kaniyang mga

huling sandali ng pagpirma ng kasunduan ng pagkampi sa mga Amerikano, sabay na ginagawang tao at multo ang bayani. Ang mga bayani ay taong naghahanap ng kanilang Inang Bayan, ng kanilang mga tahanang mauuwian. Malinaw na kinikilala ng dula na ang mundong ginagalawan ng kanilang Mabini ay isang mundong wala sa ayos:

MABINI
Sa bayan ko
Kay raming dapat gawin
Sa bayan ko
May mga pangakong dapat tuparin
Pero nandito ako sa islang ito
Sa islang ito
Na hindi bayan ko
Kamukha
Pero kailanman
Di niya mapupuno
Ang pagnanasa ko
Sa bayan ko. (Quintos 2014d, 7)

Inaawit ni Mabini ang kantang ito habang nasa Guam siya, pero maaari ring basahin ang awit bilang pangkalahatang paglalarawan sa estado ng Pilipinas noong mga panahong iyon. Dahil ang hinahanap na bayan ni Mabini, o ang Mabini sa dula/ Mabini ng mandudula, ay isang bayang malaya sa pananakop, isang Pilipinas na hindi kailangang maranasan ang hirap ng digma. At hindi iyon ang Pilipinas noong mga panahong iyon, posibleng hanggang sa kasalukuyan.

Katulad ng nangyari sa aktuwal na kasaysayan, ipinagkait kay Mabini na makita ang tagumpay ng paglaya mula sa mga dayuhang mananakop. Tinapos ang dula sa pag-uwi ni Mabini, ngunit bago siya ibalik sa kaniyang tahanan sa Nagtahan, nakilala muna ni Mabini ang tauhang si Salud. Si Salud ang dalagang tumayo bilang tagahanga ni Mabini at ng kaniyang mga panulat. Si Salud ang nagbigay-saludo kay Mabini, ang representasyon ng pag-angat kay Mabini mula katawan patungong esensya. Sa pag-uwi ni Mabini sa Nagtahan, iniaawit ng mga tauhan sa paligid ang awit na unang nagmula kay Salud:

KORO

Sulat mo'y isasadiwa
Boses mo'y pakikinggan
Tala mo'y gabay
Sa pinagdaanan.
Sige na't magpahinga
Kami'y nandito na.
Sige na't magpahinga,
Kami naman ang mitsa.

Iyong mga turo'y
Ngayong bubuhayin

Sisikaping baguhin
Mga saloobin
Wala sa labas
Wala sa iba
Kami pala ang bayaning
Iyong ipinunla.

Kay rami mong nagawa,
Di maitatwa
Sapat na ito,
Salamat sa iyo. (54)

Bago tuluyang maglaho si Mabini, makikitang unti-unti siyang makakatayo't makakalakad. Muli, kung isasaalang-alang ang ginamit na atake sa pagsusuri, may ilang posibilidad ang pagbuhay sa multo ni Mabini. Una, isang pagbasang papunta sa mga halusinasyon at pag-imbento ng mga pekeng multo. Narito na sila, ang mga espiritung kaakibat ng opresyon at pananahimik, kaya tumigil ka na sa paglikha. Magpahinga ka, nalalapit na ang tagumpay, hindi na kailangan ang anumang pagsisikhay. Sa kabilang banda, at kung titingnan ang mga nagawa nang dula ni Quintos, ang isang mas positibong pagbasa—na ang pagpaparamdam ni Mabini sa dula ay isang akto ng pagtitiwala sa mga susunod na henerasyon. Na maaaring ang Mabini sa dula ay isang specter na papunta sa direksyon ng nakapangakong rebolusyon. May limitasyon ang tao, ang bayani'y iginugupo ng sakit at ng materyal na pangangailangan. Pero nabuhay na ang esensya ni Mabini nang

lampas sa kaniyang mga personal na limitasyon. Hindi pa sapat pero sapat na. Nakakilos na ang dapat kumilos ng ayon sa kaniyang mga kakayahan at limitasyon. Ang bayani, ang manunulat ng dula, ang mambabasa at manonood, maaaring nagawa na nila ang dapat nilang magawa, o kung hindi man, kung masagkaan sila ng kani-kanilang mga limitasyon, may ibang henerasyong magpapatuloy sa paghahanap at sa pagbibigay ng buhay sa specter na nakikipagtunggali sa iba pang mga multo't halusinasyon.

Suri at Muling Suri

Mayaman ang balangkas na inilalatag ni Derrida dahil hinihikayat nito ang iskolar sa iba-ibang panig—ang iskolar na lumilikha gayon din ang iskolar na bumabasa ng teksto—na paulit-ulit na maging mapanuri, maging mas mapaghimay sa tekstong binabasa niya. Sa ideya ng specter, ang paghahanap sa mga bakas ng tunggaliang pang-uri ay ginagawang prayoridad. Palagian ding idinidiin na ang pag-aaral sa teksto ay pag-aaral sa kapwa manunulat, mambabasa at lipunan. Walang ligtas sa pagtitimbang ng kung ano ang maiaambag ng isang mamamayan patungo sa isang panibagong kaayusang panlipunan, ang iniiwasang specter ng komunismo. Iniiwasan dahil baka hindi lubusang nauunawaan, o iniiwasan dahil may reserbasyong dulot ng uring kinabibilangan. Anuman ang dahilan, pinatutunayan sa papel na nariyan na ang specter, nariyan at naghihintay sa mga taong handang makipagtalastasan dito, hanggang sa magkaroon na ito ng konkretong anyo. Consistent ito sa pagsusuri ni Tolentino, na sinasabing ang pang-araw-araw na buhay ay pagtatanghal na naitatakda ng maraming namamayaning puwersa, at makakatulong ang pagsusuri sa lipunan at sa mga kultural na produkto, gaya ng dula, upang magkaroon ng bakas ng pag-alpas sa mga papel na ginagampanan ng tao sa araw-araw, mga papel na ipinagpapalagay bilang normal na buhay.

Malay ang mga dula ni Quintos sa mga tunggaliang pang-uring nakasalaksak sa ugat ng lipunang Pilipino. Consistent ang mga proyekto ng mandudula sa pagpapakita na may mga bagay na wala sa ayos, may mga bagay na dapat ayusin. Hindi rin inililigtas ng manunulat ang kaniyang sarili sa kritika, lalo't karamihan sa mga dula niya'y interogasyon sa integridad ng manunulat, ng iskolar, ng alagad ng sining at media. Nagbibigay din ng puwang ang mga dula sa pagproseso ng babasa o manonood. Ang mga formal na katangian ng dula'y may posibilidad na makapagpalihis o manglito, dahil taglay ng pagsusuri sa mga specter ang pagsulpot ng iba-ibang mga multo.

Sa huli, ang mga dula, o ang mga dula man lang ni Quintos, ay mga dulang sumusugal hindi lamang sa pagbuo ng mga multo kundi sa paglalagay ng pagtitiwala. Ipinagpapalagay ng dula na may kakahayaan ang mambabasa-manonood na maghimay, na magtimbang, na may kaya pang gawin ang mambabasa-manonood pagkatapos magbasa at manood. Nariyan na ang mga pagpaparamdam. Nariyan at wala rin. Maaaring maging fleeting na karanasan ang pagsusulat at pagbabasa ng dula, maaari rin namang maging serye ng mga karanasang naghahawan ng landas, papunta sa isang tagumpay na naipangako na, may pangalanan pero nahihiyang pangalanan, posibleng dulot ng takot o duda, ng kawalan ng kahandaan at iba pang pagkukulang. Pero nariyan na siya. Nariyan na sila.

Sanggunian:

Derrida, Jacques. *Specters of Marx: the state of the debt, the work of the mourning and the new international*. New York: Routledge, 1994.

Marx, Karl at Engels, Friedrich. "Manifesto of the Communist Party," nasa *The Marx-Engels Reader*, Tucker, Robert C. ed., 469-500. New York: W.W. Norton and Company, 1972.

Quintos, Floy. *Collected Plays: Volume 1*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 2014.

_____. *Collected Plays: Volume 2*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 2014.

_____. *Ang Huling Lagda ni Apolinario Mabini*. Direksyon ni Dexter M. Santos. Wilfrido Ma. Guerreo Theater, University of the Philippines Diliman, 1-19 Oktubre 2014.

_____. *Ang Nawalang Kapatid*. Direksyon ni Dexter M. Santos. Wilfrido Ma.

Guerreo Theater, University of the Philippines Diliman, 5-23 Pebrero 2014.

Tolentino, Rolando B. *Pag-aklas, Pagbaklas, Pagbagtas: Politikal na Kritisismong Pampanitikan*. Quezon City: University of the Philippines Press, 2009.

PAGTATATAG NG TRADISYON AT KUMBENSIYON: Ang Soap Opera sa Radio, 1922-1963

Louie Jon A. Sánchez

Ang soap opera, sa pagpapakilala rito sa bansa ng mga Americano sa midyum ng radyo, ay mahihiwatigang nahinuha at tinanggap batay sa tradisyonal at kombensiyonal nitong pagkakaanyo at kagamitan. Isa itong sunuran at bukás (open-ended) na naratibong nailalako't nabubúhay sa napagkakakitahang tangkilik.

Taglay nito, ang mga katangiang bumuo rito't nakamihasanan mula sa minulang kultura, gaya ng makikita sa taláan ng "necessary and sufficient aesthetic elements" nito sang-ayon sa pangunahing kritiko ng soap opera sa America na si Allen (1985):

1. Narratively, soap operas were marked by their absolute resistance to closure...
2. ...Soap operas were also marked by their contemporary setting and emphasis upon which we might call "domestic" concerns.
3. Because of their status as vehicles for the advertising of consumer products, soap operas were from the beginning "didactic" in nature.
4. Soap operas were from their inception "women's fictions," designed for and enjoyed by Depression-era American women, managing households and taking care of children.¹

O kahit sa mismong "five elements of soap opera storytelling" na iminungkahi ni James Wittebols (2004) sa kaniyang pag-unawa sa anyong ito bílang "commodity form":

1 Robert Allen, "Toward a History of Soap Opera Reception," *Speaking of Soap Operas* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1985), 137-138.

Seriality: A soap's most distinguishing characteristic is its continuity from one program to the next. Suspension of stories until the next episode is a primary element in developing audience loyalty.

Real-time orientation: Soaps reflect an everyday world in which events flow as seamlessly as possible to create an air of realism. This is designed to give the audience a sense of immediacy. As they reflect the larger culture's calendar, they provide a parallel to the viewer's own world.

Seeming intimacy. This element fosters a sense of involvement or spectatorship for the audience without actually being there. Viewers can become a "fly on the wall" in the world of soaps, as soap storytelling brings viewers into the minds of the cast of character inhabiting a soap community.

Story exposition: The manner in which stories are presented to audiences allows them to gain a sense of omniscience by grasping the overall set of relationships in the story. Through multiple perspectives on a story, the audience comes to feel a greater command of an issue or situation than do the characters in the soap world.

Characteristics of the soap series: Three subelements help define the types of themes found in soap operas: conflict and/or chaos, good and evil characters, and generally presenting a materially comfortable upper-middle-class existence.²

Dahil kakarampot ang mga banggit hinggil sa simula at pag-unlad ng *soap opera* sa mga pagkakasaysayang pan radyo, pangunahin na ang kay Enriquez (2003, 2008) na saligan ng kabanatang ito, ibig kong ihaka na nagsimula ito bandáng dekada 40, sa panahong isa nang malaganap na industriya ang radyo sa bansa at patuloy na tumutuklas sa mga pamamaraan ng pagtataguyod sa pangangalakal ng plataporma gamit ang aliw. Hindi malabis na sapantaha na nakasumpong ang radyo sa soap opera ng isa pang

2 James Wittebols, "Introduction," *The Soap Opera Paradigm: Television Programming and Corporate Priorities* (Lanham: Rowman and Littlefields Publishers, 2004), 3.

bagong posibilidad para sa mga patuloy na sinusuyong tagapakinig nang simulan itong maisahimpapawid. Isa itong produktong malawak ang abót, mahaba ang búhay, at madaling iangkop at lapatan ng inobasyon, sa ngalan ng kita. Patunay sa ganitong palagay ang patuloy na pag-iral ng soap opera—magpahanggang ngayon sa radyo, sa parehong *amplitude modulation* (AM) at *frequency modulation* (FM) bands.

Hindi nalalayo ang munakalang ito sa pagpapakahulugang minsang inihayin ni Allen (1985). Aniya, ang anyong ito, noon pa mang ipinakikilala't pinalalaganap pa lámang sa radyong Americano, at hanggang ganap na makapagtransisyon patungo sa telebisyon, ay isa ngang “narrative text in service of an economic imperative.”³

Nakapaloob sa mga susing dalumat na “narrative text” o salaysay at “economic imperative” o pangkalakalang takda ni Allen ang katangian ng soap opera na magpasabik sa mga tagapakinig [o manonood, sa kaso ng telebisyon] upang mapanatili ang tangkilik sa salaysay, kasabay ng tangkilik sa mga produkto [na noong una’y mga domestikong pangangailangan, lalo na ang sabóng panlaba; kayâ nga “soap opera”] na umaagapay, at kung minsan pa nga ay nagdidikta na nga sa mga tunguhin at pananatili ng mga dramang de-serye sa eyre. Batayang prinsipyo itong sa tingin ko’y minana at pinagsasaluhan ng lahat ng mga kulturang yumakap sa soap opera bílang kulturang popular sa iba’t ibang panig ng daigdig. Ito rin ang magiging saligan ng mga pagbago rito sa Filipinas sa mga susunod na panahon.

Sa pagkakataong ito, ibig kong maghayin ng pagpapalawig sa pagdalumat na ito sa pamamagitan ng isang masusing kontekstuwal na paghahagilap sa soap opera sa radio. Panimula at eksploratoryo lámang ang gagawin ko, sapagkat karapat-dapat ding mapag-aralan nang hiwalay, lalo pa’t may mga kultural na partikular na kailangang isaalang-alang, kung ang ibig ay isang paghihinuhang matibay ang saligang pangkasaysayan. Papaano hininuha, at maaari’y nakapagtatag ng tradisyon at kumbensiyon, ang soap opera sa bansa lalo nang simulang maisahimpapawid ito sa midyum ng radyo, at bago maisalin bílang isang palabas sa telebisyon?

Hahanguin ko ang mga pagkakaunawa rito upang sa hulí ay itanghal ang sa ganang akin ay isang malakihang larawan ng tradisyon at kombensiyon ng soap opera sa pagkakaanyo rito ng radyo sa pagitan ng sirka 1922 hanggang 1963. Sákop ng talakay ang panahon ng pagsilang ng radyo

3 Allen, “An Institutional History of Soap Opera,” *Soap Operas*, 100.

noong dekada 20 hanggang sa transisyon ng soap opera patungong telebisyon noong 1963.

Magiging tampok sa pangkabuuan ang pag-usbong at paglaganap ng soap opera, lalo matapos ang Ikalawang Digmaang Pandaigdig. Salalayan nito ang kontekstong nailalapat ng kaligiran ng pag-usbong at paglaganap ng radyo sa Filipinas.

“Pagkakaunawa” ang materyal ko rito, lalo pa’t sa panahon ngayon, kakarampot ang mga pangunahing sanggunian para sa pag-aaral. Tanging gunita’t banggit [tuwiran man o hindi] ang matatagpuan, kasáma ng iba pang nalathalang salaysay at pagkakasayayan, ang maaaring makasangkapan sa pagbuo sa isang mapagbabatayang lawas ng kasaysayan.

Ang tradisyong nabanggit ay ipinaliliwanag at tinutuklas ko sa masasabing tatlong mahahalagang salik na bumuo rito: (1) ang naging lugar nito sa kasaysayan ng radyo; (2) ang mga usapin ng pakikinig dito; (3) at ang pag-uugat ng anyo nito sa katutubong tradisyong patanghal at pasalaysay.

Mahalagang maunawaan ang sinasabing “tradisyon” at “kombensiyon” sapagkat ang mga ito ang sa tingin ko’y magiging batayan ng paglinang dito sa simula at pagsasalin dito sa panibagong anyo ng midyum ng telebisyon ng mga naging kagawiang pamproduksiyon at resepsiyon nito sa isang bandá, at katangiang pang-anyo sa isa pa.

Mga operatibong salita ang “tradisyon” at “kombensiyon.” Ang una’y tumutukoy sa pag-uugat sa minulan ng mga praktika o kagawiang naipása o ipinamana. Ang ikalawa’y sa mga napagkasunduang paggamit o pamamaraan ng paglikha nito. Kung idadawit sa usapin ng soap opera, maigigiit ang dalawang mahalagang pagsasaalang-alang: (1) ang pagiging angkat na teknolohiya nito, mana mula sa mga Americano at bahagi ng operasyong kolonyal; at (2) ang kusa nitong pag-uugat sa larang ng brodkast sa bansa na humubog at humuhubog magpahanggang ngayon sa kulturang popular.

Sa pamamagitan ng mga ito mapapangatwiranan ang pagkakatatag ng isang *lokalisadong* tradisyon at kombensiyon ng soap opera, at sa huli, pangangailangan sa lalo pang pag-uusisa hinggil dito. Para sa akin, nagkaroon ito ng, gaya ng sinasabi ni S. Reyes (1982) hinggil sa nobelang Tagalog, “sariling mga batas at alituntunin ng komposisyon na sinusunod.”⁴ Katulad ng nobela, na isa ring angkat na anyong pampanitikan, inangkop ang soap

4 Soledad Reyes, “Mga Ugat ng Tradisyon,” *Nobelang Tagalog 1905-1975, Tradisyon at Modernismo* (Lungsod Quezon: Ateneo de Manila University Press, 1982), 1.

opera ng mga Filipino batay sa pangangailangan at kultura. Ibig kong ihapag ang mga pag-unlad nito, pati na rin ang animo’y mga batas at alituntunin ng komposisyon—sa higit na simpleng termino, mga katangian—sa balangkas ng mga pangyayaring-bayan na tiyakang humubog dito.

Sapagkat sa pag-aaral ng teleserye—ang kasalukuyang malaganap na anyo ng soap opera sa telebisyon—kailangangan ang pag-uugat sa soap opera sa radyo dahil ito ang naging palabinhian nito. Kailangan ito upang talagang maunawaan at mabigyan ang popular na anyo ng nararapat na pagpapahalaga. Sa ating pagkakasaysayan, soap opera sa radyo ang naging unang yugto nito ng pag-unlad, at unang pangalan sa isang mahabang panahon at patuloy na ebolusyon.

Pagpopook sa Soap Opera sa Kasaysayan ng Radyo: Ang Radyo Bilang Pamanang Kolonyal

Dala-dala ng mga Americano ang radyo sa Filipinas, na nagsimula sa kanilang paekspe-eksperimento bandáng 1900 sa kanilang bansa. Isa na itong kagawiang pangkalakalan sa America nang pag-eksperimentuhan naman sa Maynila noong 1922.⁵ Patunay pa nga ni Lent (1968) sa kaniyang kasaysayan ng radyo sa bansa: “Comparably, Philippine radio is old. In fact, less than two years after KDKA’s venture in Pittsburgh, Pennsylvania, Philippine radio had its beginnings.”⁶

Hanggang sa tuluyan na ngang magamit ito para sa komersiyal na interes, nang palawakin ni Henry Hermann ang kaniyang sa simula’y eksperimental na operasyon sa pamamagitan ng 100-watt na KZKZ.⁷ Palibhasa’y kolonya nga ng America ang Filipinas, isinunod din ng may pakana ang *call letters* ng estasyon sa kagawiang KZ roon.⁸

Mula sa kauna-unahang brodkast sa Nichols Air Field [sa Lungsod Pasay ngayon], unti-unting lumaki ang radyo bílang isang bagong industriya.

5 Crispin Maslog, “Philippines,” sa *Handbook of the Media in Asia*, ed. Shelton Gunaratne (New Delhi: Sage Publications, 2000), 376.

6 John Lent, “Philippine Radio—History and Problems,” *Asian Studies Journal* 6, blg. 1 (1968): 38.

7 Elizabeth Enriquez, *Radyo: An Essay on Philippine Radio* (Lungsod ng Maynila, Cultural Center of the Philippines, 2003), 7.

8 Ibid, 8.

Sa pagtatapos ng dekada 20, isa-isang nagsulputan ang iba pang estasyon sa Maynila, at sumunod rito ang mga estasyong sinisimulang tuklasin ang posibilidad nito bílang negosyo. Pangunahin sa mga ito ang KZIB ng negosyanteng si Isaac Beck, may-ari ng isang *department store*; at KZRM [o Radio Manila] ng Radio Corporation Philippines (RCP). RCP rin ang magtatayo ng KZRC [o Radio Cebu], itinuturing na naglunsad ng brodkasting sa labas ng Maynila.⁹

Ayon kay Maslog (2000), naging laman ng mga unang pag-eevre ang “entertainment and news,” na niyakap ng mga tagapakinig, lalo na ang aliw; nakitaan din ito agad ng “profitability” ng tulad ng mga may-ari ng *department store*, na dali-daling nangagsipagtayo ng mga estasyon, “for advertising their products.”¹⁰

Dumami ang mga estasyon, at ganap nang naging negosyo ang radyo bandáng 1930. Giit pa nga ni Enriquez, «(t)he business of radio attained growth and stability,» sa maikling panahong ito.¹¹ Nagkaroon ng interes ang mga negosyante sa industriya’t nagkaniya-kaniya sa pamumuhunan. Halimbawa, noong 1931, ibinenta ng RCP ang mga estasyong KZRM at KZRC sa Erlanger and Galinger, namamamahala ng *department store* na nagmamay-ari rin ng isang estasyon, ang KZEG.¹²

Nagpatúloy ang bilihan ng mga estasyon noong 1939 nang bilhin kalaunan ng negosyanteng si J. Amado Araneta ang KZEG at KZRM. Pinalitan ni Araneta ang EG ng RF para sa Radio Filipinas, habang pinanatili naman ang KZRM.¹³ Kinikilalang tagapanguna ng konglomerasyon sa pangmadlang midya si Araneta, dahil sa pagmamay-ari rin niya ng kawing ng mga pahayagan.¹⁴

Inagapayan ng kolonyal na estado ang ganitong pag-unlad sa pagpapatupad ng Radio Control Act o Act No. 3846 ng 1931.¹⁵ Agad na nakita ng kolonyal na pamahalaan ang “business potential of radio” kayâ

9 Ibid.

10 Maslog, “Philippines,” 376.

11 Enriquez, *Radyo*, 8.

12 Ibid, 8-9.

13 Ibid, 9.

14 Ibid.

15 Francisco Trinidad, “Thirty Years of Radio in the Philippines,” *Fookien Times Yearbook 1956*, 143.

minarapat na pagtatagan ng mga regulasyon.¹⁶ Sa pamamagitan nito naitayo ang Radio Control Board, na may mandatong magbigay ng mga lisensiya, magkaloob ng *frequency* sa mga aplikanteng ibig magtayo ng estasyon, at magpatupad ng mga regulasyon.¹⁷

Sa ilalim ng regulasyon, nagpatúloy ang paglaki ng radyo sa bansa. Isa pang *department store*, ang H. E. Heacock Co. ni Samuel Gaches, ang magbubukas ng KZRH noong 1939. Binili rin nito ang KZRC at bumalik ito sa eyreng Cebuano noong 1940. Sa panahong ito, sinasabing “radio technology had advanced to a point where home radio sets received broadcast signals from distant countries through what is called shortwave radio.”¹⁸

Inilarawan ni Enriquez (2003) ang napapakinggan sa radyo noong mga panahong iyon ng pag-unlad bílang binubuo ng «mostly entertainment—music, variety shows that included comedy skits, and short newscasts patterned after US programming of the time.»¹⁹

Pawang mga Americano rin ang namamahala, at siya ngang “first announcers and musicians as well as the engineers and technicians.”²⁰

Bílang tagapagtakda ng «format, tone and technical quality of programming,» ipinakilala nila ang radyo sa paraang nakagisnan nila sa America.²¹ Dagdag pa, “the English language was spread with the American sense of humor,” bagay na suhay sa malaganap na pampublikong edukasyong tinatamasa ng publiko, pati na rin sa kanilang kulturang popular.²²

Magsisimula ang lokalisasyon bago magtapos ang dekada 30, dala na rin ng pagkakahimok sa mga Americanong may-ari at tagapamahala ng mga estasyon na tunghan ang “appetite for Filipino elements in the programming” ng mga tagapakinig.²³ Masasabing ito ang pinakamahalagang pangyayari na naglatag ng pundasyon ng pagsilang ng soap opera, na ang pangunahing wikang gagamitin ay ang Tagalog at iba pang wikang pambansa.

16 Ibid.

17 Enriquez, *Radyo*, 13.

18 Ibid, 9.

19 Ibid.

20 Ibid.

21 Ibid.

22 Ibid.

23 Ibid, 10.

Nagsimula ang lahat sa paisa-isang pag-eeyre ng mga talento at materyal na Filipino, tulad ng mga kundiman at awiting bayan.²⁴ Kalaunan, tatlo sa apat na mga estasyong komersiyal na ang lumilikha ng “Filipino language programs, particularly the blocktime programs”—ang KZIB, KZRE, at KZRH; KZRM na lámang ang nanatiling estasyong umeeyre lámang sa Ingles.²⁵

Sa taóng 1940, may naitalang 72,000 set ng radyo sa buong bansa—o maaari, 100,000, kung isasama pa ang mga di-rehistrado.²⁶ Kagamitang pang-alih na ito, ngunit higit na naging mahalaga bílang tagapagbalita, lalo noong panahong iyon na nahaharap ang lahat sa pagputok ng Ikalawang Digmaang Pandaigdig.

Nakasangkapan ito para paghandaan ang pananakop ng mga Hapón, halimbawa, sa pamamagitan ng KZND [para sa National Defense] at ng KZRH, na nagamit din sa pakikiugnay ng kolonya hinggil sa mga hakbangin ng mga Americano.²⁷ Sa pagbomba sa Pearl Harbor sa Hawai’i noong Disyembre 8, 1941, iniulat na “(r)adio stations quickly cancelled entertainment programs to make way for expanded schedules of newscasts.”²⁸

Sa Panahon ng Hapón, magiging puwang ng tunggalian ang radyo dahil sa paggamit dito, sa isang bandá, ng pamahalaang kolonyal, at ng nadistiyero sa America na pamahalaang Commonwealth sa pamumuno ni Pang. Manuel Quezon, para tiyakin sa mamamayan ang pagbabalik ng mga Americano at ng kalayaang malaon nang inaasam; at sa isa pa, ng imperyong Hápones, para sa anti-Americanano at maka-Asyanong sentimiento nito.

Naging tinig ng paglaban ang di iilang estasyong tulad ng Voice of Freedom, Voice of Juan dela Cruz, at iba pang *underground radio broadcasts*, na nagpasigla sa pag-asa ng lumalabang puwersa na magagapi rin ang mga Hapón pagdating ng tamang panahon.²⁹

Samantala, kinubkob naman ng mga Hapón ang KZRH at ginawa itong Philippine Islands A Manila (PIAM) upang himukin ang mamamayan

24 Ibid.

25 Ibid, 10-11.

26 Ibid, 14.

27 Ibid, 15.

28 Ibid.

29 Ibid, 17-18.

na yakapin ang bagong orden.³⁰ Bukod sa pagpapalaganap ng mga katutubong wika at kalinangan, isinahimpapawid dito ang mga programang nagtuturo sa mamamayan ng wika at kulturang Hapón.

Nang matapos ang digmaan, muling itinindig ang radyo, isang tanda ng pagbabalik ng kalayaan at kapayapaan. Ang giit pa nga ni Lent (1978), na sinipi ni Maslog (2000), “liberation from Japan in 1945 heralded the real birth of broadcasting in the archipelago.”³¹

Sa tuluyang paglaya ng Filipinas mula sa America noong 1946, sa pamumuno ni Pang. Manuel Roxas, napagkalooban ang bansa ng bagong *call letters* ng International Communications Union ng America—ang “D,” na siyang ginagamit magpahanggang ngayon.

Sa pagbabagong ngalan ng mga estasyon pinasinayaan ang pagbabalik ng layaw at búhay ng radyong minahal ng mga tagapakinig bago magkagiyera. Magiging panahon ng «pamumulaklak ng radyo sa Filipinas» ang dekada 50, lalo pa’t ulat ni Michael Coroza (2009), panahon din ito ng «paggigiit ng mga makabayang Filipino ng kanilang sarili matapos ang mahabang panahon ng pagiging sakop ng mga Amerikano.»³²

Lalo namang kumalat ang radyo sa pagpapamigay ng mga *transistor* ni Pang. Carlos Garcia sa kanayunan, sa tulong ng Committee for American Relief Everywhere (CARE) noong 1958.³³

Tinatawag ni Lent na isang “revolution” ang pagpapamigay ng mga transistor, bagaman kinasangkapan din ito “to combat subversive elements in rural areas.”³⁴ Ginawa nitong posible ang pagtatalastas kahit sa liblib na mga baryong may mamamayang walang gaanong kakayahan na bumili ng noo’y mamahalin at malalaking *radio set*.³⁵

Bukod sa nadadala ang *transistor* saanmang lupalop, kahit sa mga bukirin, basta’t naaabot ng senyal ay mapakikinabangan ito. Hindi rin ito magasta sa baterya, lalo pa’t wala pang koryente sa mga baryo.

30 Ibid, 17.

31 Maslog, “Philippines,” 376.

32 Michael Coroza, “Ang Sining ng Saling-awit: Kasaysayan, Proseso, at Pagpapahalaga,” Di-nalathalang manuskrito, 2009, 21.

33 “Administrative Order No. 279, s. 1958,” *Official Gazette*, Setyembre 23, 1958, <http://www.officialgazette.gov.ph/1958/09/23/administrative-order-no-279-s-1958/>.

34 Lent, “Philippine Radio,” 37.

35 Ibid.

Tuluyan nitong binago ang pamamaraan ng talastasan ng mamamayang nahirati sa inilarawang “word of mouth method” ng pagpapalitang-kuro at impormasyon. Naisasangkot na rin nito ang mamamayang malayò sa sentro sa mga pambansang talaban.³⁶

Matapos ng digmaan, isa-isang nagbukas ang mga estasyong ito na mamamayagpag hanggang sa panahon ng pagpapakilala ng teknolohiya ng telebisyon—ang DZRH (dáting KZRH) na binili ng magkapatid na Joaquin Miguel at Manuel Elizalde at pinalaki ito bílang Manila Broadcasting Company (MBC); ang DZPI (dáting KZPI) ng Far Eastern Broadcasting Company; at ang DZFM (dáting KZFM), na kalaunan ay magiging Philippine Broadcasting Service (PBS).³⁷

Nagbalik din ang radyo sa Visayas sa pamamagitan ng DYRC ng Cebu Broadcasting Company, kaakibat ng MBC; at pati na rin ng DYBU.³⁸ Sa Mindanao, naging instrumental si Henry Canoy sa pagbubukas ng Radio Mindanao Network (RMN) at DXCC; ititindig din nito ang DZHP sa Manila.³⁹ Sa Mindanao din sisimulan ng pamilya Yabut ang Nation Broadcasting Company na sasahimpapawid kalaunan sa buong Filipinas.⁴⁰

Kasangkot sa paglaki at pagpapalaganap ng radyo ang ilang pamantasang nagtatanghal sa publiko ng kanilang mga edukasyonal na adhika at programa, gaya ng University of Mindanao, na kinikilalang nagtayo ng “first Muslim station in the country,” ang DXMV; at ng University of the Philippines na mayroon namang DZUP.⁴¹

Ilang sekta rin ng relihiyon ang nagmithing gamítin ang midyum sa kanilang pangangaral at pagpapakalat ng pananampalataya. Pinakatampok dito, sa tingin ko, ang DZAS at DZFE ng Far Eastern Broadcasting Company ng mga Protestante, na noong 1948 ay sinimulang palakasin ang kanilang pambansang abót.⁴² Naririyán din ang DZRV o mas kilalá bílang Radio Veritas; orihinal itong DZST sa pamamahala ng Katolikong

36 Ibid.

37 Enriquez, *Radyo*, 20-21.

38 Ibid, 21.

39 Ibid.

40 Ibid.

41 Ibid.

42 Ibid.

University of Santo Tomas; matapos maitatag noong 1950 ay ipinagkaloob ito sa Simbahang Katolika noong 1968.⁴³

Wika ni Enriquez, ang pag-unlad daw ng industriya ng radyo matapos ng digmaan ay maaaring ilarawang “phenomenal.”⁴⁴ Ilustrasyon pa niya:

Before the war, it took almost 20 years to bring the number of stations to five. After the war, it took only a decade to establish 33, 18 of which were in Manila. In 1968, 213 stations were operating, 40 in Greater Manila.⁴⁵

Sa panahong nabanggit, ganap nang naangkop ng kultura ang radyo. Sa panig ng tagapakinig, naging pangunahing kagamitan ito ng talastasan, at naglilingkod para sa ikaaaliw o ikababatid ng mamamayan. Sa panig ng mga namumuhunan, naging mabunyi itong negosyong nangangalakal sa pamamagitan ng pagkalap ng *advertising* upang maitaguyod ang mga programa nitong pang-aliw at pantalastas.

Tinatawag ni Enriquez na “Golden Years” ng radyo ang “postwar programming” dahil sa nangyaring “shift to recorded music,” isang pagtalikod sa naunang panahon ng mga *live performance* sa estasyon ng radyo.⁴⁶ May mga nakarekord nang awitin at tugtog na maaaring agad na i-eyre, isang “distinctive feature” ng “postwar radio music.”⁴⁷

Samantala, naging isa namang “principal genre in postwar programming”⁴⁸ ang tinawag niyang “radio drama,” na soap opera rin naman kung tutuusin at sa mula’t mula’y bahagi ng midyum, at pangunahin nitong nilalaman. Kasabay nitong sumikat ang mga palatuntunang “nagtatampok sa wika at mga awiting Tagalog.”⁴⁹

43 Ibid, 22.

44 Ibid.

45 Ibid.

46 Ibid.

47 Ibid.

48 Ibid, 23.

49 Coroza, 21.

Pagsilang at Paglaganap ng Soap Opera sa Radyo

Iniulat ni Enriquez (2008) na lumitaw ang maituturing na “early models” ng soap opera sa radyo noong 1938.⁵⁰ Malaganap na ang Tagalog bílang wikang pantalastasan sa radyo noon, isang pangyayaring pinagtibay ng pagkakatalaga sa Tagalog bílang batayan ng wikang pambansa sa Konstitusyong 1935.⁵¹ Unang lumitaw ang *Aling Juanang Mapag-impok*, isinulat ni Lina Flor, na siya ring sinasabing host ng programa. Inilarawan ito bílang “soap opera cum advice program,”⁵² at bahagi pa nga ng “snippets of radio dramas on programs.”⁵³

Sa pag-aaral naman ni S. Reyes (2000) hinggil sa mga obra ni Flor, sinasabing nagpapayo ang *Aling Juana* tungkol sa “variety of topics related to domesticity and proper behavior,” at “(t)his was to be reprised, with more success, in the later years.”⁵⁴ Isa pang serye ni Flor ang binabanggit ni S. Reyes na umeyre noong panahon ng Hapón sa PIAM, ang *Binhi ng Buhay*, na aniya’y “dealt with a family’s experiences.”⁵⁵ Patunay ito ng pagpapatuloy ng anyo sa kabila ng masigalot na panahon.

Sa taóng 1938 din lumitaw ang *Kuwentong Kutsero*, na inilarawan ni Enriquez (2008) na “precursor of the situation comedy in Tagalog.”⁵⁶ Banggit pa niya, isa umano itong “satire on Filipino manners, politics, customs and government.”⁵⁷ Pinamahalaan ito ni Horacio dela Costa kasáma ng mga manunulat na sina Narciso Pimentel at Jesus Paredes.⁵⁸ Talagang naging

50 Elizabeth Enriquez, “The Construction of Colonial Culture,” *The Appropriation of Colonial Broadcasting: A History of Early Radio in the Philippines, 1922-1946* (Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 2008), 117.

51 Basahin ang Paz Belvez, “Development of Filipino, The National Language of the Philippines,” *NCCA.gov.ph*, Agosto 29, 2015, <https://ncca.gov.ph/about-ncca-3/subcommissions/subcommission-on-cultural-disseminationscd/language-and-translation/development-of-filipino-the-national-language-of-the-philippines/>.

52 Enriquez, “The Construction,” 117.

53 Ben Aniceto, et. al., “The Radio Dramas,” *Stay Tuned: The Golden Years of Philippine Radio* (Lungsod Quezon, Atlas Publishing, 2007), 402.

54 “Introduction,” sa *Lina Flor: Collected Works*, ed. Soledad Reyes (Lungsod Pasig, Anvil Publishing, 2000), xxii.

55 *Ibid.*, xxiii.

56 Enriquez, “The Construction,” 117.

57 *Ibid.*

58 *Ibid.*

matagumpay at tinangkilik ito ng mga tagapakinig, at sinasabing naging daan pa nga upang maibasura ang panukalang batas para sa diborsiyo sa National Assembly.⁵⁹ Nagpatúloy itong inieeyre hanggang decade 60, “interrupted only by the Second World War,” “pok(ing) fun at the establishment, especially government officials.”⁶⁰ Dagdag na ulat pa: “Among the memorable characters were Lolo Hugo—voiced by dela Costa himself in the program’s early years, Lucas Pacascas and Cruz Pasang Cruz.”

Samantala, pinaniniwalaan namang “first soap opera in Tagalog”⁶¹ ang *Kuwentong Kapitbahay*. Pinatutunayan ng mga minsang nakapanayam ni Vitug (1975) na nagsimulang sumahimpapawid ito “bago pumutok ang Ikalawang Digmaang Pandaigdig,”⁶² bagaman walang ulat na makatiyak sa ekskatong taon ng pag-eyre nito.

Ayon naman kay Ben Aniceto (2017), may orihinal na pamagat daw itong *Ang Magkakatibahay*, isang “30-minute prime time weekly” [“Thursday and Sunday nights from 6:30 to 7:00”] na matapos ng digmaan ay “charmingly captured the Liberation atmosphere,” at “(s)ponsored by Philippine Manufacturing Company (PMC).”⁶³

Sa panulat ni Conde Ubaldo, isa ring tanyag na *voice talent* noon, isinalaysay daw nito—sa pag-ahon ng bansa mula sa digmaan—ang kuwento ng “difficult situations” na hinarap ng karakter ng *voice talent* na si Rebecca Gonzales at ng kaniyang kathang pamilya sa radyo habang pinakikiharapan ang manliligaw niyang isang Americanong Government/General Issue (GI) o sundalo, na ginampanan naman ni Ira Davis.⁶⁴ Masasabing pinaigting ito ng pagtutol ng “habitually drunk grandfather” na si Mang Tasyo, na ginampanan ni Fred Gonzales, at ng paghahabol ng isang Filipinong manliligaw, na ginampanan ni Teddy Baldemor. Dagdag pa ni Aniceto:

It was a reenactment of what was factually happening in many homes at the time. GIs calling on a Filipino home to court the family’s cherished maiden was a common sight. Somehow, there was

59 Ibid.

60 Ibid.

61 Lent, “Philippine Radio,” 43.

62 Virgilio Vitug, “Pabrika ng Luha at Pantasya,” *Sagisag*, Setyembre 1975, 14.

63 Ibid., 403.

64 Ibid.

some kind of pride among dwellers if an American visited their homes.⁶⁵

Kalaunan, nakapag-ambag sa pagpapalaganap ng *soap opera* ang di iilang mahusay na manunulat, tulad nina Liwayway Arceo, Genoveva Edroza-Matute, Clodualdo del Mundo, Fundador Soriano, Epifanio Matute, at Pimentel.⁶⁶ Kasáma ni Flor, sila'y nangagsisulat para sa radyo nang ganap na itong maitindig matapos ng digmaan. Sila ang mga naging pangunahing manunulat sa radyo sa katapusan ng dekada 40, at maaari hanggang sa 60.

Ang mga panahong ito, kung kailan sinasabi ring umeyre ang soap opera sa Ingles noong 1947 na may pamagat na *Through The Years*, iniulat na hindi tumagal ng isang taon sapagkat “the kangkong and bagoong population couldn’t understand very much English,”⁶⁷ masasabing ganap na namulaklak ang soap opera sa radyo.

Sa panulat ni Arceo nagmula ang tanyag na kuwentong *Ilaw ng Tahanan*, samantalang sa babaeng Matute naman ang *Aklat ng Pag-ibig*. Si Del Mundo ang sumulat ng kuwentong humahalaw sa tradisyon ng awit at korido na *Prinsipe Amante*, habang si Soriano naman ang sa *Kahapon Lamang*. Kalaunan, pagtutulungang isulat ng lalaking Matute at ni Pimentel ang *Kuwentong Kutsero*. Kailangan ding banggitin na ibinangon noong mga panahong iyon sa radyo ang tanyag na seryeng *Mga Kuwento ni Lola Basyang* ni Severino Reyes, pati na rin ang sinasabing kaniyang katha na *Gabi ng Lagim*.

Mapanlagom si Aniceto sa kaniyang paggunita sa mga seryeng aniya’y sa pagitan ng mga hulíng bahagi ng dekada 40 hanggang 60 ay nagsilbing «miserable narcotics and pulse excitors,» at «women’s dream escapes of vicarious glorious living or convenient pastime to mollify their masochistic peculiarity.»⁶⁸ May naging talâ siya sa apat sa mga nabanggit sa itaas.

Ang *Ilaw ng Tahanan*, aniya, ang “first attempt at replicating popular American soap operas” ng Philippine Manufacturing Company (PMC), at may mga karakter na binubuo nina Aling Chayong (Ester Benjamin), Alber (Mervyn Samson), Doray (Magdea Caneda), at Mang Maning (Fred

65 Ibid.

66 Ibid.

67 Laura Reyes, “Soap Opera,” *Philippines Free Press*, Agosto 18, 1951, 18.

68 Aniceto, 401.

Gonzales); ang direktor ay si Vic Oyteza at ang tagapagsalaysay ay si Ernie Malay.⁶⁹

Ang *Aklat ng Pag-ibig* naman aniya'y isang seryeng hindi gaaanong tinangkilik sapagkat "(it) did not maintain regular characters long enough for listeners 'to get acquainted with.'" ⁷⁰ Sa kabila nito, itinuturing na "novel idea at the time" ang "change of lachrymose plots and characters," nito, "every six months," at di naglaon, dahil dito, "several drama shows would adapt the weeklong story genre in later years."⁷¹

Ang *Prinsipe Amante* naman, ulat niya, ay isang "6:15-6:30 DZRH serial," na nagtampok sa kuwento ng pag-ibig nina Amante (Tony Cayado) at Elena (Janet Hart); kasáma nila sa mga sapalaran ang katonong si Abad (Jose de Villa) at ang kasintahan nitong si Lini (Dely Magpayo).⁷²

Ang *Mga Kuwento ni Lola Basyang* naman ay inilarawan niyang "spin-off" ng mga kuwento ni Reyes mula sa magasin na *Lidayway* at isang "Friday night drama" para sa mga kabataan.⁷³

Sinususugan ng mga sariling gunita ni Edroza-Matute, sa isang panayam sa kaniya ni Enriquez (2004), ang mga obserbasyong ito ni Aniceto hinggil sa *Ilaw ng Tabanan* at *Aklat ng Pag-ibig*. Wika ng kilalang guro at kuwentista, ang *Ilaw ng Tabanan* ay "tungkol sa papel ng nanay sa mga anak at apo."⁷⁴ Ang kaniyang akdang *Aklat ng Pag-ibig* naman ay inilarawan niya nang paganito:

[Tungkol ito sa i]ba't ibang uri ng pag-ibig, pero hindi ako mahilig sa "boy-girl relationship." Halimbawa, pag-ibig ng tao sa bayan, pag-ibig ng tao sa Diyos, pag-ibig ng Diyos sa tao, pag-ibig ng magulang sa anak, pag-ibig ng babae sa kaniyang karera, pag-ibig sa karangalan, pag-ibig sa kalaban, mga ganoong uri ng pag-ibig, kaya ang pamagat ay *Aklat ng Pag-ibig*.⁷⁵

69 Ibid., 404.

70 Ibid., 406.

71 Ibid.

72 Ibid.

73 Ibid., 403.

74 Elizabeth Enriquez, "Genoveva Edroza-Matute: Tungkol sa Kababaihan at Drama sa Radyo," *Plaridel* 1, blg. 2 (2004): 135.

75 Ibid., 134.

Samantalang walang banggit sa *Kahapon Lamang, Kuwentong Kutsero*, at *Gabi ng Lagim*, ginunita naman ni Aniceto ang 24 pang soap opera sa Tagalog na inilarawan niyang “dramatic vehicles of the golden years.”⁷⁶

Para sa ating talakay, maihahanay ang mga ito sa ganitong pagkakategorya, batay sa mahihinuhang nilalaman sa talâng Aniceto at mga pamagat ng serye; maipapailalim din sa mga ito ang mga seryeng ating nabanggit sa itaas: (1) drama at iba nitong permutasyon [siyang pinakamarami at binubuo ng nakamihasnang seryeng makabagbag-damdamin; didaktiko o mapangaral; at nagtatanghal sa isang pambihirang bidang tauhan]; (2) kagila-gilalas [seryeng sapalaran ng bayani; katatakutan; o mahihiwagang salaysay]; at (3) antolohiya [mga seryeng nagpapalit ng kuwento’t tauhan kada buwan o panahon].

Sa una maihahanay ang mga sumusunod: *Mga Kabataan ng Club 9*, na inilarawang “first full-length radio drama,” at kuwento ng “nine individuals... who loved the game of handball and who have a fair amount of civic mindedness”⁷⁷; *Dr. Ramon Selga*, isa pang tanyag na drama ni Flor hinggil sa bidang doktor na “antedated all other radio and television “medical series”⁷⁸; *Tony Narra*, na sinasabi niyang “(f)irst detective-type Filipino radio program”⁷⁹; *Irog, Paalam*, na isang romanse⁸⁰; *Mercedes Cruz*, isang “Tagalog nightly drama”⁸¹; *Lagrimas*, isa namang “fifteen minuter”⁸²; *Aking Pag-ibig*, isa pang “fifteen minuter”⁸³;

Itinakwil, isang “10:15 to 10:30 serial” na hinggil sa isang “unwanted boy who grew up to be a successful mogul in real estate,” na naisapelikula kalaunan⁸⁴; *Eddie, Junior Detective*, isang “daily 15-minuter serial based on the U.S. radio adventure series Dick Tracy, Junior Detective”⁸⁵; *Marco*, isang “Saturday night thriller,” na nagdulot sa tagapakinig ng “roller-coaster fires of

76 Aniceto, 402.

77 Ibid.

78 Ibid., 405.

79 Ibid., 406.

80 Ibid.

81 Ibid., 407.

82 Ibid.

83 Ibid.

84 Ibid., 408.

85 Ibid.

suspense and light moments”⁸⁶; *Dama de Noche*, umeyre ng 7:00 hanggang 7:30 ng gabi⁸⁷; *Recuerdo*, sinasabing isang lingguhang “hit drama”⁸⁸; *Digmaan ng Damdamin*, na kuwento ng isang lalaking “caught between two loves”⁸⁹; at (14) *Imelda*, na inilarawang inspirado ng pagsikat ng naging unang ginang ng diktador noong kaniyang kasibulan.⁹⁰

Sa ikalawa naman ang mga sumusunod: *Kapitan Kidlat*, isang “action drama” na lokal na bersiyon ng “then famous American series Captain Marvel” at nagtatanghal sa isang “rather passive serial character” na naghuhunos bilang isang «crime-busting» na bayani, sa bawat sigaw ng «Kidlat, ngayon!»⁹¹; *Tatlong Limbas*, na lokalisasyon ng *The Three Musketeers* ni Alexander Dumas at tulad ng Prinsipe Amante ay isang “European period-based serial”⁹²; *Kapitan Bagwis*, na umeyre ng “6:15 to 6:30 pm” at isang “sea-borne adventure series patterned after Errol Flynn’s swashbuckling film hits of the ‘30s and ‘40s”⁹³; at (18) *Sepulturero sa Lumang Libingan*, na isa pang kilalang kuwentong katatakutan⁹⁴;

Sa ikatlo ang: *Oras ng Romansa*, isang “weekender (dramatization) in Tagalog of the world’s classic love stories”⁹⁵; *Camay Theatre on the Air*, na nagtanghal ng bersiyong panradyo ng mga pelikulang nakatakdang ipalabas sa takilya⁹⁶; *Kasaysayang Panghapunan*, na handog tuwing Martes ng gabi at pinangunahan ng aktor na si Rogelio dela Rosa⁹⁷; *Natatagong Bituin*, isang timpalak sa drama na nagtatanghal sa mga baguhang aktor⁹⁸; at *Mga Libim ng Puso*, na nagtampok sa nag-iiba-ibang “love stories every three months.”⁹⁹

86 Ibid.

87 Ibid.

88 Ibid.

89 Ibid., 409.

90 Ibid.

91 Ibid., 404.

92 Ibid., 405.

93 Ibid., 408.

94 Ibid., 409.

95 Ibid., 404.

96 Ibid., 406.

97 Ibid., 408-409.

98 Ibid., 409.

99 Ibid., 408-409.

Nakapagtatakwang wala sa talâang Aniceto ang dalawa pang madalas na binabanggit sa mga paggunita hinggil sa *soap opera* sa radyo—ang *Ginang Hukom* ni Gloria Villaraza-Guzman at ang *Ang Inyong Lingkod*, Gloria Romero. Sa panayam na ating sinipi kanina, inilarawan ni Edroza-Matute ang una bilang kuwento ng “pangunahing karakter (na) isang hukom na babae,”¹⁰⁰ isang kakaibang konsepto sa patriyarkal at konserbatibong panahong iyon. Ang ikalawa, na pitak naman niya, ay ginunita sa ganitong paraan:

Sinulat ko rin ang *Ang Inyong Lingkod*, Gloria Romero na batay sa mga salawikaing Pilipino. Halimbawa, “Kapag may isinuksok, may madudukot” at “Ang lahat ng kasalanan, may kaparusahan.” Lingguhan ito. Parating si Gloria Romero ang artistang babae at ang mga lalaki ay iba-iba bawat linggo. Kapag masaya, si Dolphy at kapag hindi, si Juancho [Gutierrez].¹⁰¹

Para sa akin, pinakatampok sa mga ginunita ni Aniceto ang *Gulong ng Palad* ni Flor. Para kay S. Reyes (2005), sadyang hindi nahirapan si Flor sa pagsuong sa pagsulat ng mga soap opera sa radyo mula sa pagsulat-sulat ng mga kuwento sa Ingles at Tagalog.¹⁰² Siya ay nasa “forefront of this (soap opera) revolution, the impact of which would be felt not only in the postwar years, but also until the present time.”¹⁰³ Gaya nga ng nababatid, at itatanghal nang higit na mas malawakan sa susunod na kabanata, kuwento ang *Gulong ng magsing-irog* na nahaharangan ng kaibhan sa katayuan sa búhay, na pinaigting pa ng pagtataksil ng laláki at panghihimasok ng ina nitong lubhang aapihin ang babae. Sa ganito ibinuod ni S. Reyes ang nasabing serye:

The faithful and good woman was Luisa who loved and was betrayed a number of times by the handsome and unfaithful husband, Carding. Around them, to provide space for more stories and episodes, are the scheming and cruel mother-in-law, the faithful friend, the nosy neighbor, the outlaw with the heart of gold, and a host of other characters.¹⁰⁴

100 Enriquez, “Genoveva Edroza-Matute,” 135.

101 Ibid., 135.

102 Soledad Reyes, “Tagalog as the Discourse of the Other: The Case of Lina Flor,” *A Dark Tinge to the World: Selected Essays (1987-2005)* (Lungsod Quezon: University of the Philippines Press), 219.

103 Ibid, 219-220.

104 Ibid, 219.

Monumental ang *Gulong* sapagkat isa ito sa iilang serye mula sa panahon ng pagtatatag ng tradisyon at kumbensiyon na matagumpay na naisalin sa pelikula at telebisyon [at sa dalawang pagkakataon pa], at nananatiling muog at di malilimot, kung pag-uusapan ang kasaysayan ng *soap opera* sa bansa.

Nagsimula “a week or two after *Ilaw [ng Tabanan]* began [in 1949],” tumagal ang *Gulong* nang pitong taon, o mulang 1949 hanggang 1956, at sa ulat naman ni Exequiel Molina (1954) ay naging matagumpay dahil sa pagiging “honest copy of the Filipino family.”¹⁰⁵ Bagaman sinasabing “(i)t has never quite depended on production and writing virtuosity,”¹⁰⁶ taglay ng *Gulong* ang mga itinatanging katangian ng isang mabuting *soap opera*, lalo sa panahong iyon:

Its characters talk like ordinary folk. They react to situations in the manner the listener would think she would. That is a good soap opera’s primary virtue: it must enable the listener to identify herself wholly with the people in it, and thus, sharing their triumphs and their tragedies, experience what Aristotle called the katharsis, however slight and sentimental the ancient Greek emotion has become.¹⁰⁷

Sipat sa Produksiyon

Naging mapanghamon ang produksiyon ng *soap opera* sa radyo sa simula ng agresibong pagpapalaganap dito mulang 1949. Una’y naging tagapagsulong ito ng mga *brand* na gawa ng mga kompanya ng mga domestikong produkto, tulad na lámang ng PMC, sa pangangalaga ng ahensiyang Philippine Advertising Associates (PAA).

Bilang isponsor ng programa, ang kompanya at ahensiya ang nagtatakda ng lalamanin ng drama. “Bago aprubahan ang storyline,” kuwento pa ni Edroza-Matute, “dadaan ito sa mga sponsor.”¹⁰⁸ Inamin niyang di

105 Exequiel Molina, “The Long, Unhappy Life of a Soap Opera,” *This Week*, Agosto 1, 1954, 9.

106 Ibid.

107 Ibid.

108 Enriquez, “Genoveva Edroza-Matute”, 137.

miminsang naging sanhi ito ng pagtatalo, lalo na noong dekada 50, na panay mga Americano ang executives sa kompanya at ahensiya. Kinailangan ng produksiyon ng ibayong pakikibagay upang maitawid ang kanilang programa.

Linikha upang maghayin ng kabaguhan sa madalas na nakauumay na “‘block-time’ shows, which were actually an alternating of one minute rondalla music and then around five minutes of irritating ‘commercials,’” at ang “‘serials” o “radio drama” na tinatawag na may dalawang pangunahing uri—*daytime* at *evening*—at nagkakaiba sa bilís ng pagkakasalaysay, bukod sa oras ng pag-eeyre.”¹⁰⁹

Nagsimula ang mga ito na magkakasunod na inieyre [at nakapakete batay sa bloking nabili ng *advertiser*] at tumatakbo ng 15 minuto bawat episodyo.¹¹⁰ Si Aniceto naman, may binabanggit pang “half-hour mini radio novels that ended each day and the hour-long theatre style presentations.”¹¹¹

Sa Maynila noon, sinasabing “there were 40 of these programs,”¹¹² na bahagi lámang ng “staggering total of all dramas in the entire archipelago, aired in various regional dialects.” Dagdag pa ni Aniceto, bílang pagkokompara: “The United States’ average period of drama favorites is twenty years while Manila’s long-running ones could only last for eight.”¹¹³

Sa ulat ng lathalaing *This Week*, na naglabas ng artikulong ipinagdiriwang ang isang taóng pamamayagpag ng mga serye sa radyo noong 1950, ganito ang dagdag na paglalarawan: «A serial usually employs a script-writer, a director, an announcer, a cast of between 8 to 10 members, and a staff of sound-effect men plus technicians.»¹¹⁴

Nagsisimula umano ang proseso ng produksiyon sa paghaharap ng *script writer* ng banghay o takbo ng kuwento ng linggo sa mga direktor at isponsor ng programa.¹¹⁵ Kapag naaprobahan at natapos ang iskrip, pag-uusapan naman ang direksiyon at lapat ng musika at tunog; pinag-uusapan

109 “Local Soap Operas,” *This Week*, Oktubre 29, 1950, 12.

110 Panayam ko kay Loida Flores-Viriña, Setyembre 5, 2017. Ganito rin ang makikitang ulat sa ed. Reyes, *Lina Flor*, xxvii.

111 Aniceto, 402.

112 Ibid.

113 Ibid.

114 “Local Soap Operas,” 13.

115 Ibid.

din ang „signals“ o hudyat mula sa direktor upang hindi magkalituhan kapag umeeyre na.¹¹⁶

Dahil nga sa bago ang anyo, at papausbong pa lámang ang mga teknolohiya ng rekording, nagsimula ang serye na itinatanghal nang *live*.¹¹⁷ Sa arawang pag-eeyre, kinakailangan ng mga nagsasatinig ng mga karakter ng isang oras para sa pagsasanay.¹¹⁸ Kailangan ang mga pagsasanay na ito upang maiwasan ang sablay, lalo pa’t kung minsan, nahuhúli rin ng mikropono ang pagkayamot ng direktor, “(w)hen players bungle their lines or miss their cues.”¹¹⁹

Karamihan naman sa mga nagsasatinig sa mga tauhan ay mga “stage people, movie actors, (and) provincial travelling troupes” na nakapapasá sa mga *audition* ng PAA.¹²⁰ Ang badyet para sa isang episodyo ay sinasabing nása pagitan ng P120 hanggang P130 kada araw, at tumutustos sa “station time” [*blocktime* sa makabagong panahon] at kabayaran para sa mga kawani; pinakamalaking kumita ang mga direktor at manunulat, na kapwa karaniwang tumatanggap ng P20 kada *serial* na tumatakbo ng 15-minuto, samantalang ang mga nagsisiganap ay nababayaran ng P5 kada palabas.¹²¹

Hinggil dito, iniulat ni Edroza-Matute na “(m)aganda naman ang kita, kaya nagtiyaga kami;” nakatatanggap siya ng P25 kada iskrip.¹²² Wika pa niya,

Kung labinlimang minuto ang programa mo, pitong pahina lang iyon. Kung marunong ka pang magpaikot-ikot, mag-uusap-usap ang mga tauhan, hahaba nang hahaba, nakapitong pahina ka agad. Itataas mo ngayon ang interes, lalo kapag Biyernes, kasi kapag Sabado at Linggo, walang drama sa radyo. Lunes susundan iyon ng nakikinig kasi nakabitin. Bitin ka nang bitin. Halimbawa may nagtatagpong hindi magtagpo, halimbawa nakikiapid; may kakatok sa pinto—Biyernes iyon sino kaya? Sundan sa Lunes. Wala naman

116 Ibid.

117 Ibid.

118 Ibid.

119 Ibid., 14.

120 Ibid., 13.

121 Ibid., 13.

122 Enriquez, “Genoveva Edroza-Matute,” 137.

pala, utusan lang na may itatanong. Nasa sa iyo na iyon bílang manunulat.¹²³

Maingat din ang mga direktor sa pagtatalaga ng mga nagsasatinig na ito sapagkat pinaniniwalaan nilang “the public... is quite alert to details; listeners, somehow manage to remember the voices of the players.”¹²⁴ Sa pagpapanatili ng pagkamakatotohanan, ipinatupad ang ganitong kalakaran: “no player is utilized for two morning programs, although he may take part in an evening serial besides his morning stint.”¹²⁵

Madugo ring lagi ang bawat pag-eevre, kung kayâ hindi pagtatakhan ang ganitong paggunita ng proseso:

A typical studio where a serial is being broadcast is usually cluttered up with these devices [“contraptions being used by the sound-effect(s) department”]. There is a short ladder where footsteps ascending a stairway are simulated. Ordinary table knives are utilized for sword-fighting sequels by a sound-effect man who merely clashes these pieces of cutlery while he sits comfortably in a studio chair until the director signals him to stop.¹²⁶

Dalawang mahalagang bagay ang mapupuna sa mga tinalakay. Una, batay sa iba-ibang ngalan at anyo ng soap opera sa radyo [soap opera, radio drama, serial, kahit pa radio play], natuklas ng lokal na praktika ang iba’t ibang pamamaraan ng pagtatanghal [at paglalako na rin] nito. Maaari itong itanghal ng 15 minuto lámang, kalahating oras, o isang buong oras pa. Ikalawa, ang mga praktikang ito ay may kinalaman sa panahon—isang bagay na sa ganang akin ay hindi gaanong nasasaling ng mga naunang pagpapaliwanag hinggil sa anyo ng *soap opera*, kahit ng kay Allen.

Malaon nang inuunawa ang soap opera bílang *narrative text in service of an economic imperative*, at ito nga ang naging malinaw nang maipakilala ito sa mga Filipino; subalit hindi gaaanong tinutuklas ang isa pa nitong ubod, bukod sa banghay na nakapaloob sa nailalakong pagsasalaysay—ang temporal nitong katangian.

123 Ibid.

124 “Local Soap Operas,” 13.

125 Ibid., 13.

126 Ibid., 15.

Sa pag-usbong at pag-unlad nito sa ating konteksto, ang soap opera, na narasyong naglilingkod sa isang katungkulang ekonomiko, ay makikitang naglaláyong tumagal, upang, sa bandáng hulí'y talagang matatap ang kita. Iyon ang pangunahing sukatán ng tagumpay nito: ang mapanatili ang tangkilik, ang atensiyon ng tagapakinig—at hindi maglalaon, nang manonood, hanggang sa tuluyan itong magwakas.

Makahulugan ang atensiyon dito sapagkat tumutukoy sa dalawang pakahulugan—ang literal na atensiyon ng tagapakinig, na maglalaan ng tiyaga at panahon para upuan ang drama sa radyo [o hayaan itong umalingawngaw sa mga kabahayan habang abalá sa trabaho], at ang piguratibong atensiyon, na tinutukoy naman ang matapat na pagtangkilik, sa drama, at maaari, sa produktong nailalako sa pamamagitan nito.

Maaari ring masabing bahagi ng pagpapanatili ng atensiyon ang mismong pagpapalawak sa materyal ng soap opera at pagsasalin dito patungo sa isa pang mapagkakakitahang midyum tulad ng pelikula at telebisyon. Ganyan ang makikita sa di iilang kaso, tulad ng sa kaso ng *Sebya*, *Mahal Kita*, na pinaghalawan ng *Edong Mapangarap* (195) at *My Little Kuwan* (1958).¹²⁷

At habang naglalayon itong mapatagal ang atensiyon at tangkilik, inilalatag din ito sa panahong higit na tiyak ang potensiyal na kumita, sa panig ng *network* o estasyon na nag-eyere nito, at sa *advertiser* na sumusuporta. Ang oras na itinatalaga ay lumilikha ng kagawian (behavior) na lumilinang at nagpapanatili sa atensiyon at tangkilik. *Daytime* o *primetime* ba ang pinag-uusapan? Bahala na ang namimili. Sa hulí, ang diskurso ng *soap opera* sa ating ili—at maaari sa iba pang narating nito—ay mahihiwatingang talagang diskurso ng tungkuan o triangulasyon ng naratibo, kita, at panahon.

Mga Usapin ng Pakiking sa Soap Opera: Pagkamalaganap bilang Pangunahing Salik ng Kababaan

Masasabing ang pangmadlang abót ng *soap opera* sa radyo ang natural na nagtalaga rito sa pagiging mababang anyong pangkultura, dulot na rin ng mga sumusunod na salik na sa ganang akin ay kumakatawan din sa malaong diskursong marhinal ng ating bayan: (1) ang tangkilik dito ng nakararaming sinasabing nása mababang saray ng lipunan; (2) ang wikang

127 Enriquez, *Radyo*, 24.

gámit sa pag-aanyo nito; at (3) ang kababaihang madalas pinaglalaanan nito bílang paraan ng kanilang pag-aaliw sa gitna ng kaabalahan.

Madaling namana ang ganitong paghinuha sa *soap opera* mulang kulturang Americano—na sa panahon ng paglaganap ng de-seryeng drama ay pananatilihing “tagapagpasya” ng mga kultural na pagpapahalaga ng mga Filipino. Sa America, mahaba ang kasaysayan ng kaabaabang pinagdaanan nito, hanggang sa tuluyang nang maging malaganap ang pagtanggap dito bílang “serialized drool.”¹²⁸

Nagsimula man ang brodkasting sa Filipinas na kakaunti at yaong may káya lámang ang nakabibili’t nagmamay-ari ng mga yunit, tuluyan naman itong lumaganap sa panahon ng binansagang “transistor revolution” ni Lent, sa pagitan ng 1958 at 59.¹²⁹

Transistor ang naging sagot sa pagpapakalat ng radyo at ng mga ineeyre nito, lalo pa’t noong mga panahong nabanggit, “many barrios in the Philippines do not have electricity,” at “battery radios are prohibitively costly.”¹³⁰ Halos isang buong dekada ang daraan at mula sa pagiging isang “relative novelty before the war,” magiging isang “common household appliance ang radyo.”¹³¹

Makikita ang halos walong ulit na paglobo ng pagmamay-ari ng radyo, mulang 1951, na nakapagtala lámang ng 79,000 yunit sa pangkabuuan, hanggang 1959, na nakapagtala naman ng 600,000 yunit, batay sa ulat ng Advertising and Marketing Association.¹³² Sinususugan ito ng Robot Survey na nag-ulat noong 1962 na 26% o 1.5 milyong kabahayang Filipino ang may radyo.¹³³ Ang paglaganap na ito ang siya ring masasabing nagdala ng “pangmadlang kamalayan” sa radyo, na pinaniniwalaang kaibang-kaiba sa naunang “mataas” at pang-maykayang sensibilidad na mahahagip mula sa pagsisimula nito sa bansa.

Sa ulat ni Lent, binabanggit ng kinapanayam na alamat ng brodkasting na si Francisco Trinidad na bago ang paglaganap ng radyo,

128 Allen, “The Meaning(s) of Soap Opera,” *Soap Operas*, 11.

129 Lent, “Philippine Radio,” 37.

130 Ibid.

131 Mario Ampil, “Two Decades of Philippine Radio—A Brief Survey,” sa *Philippine Mass Media: A Book of Readings*, ed. Clodualdo Del Mundo Jr. (Lungsod ng Maynila: Communications Foundation for Asia, 1986), 62.

132 Lent, “Philippine Radio,” 47.

133 Ibid.

lalo bago noong Ikalawang Digmaang Pandaigdig, sinisikap ng mga taga-radyo na pataasin ang sensibilidad ng tagapakinig sa pamamagitan ng mga programang “may kaledad,” tulad halimbawa ng mga itinatanging musikang tinutugtog ng orkestra sa estudio at balitaan.

Kaakibat ng paglaganap ang malaking pagsasaalang-alang sa panlasa ng tagapakinig, na noong matapos ng giyera ay nagsimulang mahirati sa “ingay” ng radyo, mulang *rock and roll* hanggang iresponsableng komentaryo mula sa mga bombolerong walang kasanayan sa pagradyo.

Binago ang kinilalang datihang “good broadcasting” ng sinasabing mentalidad na “bakya,” na lalong naging litaw sa anyo ng soap opera. Inilarawan ang mga ito ni Lent na tuwirang tumutugon sa mga “wants and needs” ng mga tagapakinig, habang nagpapasabik sa pamamagitan ng mga kuwentong pagpupunyagi at pag-ibig.¹³⁴

Kayâ dito man sa bansa noon, hindi na napaghiwalay ang usapin ng uri sa anyong mapang-alih ng *soap opera*, lalo pa’t bandáng 1956, lilitaw ang isang ulat na mayroong “high radio ownership rate in socio-economic classes “C” and “D,” which are middle to lower middle classes.”¹³⁵ Nadala ng portabilidad kung gayon ang demokratisasyon. Sa ulat ding nabanggit, sinasabing may radyo din naman ang mga mula sa úring “A” at “B,” subalit “they are used by housemaids.”¹³⁶

“The family in such cases,” dagdag pa ng ulat, “prefer to view television.”¹³⁷ Sa tingin ko, sa ganito rin naman nagsimula ang telebisyon, at naituring na lámang na mababang plataporma ng talastasan magmula nang naging laksâ. Sa pagrurok ng tangkilik sa radyo dahil sa paglaganap nito, hanggang sa masasabing pagkukrus ng landas nito at ng bagong teknolohiya ng telebisyon, malinaw ang pook ng soap opera sa kamalayan: isa itong anyo para sa marami, para sa mababang uri, para sa úring bakya na iniisip na likás na mahihiligin sa mga sinasabing nguyngoy at romanseng tipikal din sa pelikula, na isa pang kulturang popular noon.

Unang ginamit noong bandáng 1937 ng Pambansang Alagad ng Sining para sa Pelikula at Dula na si Lamberto Avellana ang praseng “bakya crowd” upang tukuyin ang aniya’y malawak na mamamayang nagtatakda

134 Ibid., 48.

135 Ibid.

136 Ibid.

137 Ibid.

ng mga panooríng patok sa takilya.¹³⁸ Dahil sa kaniyang pagkasiphayo sa malamig na pagtanggap sa kaniyang pelikulang *Sakay*, na pinuri ng mga kritiko noong taóng iyon, inuri ni Avellana ang mga mamamayang ito batay sa kanilang gámit na panyapak sa tuwing pumapasok sa sinehan.¹³⁹ Aniya, hinggil sa mga uri ng pelikulang ibig ng mga manonood na bakya,

They wanted stories about illegitimate children, forsaken wives, abused women, moribund fathers, poor girls and rich boys, rich girls and poor boys, stories where the leading lady alternates between singing duets and figuring off the mortgage.¹⁴⁰

Iyakang walang katapusan, kumbaga, na hahalilihan di maglalaon ng mga palabas na bakbakan at inspirado ng mga pelikulang *cowboy* mulang Hollywood.¹⁴¹

Magiging malaganap sa mga palaisip ang ganitong pananaw sa bakya, bagaman higit itong magiging gamitín sa mga susunod na panahon, lalo pa't lalago rin ang popular na palathalaan matapos ang digmaan. Matatandaang sa mga palathalaang nabanggit unang mahahasa ang mga napangalanang manunulat na nagtindig ng dramang de-serye sa radyo sa loob ng panahong ito. Nanggagalaiti ang makata, kritiko, at historyador na si Teodoro Agoncillo (1964) sa mga palathalaan, na aniya'y madalas, «may tiyák na layuning «umalíw sa tahanan,» o «umalíw at magíng babasahín ng mga batang nagsisipag-aral.»¹⁴²

Aliw ang pangunahing layon ng mga babasahíng ito, na inihalintulad pa nga niya sa isang «kagubatang kinagiliwán ng pánitikáng Tagalog,» na kailangang hawanin ang sukal. Ang mga ito'y «nakikiisáng hanay sa mga babasahíng nakikipagnitián sa mga babaing palengke,» at kung magsisikap

138 Jose Lacaba, “Notes on Bakya: Being an Apologia of Sorts for Filipino Masscult,” sa *Rediscovery: Essays on Philippine Life and Culture*, eds. Cynthia Nogales-Lumbera at Teresita Maceda (Lungsod Quezon: Department of English, Ateneo de Manila University, 1977), 212.

139 Lamberto Avellana, “The Cinema in the Philippines,” *Unitas* (Setyembre 1963): 382-383.

140 *Ibid.*, 383.

141 *Ibid.*, 384.

142 Teodoro Agoncillo, ““Kami: Ang Maikling Kuwentong Tagalog, Pasulyap na Tingin sa mga Tao at Kilusan,” *Ang Maikling Kuwentong Tagalog 1886-1948* (Maynila: Inang Wika Publishing, 1954), 44.

mang maging iba ay “nagka(ka)roon ng mabuwáy na pagtatangkang magíng mabutí-butí kaysa sa una.”¹⁴³ Masdan, halimbawa, ang pakasaysayang pagsusuring ito ni Agoncillo sa lagay ng maikling kuwentong Tagalog matapos ng digmaan, at sa panahong lumalaganap na rin ang soap opera, sa maituturing na buong “kabakyaan” nito, hindi pa man niya ginagamit ang bansag:

Ngayón, ang lahát nang babasahín ay búong ingay na nagtitimpalakan sa paramihan ng masasamáng akdá at sa dami ng mga kómika—mga akdang hindi masinagan ng kahi’t gahanip na katunayan sa buhay, ng tunay na kakayahán ng mga mánunulát, ng matayog na kaisipán, at ng matinding damdamin. Higít sa lahát nang panahón, ang kasalukuyan (1948) ay siyáng tunay na waláng pag-asa kung sa urì ng kathâ hahatakin ang pag-uusap. Ang pagdami, samakatuwid, ng mga babasahín sa kasalukuyan ay nakasamá pa ngâ sa pagpapaunlad ng pánitikáng Tagalog, bagaman nakabubuti, sa isáng dako, sa pagpapalaganap ng sariling wikà.¹⁴⁴

Pagtungtong ng dekada 60, ani Jose Lacaba (1977), mauunawaan na ang “bakya” bílang “description of a style or sensibility” na “cheap, gauche, naive, provincial, and terribly popular; and in this sense it is used more as an adjective than as a noun,”¹⁴⁵ at upang tumukoy na rin sa lahat ng mga anyo ng kulturang popular, mulang komiks, at siyempre, soap opera. Kamalayang lalaganap ang kabakyaan at ituturing nitong mababa ang panlasa ng mga partikular na tagasunod ng tekstong popular.

Sa kaso ng soap opera, kasámang maipipiit sa ganitong pagkakahon ang mga kasambahay na kadalasan din ay babae’t tumutulong sa mga gawaing bahay. Kayâ hindi pagtatakhon ang mga komentaryong ganito sa panahong mabulas ang dramang panradyo, at papausbong na rin ang *soap opera* sa telebisyon: “Tulad ng dinuguan at puto o mangga at suman kaya, ang drama sa radyo at ang katulong at atsay ay madalas pinagsasama.”¹⁴⁶

Ito ang palagay ni Richie Valencia (1979), sa isa niyang lathalaing sumisinop sa kaniyang pag-aaral hinggil sa pagtangkilik sa mga dramang

143 Ibid.

144 Ibid., 45-46.

145 Lacaba, “Notes on Bakya,” 212.

146 Richie Valencia, “O Diyos ko, Maghunusdili Ka.” *Diliman Review* (Oktubre-Nobyembre. 1979), 64.

de-serye sa radyo ng mga kasambahay sa isang subdibisyon sa Lungsod Marikina. Bagahe ng kaniyang pagtuklas ang pagtuturing sa *soap opera* bilang “pinakamabilis, pinakamadali, at pinakamalapit na susi ng pagtakas” sa “bilangguang walang rehas ng ‘chimay.’”¹⁴⁷

At bakit nga ba hindi? Bukod sa kinikilala noong mga panahong iyon ang radyo bilang “pinakamaraming tagapakinig kaysa alinmang uri ng palatuntunan,”¹⁴⁸ talagang higit na napakamurang makinig sa radyo noon kaysa manood ng sine o telebisyon. “Sa halagang tatlong piso o halagang tatlo o apat na baterya ay maraming araw (nang) malilibang,” wika pa ni Vitug (1975). Dagdag pa niya, “(m)atuturool din na kinalulugdan ang dulang panradyo dahil maaari itong subaysayan kahit may ibang ginagawa ang nakikinig,” tulad ng mga kasambahay sa maghaponing trabaho.¹⁴⁹

Ang Wika ng Soap Opera

Maaari ring maiugnay sa ganitong kababaang-tingin ang wikang gamitin ng malaganap na plataporma ng radyo: ang Tagalog at iba pang pambansang wika na lumalaging naisasantabi’t nása laylayan ng hegemoniko at kolonyal na Ingles. Sa kasaysayan ng de-seryeng drama, ipinagpapalagay kong pinakamahahalagang sangkap sa pagkakadestiyero ng anyo sa lubhang kababaan ang pihit patungo sa bernakularisasyon.

Isang pangangailangan ang gamitin ng radyo ang wikang sinasalita sa lupalop na kinabibilangan nito, bagaman, wika ng ani S. Reyes (2005), sa panahon ng mga Americano, “texts written in the native language were gradually being marginalized—banished from school, supplanted in popular culture, ignored in politics, judiciary, the law, among others.”¹⁵⁰ Tinutugon ng radyo, pati na ng telebisyon, ang pangangailangang maipaabot sa nakararami ang pinakamahahalagang impormasyon. At bernakularisasyon nga ang naging tugon, lalo nang magsimulang magpalawak ang brodkasting sa Maynila at mangagsulputan ang mga estasyon ng radyo sa labas ng pangunahing sentro.

Bago magkagiyera at sa mga unang bahagi ng pagtatapos nito, tinatayang 90% ng mga programa sa radyo ay pawang nása Ingles, sa kabila

147 Ibid., 65.

148 Vitug, “Pabrika,” 15.

149 Ibid.

150 Reyes, “Tagalog as the Discourse,” 221.

ng pamamayagpag ng di iilang programang panradyo tulad ng *situational comedy* na *Kami Naman*, *Kuwentong Kutsero*, at *Kuwentong Kapitbahay*.¹⁵¹

Mag-iiba ang kalakaran sa kalagitnaan ng dekada 50,¹⁵² bagay na iniisip kong kaugnay, hindi lámang ng lumalaking halaga ng pangmadlang midya sa bigkis-pambansa na humihingi ng pagkakaroon ng isang wika gamitín, kundi pati na rin ng lumalawak na abót nito, bagaman ang mismong mga kulturang labas sa sentro ay lumalaban sa lumitaw na hegemonya ng Tagalog.

Sa kasawampalad, hindang-hindi masasawata ang kaisipang hubog ng 300 taon sa kumbento at 50 taon sa Hollywood, na tumitingin sa mga kulturang nása mga wika ng Filipinas bílang para lámang sa laksang pawang nakapook sa laylayan. Malaon nang pinagdududahan ang kalinangan ng laksa, lalo pa't bandáng kalagitnaan ng 1960, tinatayang 70.8% na ng kabahayan sa Filipinas ang may radyo.¹⁵³

Hindi rin nakatulong, sa ganang akin, ang unti-unting pagdami ng telebisyon na noong 1955 ay tinaya ng United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization (UNESCO) Statistical Yearbook na nása 6,000, o isang telebisyon kada populasyon ng 2000.¹⁵⁴ Samantalang kakaunti nga ito, ang telebisyon ay hindi lámang naman para sa nagmamay-ari, kundi, wika nga, para sa lahat sapagkat "(t)he doors and windows were open to the neighbors."¹⁵⁵

Kasangkot din ang wika sa lahat ng mga pagbibilang na ito, sapagkat likás na magsukat hinggil sa pangmadlang komunikasyon batay sa kung ilan ang gumagamit ng wika. Malaon nang isinulong ang wika ng lokalidad, hanggang sa humantong na nga sa pagpapasya hinggil sa paglikha ng wikang pambansa sa pagitan ng 1934 at 1935, na maagang panahon ng pagsikhay ng radyo sa bansa.

Malinaw na ang pagiging pangmadla ng Tagalog, halimbawa na, sa ulat noong 1937 na *The Language Problem in the Philippines* ni Trinidad Rojo,¹⁵⁶ ay maisasalin sa mga anyong inaasahang aabot sa madla, tulad ng

151 Vitug, "Pabrika," 43-44.

152 Ibid.

153 Ampil, "Two Decades," 63.

154 Ibid., 70.

155 Ibid.

156 Virgilio Almario, *Madalas Itanong Hinggil sa Wikang Pambansa* (Lungsod ng

mga soap opera, na bandáng 1964 ay sumasakop na sa halos apat na oras ng kabuuang 12 oras ng brodkasting, ayon sa nga isang pagsusuri.¹⁵⁷ Sa ilang kaso sa mga probinsiya, umaabot pa sa 15 ang mga seryeng ineeyre, bagay na nagpapapangunahin dito bílang produkto.¹⁵⁸

Kung kuwentahan ang usapin, hindi maitatangging noon pa man, *soap opera* na ang bumubuhay sa brodkasting, hindi lámang dahil sa pagwiwika nito sa mga pagpapahalaga ng madla at kanilang pagkahumaling sa mga imahen, halimbawa, ng nagdurusang ina, iniwang mahal, at walangpusong irog, kundi lalo na dahil iniestruktura ito sa wikang malaganap, na kakambal nito sa pagkakatalaga sa marhen ng kultura.

Sa kabila nito, itinuturing ni Enriquez (2018) ang “radio drama” o soap opera bílang “central tool” ng pagpapalusog ng pambansang wika.¹⁵⁹ Kasangkapan ito sa pagpapakalat ng Tagalog, na siya ring sinasabi niyang “most significant appropriation of the medium,” at naging garantiya pa nga ng mga advertiser na tatangkilikin ing kanilang produkto.¹⁶⁰ Sa mga hulíng bahagi ng 1940, 90% ng mga tagapakinig, “presumably mostly located in the capital and the nearby Tagalog provinces,” ay nakikipagtalastasan sa Tagalog.¹⁶¹ Habang tuluyang hinalilihan ng “electronic storyteller” na drama sa radio ang “traditional storytellers,” sinimulan din nito ang pagpapahusay sa paggamit sa wika ng mga brodkaster, “with some taking pains to follow the rules prescribed by Tagalog literary writer and grammarian Lope K. Santos.”¹⁶²

Ang Babaë’t Maybahay bílang Pangunahing Merkado ng Soap Opera

Samantala, gaya ng nabanggit, bahagi rin ng pagsasalaylayan ng soap opera ang paghinuhang ito’y isang produktong nakalaan lámang talaga para sa mga kababaihang lumalagi’t nagpapanatili ng kaayusan sa tahanan. Naging

Maynila: Komisyon sa Wikang Filipino, 2014) 34.

157 Lent, “Philippine Radio,” 48.

158 Ibid., 48.

159 Enriquez, “The Emergence of Philippine Radio,” *Appropriation*, 178.

160 Ibid.

161 Ibid.

162 Enriquez, “The Emergence,” 178.

totoo ito sa ating konteksto, lalo noong panahon ng pagsikat nito matapos ang digmaan, at habang unti-unting naipapakilala rin sa mga Filipino ang telebisyon.

Sa isang ulat, halimbawa, sinasabing ang “daytime serial,” lalo na, ay nakalaang “mainly to women, especially to housewives,” dahil ito’y “slower in pace and festooned with love entanglements.”¹⁶³ Halos hindi na nga ito pinoproletisado sa mahabang panahon, bagay na nag-udyok sa ilang kritiko na igiit na patriyarkal na kultura ang nagtatalaga rito bílang anyong pangkababaihan—isang dobleng pang-aapi, sa baba’et maybahay, at sa anyong popular na ito.

Ganito ang makikita sa isang paglalarawan ni Arceo (1954) mismo sa penomeno ng dramang de-serye sa radyo:

Sa isang karaniwang maybahay na walang unang inaalagata kundi ang sundan ang pangangailangan ng kanyang mga kaanak at tugunan ang mga pangangailangang ito, ang buhay ay maminsan-minsang nagiging kabagot-bagot. Sa mga dulang ito’y karaniwang nakikita nila ang kanilang sarili na siyang pangunang tauhan sa kasaysayan: isang mapagmahal na kabiyak at ulirang ina, mabait na kapitbahay, maunawaing manugang o mapagbigay na hipag.”¹⁶⁴

Sinasang-ayunan ni Edroza-Matute ang ganitong palagay, habang ibinabahagi ang milyu ng kaniyang pagkakasangkot sa radyo:

Noong panahon namin, karaniwan(g) mga maybahay [ang nakikinig] lalo na sa mga tinatawag na soap opera. Ang mga maybahay, labas-masok sa kusina, naglalaba, nagluluto, nakikinig at nagkakaroon ng pag-asa dahil sa karanasan ng mga karakter sa soap opera. Halimbawa, sa sinulat ni Lina Flor-Trinidad na *Gulong ng Palad*, inaapi ng biyenan yung manugang; maaaring iniisip ng tagapakinig: «Ako rin, ganiyon, siguro magiging maligaya rin ako sa wakas.” Bhirang magbasa ng kuwento ang mga karaniwang maybahay dahil lagi silang nagtatrabaho, kaya nakikinig na lang sila. Ang mga karanasan sa radyo, iyon ang nagiging karanasan nila. Kaya

163 Ibid., 12.

164 Liwayway Arceo, “Soap Opera: Libangan ng mga Maybahay,” *Diwang Pilipino*, Nobyembre 1954, 9.

ang soap opera, talagang ibinabagay sa karaniwang maybahay. Hindi masyadong matatayog, kaunti lang ang mga metaphor. Maririnig sa umaga ang mga drama at inuulit sa hapon para muling pakinggan ng mga tagapakinig.¹⁶⁵

Makikitang kaisa ng mga ganitong paglalarawan ang pagpapalagay na inilatag ng direktor at guro ng komunikasyon na si J. J. Reyes (1979) sa isa niyang sanaysay hinggil sa *soap opera* sa radyo sa Filipinas, isa sa masasabi kong una, bagaman maikling pagsisinop hinggil sa paksa. Wika niya,

The Pilipino soap opera was originally patterned after American models...These shows were specially planned to appeal particularly to women by servicing the psychological needs of the homebound and domesticated and spicing up the trivia of routine.¹⁶⁶

Sinusugan ni J.J. Reyes ang ganitong pagpapaunawa sa pamamagitan ng matalik na pagbása sa higit 60 iskrip ng mga *soap opera* mula sa estasyong DZRH, na natagpuan niyang pawang mapagtalaga sa mga kasarian [“sexual roles” pa ang ginagamit niyang termino sa bandáng ito], bílang pagkatawan sa tinawag niyang “mass fantasies” na sumasalamin sa “psyches and tastes” ng mga tagapakinig, “showing not only what is attractive to them, but also how the material derives from, reinforces, or redirects existing values and traditions.”¹⁶⁷

Feminista ang pagbása ni J.J. Reyes sa mga serye, bagay na makikita sa kaniyang pagpapaalaala na “(i)t is our [ng mga guro, kritiko, o intelektwal] duty to understand that the radio soap opera, a pop entertainment form, is perpetuating a mental set causing thousands of minds to undergo cultural re-indoctrination.”¹⁶⁸

Ito ay matapos na suriin ang sinasabi niyang apat na tradisyonal na papel na ginagampanan ng kababaihan sa mga *soap opera*—(1) ang ina/asawa; (2) anak; (3) kapatid/kamag-anak; (4) at kaibigan—mga papel na nakapaloob sa pagtatanghal sa babae bílang “incarnations of goodness and

165 Enriquez, “Genoveva Edroza-Matute,” 134.

166 Jose Javier Reyes, “Radio Soap Opera,” sa *Philippine Mass Media*, 227.

167 Ibid., 228.

168 Ibid., 235.

suffering.”¹⁶⁹ Mga estereotipo itong nangungusap sa kababaihang Filipino na bagaman nakasusumpong ng bagong aliwan ay inilulubog pa rin sa tradisyonal at patriyarkal na pagkamalay.

Ngunit si J.J. Reyes na rin ang magsasabing sa lubhang pagkamalaganap nito, hindi na lámang talaga naging para sa mga kababaiha’t maybahay ang *soap opera* sa radyo. Nangungusap na rin ito sa kalalakihan habang sila ay kasing-abalá ng kababaihan sa araw-araw. Aniya,

In the Philippines, however, men also listen to the shows as do families. In fact, listening to the radio can be a familial pursuit that seals the social unit that irreversibly changed Philippine cultural landscapes.”¹⁷⁰

Samantalang pinatutunayan ng kaniyang pag-aaral ang “female dominance” sa mga serye, mahirap sabihing nagpatuloy sa larang na ito ang malaong ipinamumulat na “ekslusibong” pagtanggap ng kababaihan dito [masdan na lámang halimbawa na isang lalaki, ang kritikong si Allen, ang makapagsasagawa ng mahalagang pagkakasaysayan ng pag-usbong ng soap opera sa America; ikinumpisal niya sa panimula ng kaniyang herminal na akda ang sariling pagkahumaling (“on-again/off-again fascination” ang ibinansag niya rito) sa mga de-seryeng drama ng kaniyang kabataan¹⁷¹].

Kayâ hindi pagtatakhán ang paglitaw ng mga gunitang panradyo na tulad ng minsang isinulat ng Pambansang Alagad ng Sining para sa Panitikan Cirilo Bautista (2009) sa kaniyang tanyag na kolum sa *Manila Bulletin*. Wika niya, “(u)nknown to me then, the radio was educating my young imagination”; itinuring niya rin itong isangangkat na teknolohiyang bumago nang “irreversibly” sa “Philippine cultural landscapes.”¹⁷² Pinatutunayan ni Bautista ang kalawakan ng pagtangkilik sa radyo sa pangkabuuan:

In our humble house in Balic-Balic, Sampaloc, it was the centerpiece of communal living... It was clock, newspaper, and entertainment all at the same time to millions of Filipinos then struggling for a better

169 Ibid.

170 Javier Reyes, “Radio Soap Opera,” 227.

171 Allen, “Acknowledgements,” *Speaking of Soap Operas*.

172 Cirilo Bautista, “Radio Boy,” Cirilo Bautista.blogspot.com, Oktubre 13, 2009, <http://cirilobautista.blogspot.com/2009/10/radio-boy.html>.

life after the Second World War. We told time by the soap opera in progress, got the latest political updates from the newscasters, and sat in front of it in rows of benches while listening with our neighbors to our favorite contestants in a singing competition. In our community, it was also an arbiter of sort. An argument was settled when one said, “I heard it over the radio.”¹⁷³

Nagsusulat sa kolum na ito si Bautista hindi lámang bílang manunulat na nagbabalik-tanaw sa kaniyang nakaraan kundi isang “radio boy” rin, isang supling ng radyo mulang dekada 40 hanggang 50, na hinubog ang haraya ng tinagurian niyang “clever contraption” na mistulang tagapagpatag ng kaibhan ng mamamayan.¹⁷⁴

Ngunit manunulat nga siya, at may natatanging pitak sa kaniya ang mga soap opera na sadyang itinalaga ng tradisyon at kombensiyon na pinakikinggan lámang ng kababaihan. Para sa kaniya, isang kompleks ng edukasyon sa pagpapakatao ang dulot ng mga soap opera, na nagtuturo, halimbawa, ng “existence of passion and charity.”¹⁷⁵

Sa gunitang ito, itinangi ni Bautista ang mga seryeng *Siete Infantes de Lara* at muli, ang *Gulong ng Palad*, na aniyá’y kapwa nagpamulat sa kaniya hinggil sa “behavior code which I would follow in my later years, focusing on the need for moral uprightness and self-enterprise.”¹⁷⁶ Hindi ko mapigil na iugnay sa mga ito ang naging epikal na haraya ni Bautista, na lumikha kalaunan ng mga dakilang obrang bubuo sa *Trilogy of Saint Lazarus*, ang tatlong bahaging epikong monumento ng modernong panulaang Ingles sa Filipinas.

Samantala, habang inaalaala ng pambansang alagad ng sining ang mga sumusunod hinggil sa naging ambag ng mga serye sa kaniyang panulaan, halimbawa, hindi ko rin maiwasang iugnay ang mga ito sa mismong katangian ng pagpapasabik na nása ubod ng anyo ng *soap opera*, tulad ng *Ang Gabi ng Lagim*, na dramang katatakutang tinutukoy niya sa pagpapaliwanag: “That feel of excitement on the part of the listeners or readers when they anticipate the inevitable outcome of a crisis—that is something you have to work for,

173 Ibid.

174 Ibid.

175 Ibid.

176 Ibid.

something nobody gives you, and you learn it by the strictest application of narrative rules.”¹⁷⁷ Dagdag pa niya:

To our family then, radio and literature were one... Words were sounds I had to reconcile with speech morphology before they became written codes. This training was eventually to be beneficial to my writing verse, for it connected me subliminally to the tradition of oral literature, making me grasp the concepts of language rhythms, especially in reference to opposition and unity, caesura and closure.¹⁷⁸

Malinaw na magkakaiba ang punto de bista ng pagtanggap na ating pinagtatalab, at makikita ring pipi ang sa panig ng kababaihan na nakabatay lámang sa nakamihansang pananaw hinggil sa kung sino ang nakikinig sa soap opera. Sa kabila nito, tinatawid ng hulíng gunita ang mga naging unang pagtatataya sa pakikinig, lalo pa sa pagtanggap ng soap opera.

Sa kaso ng laláking makata na tubong Balic-balic, Sampaloc, Maynila, isang urbanisadong lunan noong mga panahong iyon, makikitang hindi lámang naging pambabae ang soap opera. Higit na mamamalas ang ganitong pagtawid sa mga kasarian sa higit na makabagong panahon na may pagkamalay sa *niche programming* at pagtugon sa espesipikong merkado tulad ng kikilalanin sa ating panahon na “merkadong pangkalalakihan” na may sariling kahingiang pasalaysay kung mga serye ang pag-uusapan.

Isang mahalagang kisláp-diwa sa pagtalakay ng usapin ng kasarian ang penomeno na lulong din ang mga kalalakihan sa mga dramang de-serye. Sa Filipinas, hindi lámang ito masasabing isang anyong pang-aliw na pumukaw lámang ng tangkilik ng isang pangkat-kasarian tulad ng mithing ipabatid ng mga nakamihansang pagpapaliwanag hinggil sa tagapakinig/manonood ng soap opera. Ito’y isang panlipunang anyo, isang anyong pasalaysay at patanghal na kinagigiliwan ng lahat, gaya ng mga naunang pagkagiliw. Isa itong tagpuan ng mamamayan mulang iba’t ibang saray ng lipunan.

Samantalang kasámang inangkat ang pinakaubod ng konsepto ng *soap opera*, nag-ugat ito sa Filipinong kamalayan na sanay makibahagi at sumubaybay sa mga pagtatanghal at pagsasalaysay.

177 Ibid.

178 Ibid.

Naitirik ang soap opera sa lupaing ito't naisalin hindi lámang bílang isang bagong pangmadlang dramatikong anyong higit na abót ang mamamayang walang akses sa mga “nakapagpapataas”/“mapagmataas” na uri ng pagtatanghal [tulad halimbawa ng mataas na *opera*, na sinasabing mistulang ginagagad nito batay sa konseptwal na kasaysayan nito sa America¹⁷⁹] kundi bílang panibagong anyo ng pag-aaliw para sa lahat.

Pag-uugat sa Tradisyong Pampanitikan ng Soap Opera

Masasabi ring sa pag-aanyo nito sa kontekstong Filipino at paglilingkod sa layong kumita sa pamamagitan ng tangkilik, sumalok ang soap opera sa mga tradisyong pampanitikang nakatimo sa kamalayan ng mamamayan. Inuulat na ni S. Reyes (2005) na noong dekada 50, “numerous stories... upon close examination, reverberated with what readers had earlier read in magazines and komiks,” lalo pa’t “(a)ll aspects of popular culture... constituted a giant chain of artefacts, a huge and complicated series of signifiers that have constructed the complex world of millions of readers/fans.”¹⁸⁰

Sinususugan ito ng nabanggit ko nang pagkakasangkot ng mga nangungunang kuwentista sa pagpapakilala sa soap opera sa madla. Lahat sila, sa mga panahong iyon, ay arál at mulát sa tradisyong pasalaysay. Ngunit hindi lámang sa mga nakalimbag na panitikang pasalaysay sumuso ang soap opera, yaong “(o)ten dismissed as “lightweight” entertainment without enduring qualities.”¹⁸¹ Sumagap din ito ng anyo at impluwensiya mula sa tradisyong patanghal, at ang nalikha nga’y isang “popular kitsch that captured the imagination of countless Filipinos.”¹⁸²

Sa bahaging ito, pinagbabatayan ko ang naunang pagtatala ng mga sumikat na soap opera sa radyo upang matuklas ang mga pagbabalon nito sa anyong patanghal at anyong pasalaysay na malaon nang umiiral sa atin. Sa pamamagitan nito ko iginigiit hindi lámang ang matalik na ugnayan ng soap opera sa radyo at ng panitikan, kundi lalo’t higit ang pagiging panitikan na nga nito, dulot ng pagsasaalang-alang sa ubod nito’t katangiang hubog

179 Nicanor Tiongson, *Kasaysayan ng Komedyang Pilipinas: 1766-1982* (Lungsod ng Maynila: De La Salle University Integrated Research Center, 1982) 142.

180 Reyes, “Tagalog as the Discourse,” 220.

181 Ibid.

182 Ibid.

at kaloob ng panitikan. Hindi ito ganap at wakas na proyekto, at maaari pang palawigin sa mga susunod na pag-aaral. Panimulang paghahawan ito na makikitang kaugnay ng sumunod na mga yugto ng pag-unlad ng anyo sa telebisyon.

Ang Balon ng mga Anyong Patanghal

Tatlong pangunahing anyong patanghal ang nakikita kong masikhay na nakatagpo ng soap opera sa proseso ng lokalisasyon nito sa gunita at kamalayan ng tagapakinig—ang komedya, na kilalá rin bílang moro-moro, at nag-uugat saangkat ding *comedia*; ang mga relihiyosong drama; at ang sarswela, na supling naman ng *zarzuela*.

Malaong umiral ang mga anyong ito sa bansa, at nang magsimulang ipakilala ang soap opera ay tinatangkilik pa rin ng masa [sa katunayan, sa pagiging malaganap nito sa mga kanayunan at sa nibel na pangkomunidad, tatawagin ni Nicanor Tiongson ang komedya bílang “*de facto*” na pambansang dula¹⁸³].

Nasapol ng mamamayan sa bagong anyong nabanggit ang mga katangiang patanghal na unang natunghayan sa tatlong anyo. Sa gitna ng tagpuang ito ng mga naunang anyong patanghal at ng *soap opera* ay ang ubod o pangunahing katangian ng hulí, na sa tingin ko’y naulinigan bílang pamilyar ng mga tagapakinig—ang melodrama, na sa kritikal na kasaysayan ay matagal nang iniwan sa minulan nitong siglo 19 at itinalaga sa kababaan, tulad din ng *soap opera*.¹⁸⁴

Sinusuhayan ang ganitong paghahaka ng minsang paliwanag ni Edilberto Alegre (1995). Wika niya, totoo nga, “Pinoy drama is melodrama” sapagkat “(o)ur penchant for the comic and the sentimental finds expression in melodrama.”¹⁸⁵ Aniya, “(for Filipinos t)he other side of comedy is not tragedy but rather melodrama.”¹⁸⁶ Pinalawig niya pa ang pananaw na ito sa

183 Doreen Fernández, “Tradition and Revitalization in the Komedya,” *Palabas: Essays on Philippine Theater History* (Lungsod Quezon: Ateneo de Manila University Press, 1996), 63.

184 Christine Gledhill, “Speculations on the relationship between soap opera and melodrama,” *Quarterly Review of Film and Video* 14, blg. 1-2 (1992): 105.

185 Edilberto Alegre, “Pinoy drama is melodrama,” *Business World*, Enero 25, 1995, 25.

186 Ibid.

pamamagitan ng mga kongkretong halimbawa batay sa madalas makita sa mga pelikulang Filipino na kapatid na sining din naman ng soap opera:

Ma-drama [na mahihiwatigang isa pa niyang pang-uri para sa melodrama] connotes a show of one's feelings, especially through one's actions. It has an air of another reality—the actions (shouting, wailing, *pagdadabog*—all in the extreme or close to it) can be affected or seemingly put on, but the emotion that engenders it has no falsity. The emotions that one wishes to express via these actions are true, honest, sincere. The dramatization of these feelings can be maudlin, but that does not take away the truth of those emotions. Since we are prone to showing our feelings (as against reining them in, in quiet and silence) we Pinoys are performers *au natural*.¹⁸⁷

Sadyang mailap ang tiyakang pagpapaliwanag sa konsepto ng melodrama, at wala pang nagiging kasunduan sa pinakaubod nito; subalit sa kaniyang aklat, inilarawan ni Ben Singer (2001) ang nakikita niyang limang “cluster ideas” na aniya’y makatutulong sa pag-unawa sa melodrama bilang terminong “whose meaning varies from case to case in relation to different configurations of a range of basic features or constitutive factors.”¹⁸⁸

Ang mga sumusunod ang sinasabing tangka sa pagpapakahulugan sa “constitutive elements” ng madalas ay “ambiguous” na melodrama: “(1) strong pathos; (2) heightened emotionality; (3) moral polarization; (4) nonclassical narrative mechanics; and (5) spectacular effects.”¹⁸⁹

Sa una, ipinamamalas ang pathos o lunos na kalagayan o sákit ng tauhan na nakapupukaw ng klasikong awa sapagkat ito’y nakapagpapaluha’t nakadadalá; sa ikalawa, na kaugnay ng una, ang rubdob ng itinatanghal na emosyon at tensiyon, lalo, halimbawa sa soap opera, na nagsasalaysay hinggil sa mga nakamihasnang temang “jealousy, compassion, envy, greed, spitefulness, lust, etc.” sa isang “melodramatic register of overwrought feeling”; sa ikatlo, ang makitid na “moral dichotomy” na pook-tagisan ng lantay na mabuti at lubhang masama, sa paraang itinatangi ang isang “utopian moral clarity” at kinaligaligan ang “moral disarray”; sa ikaapat, ang maláy o di maláy

187 Ibid.

188 Ben Singer, “Meanings of Melodrama,” *Melodrama and Modernity* (New York: Columbia University Press, 2001), 44.

189 Ibid., “Introduction,” *Melodrama*, 7.

na pag-iwas sa lohikong balangkas ng banghay, na nagpapairal sa kuwento ng

outrageous coincidence, implausibility, convoluted plotting, deus ex machina resolutions, and episodic strings of action that stuff too many events together to be able to be kept in line by a cause-and-effect chain of narrative progression;

at sa ikalima naman, ang paggigiit sa mga ispektakulong sensasyonal o nakabibigla, tulad ng lubhang karahasan, aksiyon, mga makapigil-hiningang pangyayari, o mga natatangi't kamangha-manghang epekto tulad ng kagulat-gulat at poetikong katarungan lalo para sa pigura ng kasamaan.¹⁹⁰

Bumagting ang “constitutive elements” na ito ng melodrama ng soap opera, lalo’t kung babakasin ang mga pangunahing katangian ng tatlong nabanggit na anyong patanghal bílang mga palabas.

Batayan ko sa maikling pagsusuring ito ang pagkakasaysayan sa teatro ni Fernández (1996). Sa komedyang moro-moro halimbawa, ang mabuti at masama ay malinaw na itinatagala sa tagisang Kristiyano at Moro, na nagtatalaga sa una sa panig ng kabutihan at tagumpay at nagpapabukod naman sa hulí; sa hulí, magpapalukob sa Kristiyano ang Moro, at magpapabinyag pa’t tatalikdan ang kinapanganakang pananalig.¹⁹¹

Mahiwaga rin at punô ng pantasya at pakikipagsapalaran ang komedyang Nagaganap ang mga ito sa mga lupain ng mga hari at reyna, prinsipe at prinsesa, at ng mga daigdig ng malayong Europa¹⁹²—mga tanda ng paglalayo (estrangement) sa mga kinalulugarang konteksto ng mga manonood na pawang nakatatapas sa kanilang mapapait at kolonyal na realidad dahil sa pagtangkilik sa palabas.

Hindi nga ba halos ganito rin ang nása ubod ng soap opera—ang paghulagpusin ang mga tagapakinig o manonood sa pamamagitan ng romantiko’t ideyal na katapusan, bagaman dumaraan sa laksang hírap ang mga tauhan, na tiyak na kinaawaan at marahil, sinasabayan sa pag-iyak ng mga tagapakinig/tagapanood?

Ang daranas ng hírap [prinsipe madalas o prinsesang magbibihis lalaki] ay dadalisayin ng kaniyang sapalaran at kakatawan sa lahat ng birtud

190 Ibid., “Meanings of Melodrama,” *Melodrama*, 44-49.

191 Fernández, “Tradition and Revitalization,” *Palabas*, 63.

192 Ibid., 65.

ng luwalhati at kabutihan, habang ang kaniyang kalaban [marahil, isang lilo sa kaharian o pag-ibig] ay ilalarawan bílang ganap niyang kabaligtaran.¹⁹³

Sa pagtanggap sa karaniwang komedya na kuwento ng pagmamahalan ng isang Kristiyano at Moro—pagtatagpo kung baga ng magkakaibang daigdig na tinatawid ng pag-ibig, na itinatanghal din ng mga de-seryeng drama¹⁹⁴—una marahil naitalâ ang tatag ng mga unang Filipino sa pagsunod sa mga kuwentong patanghal. Bagay itong higit na pagsusumikapang panatilihin at agapayan ng komodipikadong soap opera.

Likás na maaksiyon at madamdamin ang komedya, dalá na rin ng maiigting at matatalinghagang linyang nakatugma at sukat na naglalarawan ng katapangan at paninindigan ng mga lalaking bida, at ng kadalisan at pananalig ng babaeng bida.

Maatikabo rin ang mga labanán at pinaghahandaan ang mga ispektakulo ng hiwaga. Lahat ng ito’y nagsanay sa tatag ng manonood na Filipino sa pag-aaliw at pag-aantabay sa kasaysayan, bagay na natagpuan din sa tatag ng tangkilik sa maligoy at siklikong daigdig ng *soap opera* at ng seryalidad nito.

Kapag binása ang talâng ito ni Fernández hinggil sa tatag ng mga katutubo sa panonood ng komedya, hindi maiiwasang maisip na halos ganito rin ang siyang ginagawa ng mga sumusunod sa soap opera sa mga sumunod na panahon:

The marathon performances occurred during town or barrio fiestas, on improvised platforms erected in fields or vacant lofts, and could last for days or weeks, depending on the whims—and the budgets—of the committees or townspeople in charge. The audience brought their food, their benches, their babies, and ate as they watched their favorite scenes.¹⁹⁵

Ganitong katatagan sa pakikinig ang mahihiwatigan sa sinipi nang ulat ni Molina sa *This Week* hinggil sa pagtanggap ng madla sa *Gulong*. Sa sobrang tiyaga ng mga tagapakinig ay sinasabing “it (has) figuratively (been)

193 Ibid., 66.

194 Ibid., 63.

195 Ibid., “From Ritual to Realism,” 8-9.

responsible for many a Filipino husband's burnt meal."¹⁹⁶ Sinasabi ring "it also caused a big fire in Maypajo," noong 1952: "A sentimental housewife, enthralled over a critical episode, forgot her cooking her gas stove exploded."¹⁹⁷

Kung tatag sa panonood at pagtangkilik ang naging sandigan ng soap opera at melodrama sa mistulang pagbabangon ng mga ito sa gunita ng komedya, debosyon naman, sa akin, ang hinutok ng mga ito mula sa mga relihiyosong drama.

Maraming anyong relihiyoso ang ipinakilala ng mga misyonero upang makatulong sa ebanghelisasyon bilang "audiovisual reinforcement in their teaching of religion,"¹⁹⁸ tulad ng santakrusan tuwing Mayo, panunuluyan tuwing Pasko, at salubong tuwing Semana Santa.

Ayon sa sariling pag-aaral ni Tiongson (1977) na sinipi ni Fernández, batay o halaw [idinagdag o hinugot at pinahaba] ang mga ito sa liturhiya, kundiman, at iniakma sa liturhikong kalendaryo.¹⁹⁹ Pinakasentro nito, sa palagay ko, ang taunang sinakulo, na mula sa salaysay sa *Pasyon* na inaawit sa mga pabása tuwing Semana Santa, at sinimulang itanghal gámit ang mga taludtod mula mismo sa inaawit na kuwento ng pagdurusa, kamatayan, at muling pagkabuhay ni Kristo.²⁰⁰

Kung susuriin sa sinakulo ang sinasabing

opposing forces... of good, represented by the *banal*, the holy ones (Jesus and Mary, slow of speech and movement, hands folded and eyes downcast in meekness and resignation); and the forces of evil, represented by the *Hudyó* (Jews), the rough, sharp-tongued soldiers, and the power-holders—Herod, Pilate, Annas, and Caiaphas—who sent Christ to his death²⁰¹

mahihiwatigang namamanata ang mga lumalahok sa mga sinakulo, sa gayunding paraang namamanata rin ang mga manonood sa kanilang pagninilay sa pagtatanghal. Sa aking palagay, pinamamanataan nilang

196 Molina, "The Long," 11.

197 Molina, "The Long," 9.

198 Fernández, "From Ritual," *Palabas*, 10.

199 Ibid.

200 Ibid., 11.

201 Ibid., 12.

lahat, hindi lámang ang pangako ng biyaya na nakatanim sa pagsasalooob ng pagpapaubaya ni Kristo sa niloloob ng kaniyang Ama, kundi pati na rin ang mga áral ng kaniyang halimbawa, na nakatalagang bahagi mismo ng *Pasyon*, at sinapantaha ni Tiongson na dahilan ng “non-combativeness, subservience, and resignation of the Filipino who was a perfect colonial for so many years.”²⁰²

Masasabi mang nakahanap ang mga katutubo ng modelong “meek, uncomplaining, at all-accepting” kay Kristo sa sinakulo, nagkaroon naman ng iba pang pagbása rito si Reynaldo Iletto (1979), na nagtatanghal sa pagkakalinang ng katutubong loob habang isinasaloob ang pagbatá ni Kristo sa pagpapakasakit, at maparikalang naghasik ng rebolusyonaryong kamalayan sa ngalan ng pagpapalaya ng sarili mula sa buktot na pamunuang kolonyal.

Bagaman ibinangon na mula sa teksto ng *Pasyon* ang kuwento ni Kristo, naging ubod pa rin nito ang mga áral na nagsisilbing pedagohikong diin sa adhika ng mga misyonero bílang tagapagpakalat ng Kristiyanismo at ahente ng sibilisasyon na may pananaw na kailangang mailigtas ang mga indio na nása pook-kamangmangan at karimlan.

Naging balon ang áral ng hindi matatawarang etikang kumakatawan sa adhikang kolonyal, na hindi magtatagal ay lalapatan ng sariling pagbása [o lihis-bása (misprision)] ng mga katutubo batay sa mga lokal na pananaw at pagpapahalaga. Naging pangunahing sandingan din ito ng mga pamantayang moral sa pang-araw-araw. Ito rin ang makapagdudulot sa mamamayan ng isang teolohiya ng pag-asa, na naglalapat sa bawat sapalaran ng pagbásang magwawakas sa pagkabuhay na muli, mabagyo man at marilim.

Samantala, bukod sa áral, na sa tingin ko’y nagluwal sa didaktikong tradisyong buháy sa panitikang Filipino, na nabuhay din sa mga soap opera [noon at magpahanggang ngayon], isa pang pinag-uugatan ng debosyon ang inilarawan minsan ni Virgilio Almario (1991) na “malungkuting salamisim,” na kung panulaang Filipino ang pag-uusapan ay “diwa ng pagpapahayag na nakapako sa labis na himutok at “luhang bumabatis” at sa di makatwirang pagkahilig sa sawing kapalaran”²⁰³—mga bagay na karaniwan sa mga pagtatanghal at tauhan ng soap opera.

202 Ibid.

203 Virgilio Almario, “Talinghaga, Ang Hiwaga ng Haraya,” *Taludtod at Talinghaga: Mga Sangkap ng Katutubong Pagtula* (Lungsod Pasig: Anvil Publishing, 1991), 207.

Nakayukayok sa ganitong temperamento ang *Pasyon*, batay na rin sa higit na bagong pagtataya ni Almario (2006) rito, at hindi na ipagtatanong pa ang kung papaanong umiiral ang ganitong salamisim sa sinakulo na taunang inaabangan sa mga bayan-bayan tulad ng ispektakulo ng mga karosát pinarangyang mga poon. Dagdag pa ni Almario,

Ang pasyon ang isang natural na lunan upang pagpunlaan ng malungkuting salamisim... May haka pa akong higit na malusog na paminhian ng damdaming malumbayin ang pasyon kaysa alinmang instrumentong pampanitikan noon... Pasyon ang isang masaganang bukal ng mga sawikain hinggil sa pagtitiis, pag-asa sa awa ng langit, pagsunod sa guhit ng palad, at pagiging lubos na masunurin... Bukod sa diwa, ang himig ng mismong patagulaylay sa pag-awit ng pasyon ay lalong bibighani sa malungkuting salamisim.²⁰⁴

Iniuugnay din ni Almario sa malungkuting salamisim ang sinasabing “edukasyong sentimental” ng kathang Filipino sa kaniyang naunang komentaryo (1990). Hindi naglalayo ang kaniyang pagpapaliwanag hinggil sa dalawa, lalo’t kung papansinin ang sinasabi niyang dalawang madalas na dalumat na ikinakabit sa sentimentalism—ang labis na “paggamit sa puso” at pagtatanghal ng mga salaysay na “di totoo.”

Sa una matatagpuan ang malungkuting salamisim na ikinabagot ng mga manunulat sa panahon ng modernismo sa panitikan dahil puro lámang “palasintahan;” sa ikalawa, ang mga kuwento ng “mayamang umiibig sa mahirap, sukdang itakwil ng magulang... ng nababaliw at nagpapakamatay dahil sa pag-ibig... (ng sawi) dahil lamang sa isang liham o lihim na ipinakatagu-tago... ng nagtatagumpay sa wakas pagkaraang dumanas ng sanlibo’t isang paghihirap.”²⁰⁵

Para kay Almario, ang ganitong pagkakaunawa sa sentimentalismo ang nagtulak, lalo na sa kabuuang edukasyong pampanitikan na hubog ng Americanong New Criticism, na ituring ito na “nakapandidiring katangian sa

204 Virgilio Almario, “Tagulaylay ng Mahal na Ina sa *Mahal na Passion* ni Gaspar Aquino de Belen,” *Pag-unawa sa Ating Pagtula: Pagsusuri at Kasaysayan ng Panulaang Filipino* (Lungsod Pasig: Anvil Publishing, 2006), 138.

205 Virgilio Almario, “Laki sa Luha: Isang Edukasyong Sentimental,” sa *Kritisismo: Mga Teorya at Antolohiya para sa Epektibong Pagtuturo ng Panitikan*, ed., Soledad Reyes (Lungsod Pasig: Anvil Publishing, 1992), 303.

wika ng mangmang at “bakya,” bílang mabahong uriang sa lusak ng panlasang popular at komersiyal, at bílang bukbuking pamana ng sinaunang damdamin at kaisipan.”²⁰⁶

Sa huli, nagtiyap ang pagtatagpo ng mga nabuong pamantayang moral ng pangangaral at ng pagngunguynguy ng malungkuting salamisim at nagpanday ng isang imahinasyong madaling mapukaw ng soap opera, dulot na rin ng giit sa damdamin ng melodrama.

Ang sarswela naman ay inilarawan ni Fernández bílang dulang sinasaliwan ng musika, at batay sa mga “fiestas de la zarzuela” sa Palacio de la Zarzuela, malápit sa Madrid.²⁰⁷ Iniulat niya na malaon nang umiiral at tinatangkilik sa dulaang Espanyol ang anyong ito bago pa man napangalanan, kung kayâ nang makarating ang higit na pinong anyo ng *opera* mulang Italya bandáng 1703, naturingan itong “un arte vulgar” na kontrapunto sa sinasabing “high” tone of the opera.”²⁰⁸ Para ring *soap opera*!

Kasiya-siyang tagpuan para sa akin ang sa *zarzuela* at *soap opera* sa kaso ng Filipinas dahil malinaw na kapwa iniismiran sa kani-kanilang kasaysayan, bagaman naghando ng panibagong bukal, mula sa mapangarapin, moralistiko, at palasintahing komedya at mga relihiyosong dula.

Sa sarswela, umagos ang masasabing realistikong bukal ng pagsasadula, lalo’t kung isasaalang-alang ang pagpaksa nito sa domestikong búhay na pinaglaru-laruan lámang ng mga nagpasimuno ng sarswela sa bayan-bayan, “reflecting the concerns and perceptions of Filipino daily life.”²⁰⁹ Sinasabi rin ni Fernández na tinunghan ng sarswela ang “Philippine realia, exploring a dimension of verisimilitude that no play on any Philippine stage had done till then.”²¹⁰

Bagaman kilalá ring lunsaran ang sarswela ng makabayan at sosyorealitang dulaan, lalo na yaong lumalaban sa kolonyalismong Americano, tulad ng mga akda ni Severino Reyes na *Walang Sugat* at *RIP* [kapwa itinanghal noong 1902], nakilala ang sarswela sa pagpaksa nito sa kuwento ng

206 Ibid. 299.

207 Fernández, “From Ritual,” *Palabas*, 14.

208 Ibid.

209 Ibid., 15.

210 Ibid., “Zarzuela to *Sarswela*,” 82.

obedient or disobedient children, negligent or devoted parents, problems brought about by gambling or drinking or politics or poverty, and most of the time, problems and complications involving love (rich boy-poor girl and vice versa; conflicting suitors, each favored by a parent; love between servants, children, parents)²¹¹

—mga kuwentong pamilyar sa mga tagapakinig ng soap opera sa radyo, lalo matapos ang digmaan dahil na rin sa kanilang kamalayang pandulaan.

Isa pang sa ganang akin ay talagang tumimo sa mamamayan hinggil sa sarswela ay ang pagkatig nito sa masasayang katapusan ng mga kuwento. Tandaang isang dulang panay awitan ang sarswela; bahagi ito ng diyalogo, pagpapaigting ng damdamin, pagpipihit ng kuwento, at paningit na katatawanan²¹²—na para sa akin ay nagsilang ng sa rurok ng panahong Americano ay tatawaging bodabil [mula sa *vaudeville*, na sari-saring palabas (awitan, sayawan, katatawanan, atbp.) para sa mga sundalong Americano], at magiging ninuno naman ng kilalá nating anyong telebiswal na variety show.

Dahil hindi mahulagpusan ang ganap na wakas ng salaysay na natutuhan sa mga naunang praktika ng pagkatha ng komedya o sinakulo, tinutunghan ng mga manunulat ang “happy endings,” na bagaman lumalabis sa umiiral na katotohanan ay pinaniniwalaang kumakatawan naman sa kanilang mga mithiin sa búhay. Wika pa ni Fernández:

Since happy endings are less than common in real life, this made for an incomplete realism, but a real one nonetheless, reflective of a period’s mores and perceptions.”²¹³

Samantalang hahalilihan ng papasikat na bodabil at ng mga pelikula ang sarswela bandáng dekada 30²¹⁴—mabubuhay naman ang mga kuwento nito, muli at muli, sa mga soap opera sa panahong saklaw ng ating talakay.

211 Ibid., “From Ritual,” 15.

212 Ibid.

213 Ibid., “Zarzuela,” 85.

214 Ibid., 88.

Mga Bukal ng Anyong Pasalaysay

Dapat ding pahalagahan ang ambag ng tradisyong pasalaysay na umiral sa bansa sa proseso ng pag-aangkop sa anyo ng soap opera. Hindi ito maiiwasan sapagkat gaya nga ng makikita, ang mga pangalang nanguna sa pagkatha ng mga kuwento sa de-seryeng drama ang siya ring maniningning na pumitak sa anyo ng maikling kuwento't nobela na madalas ay nalalathala sa anyong de-serye sa mga popular na magasin noong mga panahong iyon.

Dala-dala sa mga soap opera ng mga manunulat na ating binanggit ang kamalayang pampanitikang kagamitan din nila sa pagkatha. Kayâ hindi pagtatakhang hindi naglalayo ang mga diwaing natutunghayan sa mga kuwento't napakikinggan sa mga de-seryeng drama; bagaman wika nga ni Edroza Matute, *hindi masyadong matayog (at) kaunti lang marahil ang mga metaphor* rito. Namamangka ang mga manunulat sa dalawang ilog at kailangan nilang magmaniobra sa masasabing magalaw na mga tubigan ng katha at soap opera.

Minsang iginiit nina Flores at Sta. Maria De la Paz na nararapat lámang suriin «(a)ng usapin ng soap opera sa Pilipinas,» sa «konteksto ng kulturang popular na nakaugat sa teknolohiya ng media at mga sistema ng pagtanggap.»²¹⁵ Kayâ hindi natin ito maihihiwalay sa napakaraming anyo ng kulturang popular, kabilang na ang anyo ng nobela [“romance novel” pa nga ang binanggit nila], na inanyuan at pinalusog ng popularisasyon.²¹⁶

Pinahahalagahan ng pag-aaral na ito ang pagturol sa mga batis ng anyong pasalaysay na pinaghanguan din ng mga pamamaraan upang maiangkop ang soap opera.

Maraming maibibigay na kabatiran sa atin ang mga herminal na pag-aaral hinggil sa salaysaying Filipino, partikular na sa nobela, na malapít din sa anyo ng soap opera [ang bawat episodyo ng drama ay maaaring ihambing, halimbawa, sa kaba-kabatanang nagpapasabik sa mambabása; pareho pang sunuran (serialized) ang pagsasalaysay ng dalawa]. Pangunahin dito ang naging pagsiyasat ni S. Reyes (1982) sa pitong dekada ng nobelang Tagalog mulang 1905 hanggang 1975, na nagpook sa mayaman nitong tradisyon at sa umusbong na modernismo.

215 Patrick Flores at Cecilia Sta. Maria De la Paz, “Ang Laya,” *Sining at Lipunan* (Lungsod Quezon: Sentro ng Wikang Filipino, Sistemang Unibersidad ng Pilipinas, 2000), 76.

216 Ibid.

Tatlong oryentasyon ang kaniyang natagpuang umiiral sa daang nobelang sinuri't binakas ang pagkakalikha't pag-unlad sa kasaysayan ng bansa—ang (1) didaktiko o moralistiko, na nakasalig sa áral at pagpapahalaga ng pananampalatayang Krisiyano; (2) romantiko, na nagtataguyod sa ideyal na bisyon sa búhay at lipunan; at (3) realistiko, na matapat sa pagtatanghal, pagbubunyang ng mga sákit panlipunan.

Iginiit niyang naging pook ang mga nobela ng pagtatagpo-tagpo ng mga ito, at kailangang mapahalagahan nang may pagsasaalang-alang sa kasaysayang pambansang siyang una't hulíng tagpuan ng paglikha at pagtanggap sa mga ito. Iginigiit niya ang pangunahing hinuha: salamin ng búhay ang nobela.

Kasunod namang pag-aaral ng kay S. Reyes ang ginawa ni Mojares (1983), na nagtangkang mag-ambag sa kasaysayan ng nobelang Filipino sa pamamagitan ng pagbakas sa henerikong pag-unlad nito hanggang taóng 1940. Tulad ni S. Reyes, nagsuri rin si Mojares ng mga nobelang Tagalog, subalit higit na naging mapangyakap sa pagpapahalaga sa mga nasusulat sa Espanyol, Ingles, Sebuwano, Ilokano, at Hiligaynon—kayâ nga't kahit hindi man ganap ay naging isang mabuting larawan ng pagsasa-“Filipino” ng nobela sa pangkalahatan.

Sa paghanap sa mga diwaing humubog sa pag-aangkop ng anyo ng nobela na isangangkat mulang Kanluran, inugat niya ito sa tradisyon ng salaysay na buhá na panitikang bayan, na paglao'y napalitaw niyang naging batayang balangkas sa pagtanggap sa mga bagong anyong pampanitikan tulad ng nobela. Sa katunayan, itinuturing niyang rurok ng tinaguriang “Philippine narrative tradition,”²¹⁷ ang epiko at nobela. Sa proseso ng pag-uugat, dumaan ang hulí sa isang mahabang kasaysayang “marked by profound interruptions and interferences,”²¹⁸ mula sa masasabing minulan nitong anyo sa una.

Higit namang nauna sa dalawa ang sintesis na tinupad ni Almario, na unang nailathala noong 1974, at maiaaklat sa kaniyang pagsusuri sa unang siglo ng nobela sa Filipinas noong 2009. Sa paggigiit na“(m)ahalagang pasukin ang nobela bílang bahagi ng pambansang kamalayang naghahanap ng bagong anyo upang isapanitik ang karanasan ng lahi,”²¹⁹ wari'y tinangka niya ang lalo

217 Mojares, “Towards a Theory of the Filipino Novel,” *Origins and Rise*, 368.

218 Ibid.

219 Virgilio Almario, “Mga Bukal at Batis ng Nobelang Tagalog: Panimulang-suri,” *Unang Siglo ng Nobela sa Filipinas* (Lungsod Pasig: Anvil Publishing, 2009), 17.

pang pagpapakalma sa patuloy na paggalaw ng mga konpigurasyon ng anyo. Nagawa niya ito sa pagtukoy sa tatlong “bukal” na aniya’y pinaghahanguan ng nobela, batay sa naging kasaysayan ng pag-angkop at pag-unlad nito sa bansa.

Ang tatlong bukal na ito—ang (1) Katutubo; (2) Kristiyano at (3) Realista—ay kumakatawan, sa mga tunggalian at ugnayang namagitan sa lokal [ang sa una] at Kanluran [sa ikalawa at ikatlo], sa proseso ng pag-unlad at paggulang ng nobela. Sa ganitong modelo ng pagpapahalaga sa nobelang Tagalog, mahihinuhang ibig isaalang-alang ang “kasaysayan ng sambayanang Filipino at mga salungatang puwersang panlipunan at pangkabuhayan,” na nagpapaliwanag sa “kaibhan ng naging takbo ng nobelang Tagalog sa mga modelong nobelang Europeo-Americano.”²²⁰

Laman din ng ganitong pagtingin ang pagiging “salamin” ng “pagkaunlad ng nobelang Tagalog” ng “unti-unting pag-ahon ng bansa mula sa mga kondisyong feudal at kolonyal,” sapagkat, dagdag pa niya,

(n)akalarawan sa nobela ang pagkatuyo ng mga negatibo at positibong impluwensiya mula sa Kanluran, ang tunggalian ng nagtatagpong Kanlunrang Europeo-Amerikano at matandang kulturang Filipino, at ang dahan-dahang pangingibabaw ng mga demokratiko at makabansang simulain ng sambayanan.²²¹

Inilarawan ni Almario ang katutubong bukal bílang daloy ng naratibong humahango mula sa mga “mga kuwentong-bayan, salawikain, at iba pang karunungan bayan, na nabigyang-diin sa mga akdang relihiyoso nitóng ikalat ang pananampalatayang Kristiyano sa buong bansa.”²²²

Ang daloy na ito ay nagagabayan ng isang mitikong bisyon sa pagsusuri sa paligid, at maihalintulad ang “mahabà, maligoy, at waring pinagtagni-tagning pangyayari,” sa mga sapalaran ng maalamat na bayani.²²³ Ang sapalaran ay itinuturing na may áral at “nakaugat sa mga kuwentong-bayan, salawikain, at karunungan bayan.”²²⁴

220 Ibid.

221 Ibid., 56.

222 Ibid., 18.

223 Ibid.

224 Ibid.

Apat ang sinasabing madalas na katangian ng naratibo sa daloy na ito: (1) “de-kahon” at “iskematikong pagtatanghal” ng tunggalian ng dalawang ideya, halimbawa na, ang mabuti at masamá²²⁵; (2) pagtatanghal ng mga tauhang “mahigpit na kaugnay ng kalahatan”²²⁶; (3) mga tauhang “hindi nalalayô sa mga tipo ng matandang panitikan, kayâ’t kung minsan ay “kumakatawan sa mga tungkuling alegoriko,” pati ang mga pangalan²²⁷; at (4) nakapakong mga pagpapahalaga, kung kayâ’t halimbawa, “ang masamá ay masamá; ang mabuti ay mabuti.»²²⁸

Ang sa Kristiyanong bukal naman, na maituturing na akumulasyon ng mga pagpapahalagang naipakilalâ’t naipasaloob ng mga misyonero sa katutubo, ay matagumpay sa paghango sa matandang bukal ng katutubong haraya upang ganap na isalin ang banyagang pananampalatayang bumago sa kamalayang katutubo at nagturo ng pagtanggap sa palad ng pagiging sakóp. Ani Almario, “naiugnay nitó ang kamalayang pambansa sa karanasang Europeo,” at napayaman din ang “anyo at paksain ng literatura,”²²⁹ bagaman malinaw na nakapagtanim ng mga “kaisipang kapaki-pakinabang sa naghaharing dayuhan.”²³⁰

Nalinang ng bukal na ito ang “katangiang moral”²³¹ ng mga salaysay, at ang pagiging mapaghubog nito tungo sa pagkakamit ng mga sakóp ng isang katanggap-tanggap na asal. Itinatakda rin ng kamalayang nagsasalaysay—madalas ang sa nagpapalakad ng mga aparato ng pananakop, tulad ng Simbahang Katoliko—ang isang ideya ng kaayusang pandaigdig, kung saan itinadhana ang lahat ng Diyos at kailangang tanggapin nang maluwa sa dibdib. Hindi nakapagtata kang mula sa mga ito magmula ang mga paniwalang ang bagay-bagay, tulad ng dusa o kahirapan, ay “talaga ng Diyos,” “guhit ng palad,” “tadhana,” o “gulong ng kapalaran.”

Sa bukal ding ito palagiang nakikialam ang tagapagsalaysay [parang sa tagapaglahad sa mga soap opera sa radyo], at lubhang ginagamit ang pagiging “maálam-sa-lahat” di lámang sa pagtatanghal ng «sakdal-timyas»

225 Ibid., 19.

226 Ibid., 20.

227 Ibid., 21.

228 Ibid., 20.

229 Ibid., 23.

230 Ibid., 25.

231 Ibid., 24.

o romantikong «larawan ng daigdig,” kundi pati na rin ang lantarang pagsisiwalat ng mga “áral at *moraleja* ng bawat insidente sa nobela.”²³² Ang salaysay ay palaging tinitiyak na “magwawakas sa isang magandang tagpo,” tulad ng pagkakatuluyan ng magsing-irog na matagal hinadlangan ang pagmamahalan.²³³

At dahil nga may “sakdal-timyas” na pananaw sa daigdig, hindi nito naiwasan ang lubhang romantismo, na ani Almario ay “nagkaroon ng pakahulugang Filipino batay sa mga kathang nagpayabong nitó.”²³⁴ Uminog ang ganitong balangkas sa mga sumusunod: “idealistikong sasapiting kapalaran ng tauhan”; pagluwalhati sa kahirapan; at pagturing sa nayon bílang “pook ng ligaya,” kompara sa lungsod o urbanidad na hindi “sagana sa biyaya ng kalikasan, mabuting pagtitinginan ng tao, at magagandang dalaga.”²³⁵ Sa bukal ding Kristiyano umusbong ang mga “katha ng kababalaghan” na may layong mang-alíw ng mambabása, “upang mailayô sa malalagim at madidilim na mukha ng katotohanan.”²³⁶ Ang mga nasabing katha ng kababalaghan ang maituturing nating daluyan ng matatawag na bukal na di-realistiko.

Sa isang daigdig ng salaysay kung saan pinahalagahan naman ang piyudal na katangian ng pag-ibig, pagkamaginoo, at bukal-sa-loob na pagtanggap sa kapalaran, hindi nakapagtata kang bumaha rin ng luha, at bílang epekto, malunod ang «isip ng bayan,» at matabingan ang «(kanilang) mga matá» sa «mahahalagang katotohanan ng lipunan.”²³⁷ Papaano’y pinalagaslas ng mga nobelista sa batis na ito ang “sentimentalismo at idealistang pagsusuri sa buhay,” na kalaunan, ani ni Almario, ay “bumaha hanggang sa estasyon ng radyo, telebisyon, at putíng tábing.”²³⁸

Samantala, sa batis na Realista, pinahalagahan ang sinasabing “malalim at matalinong pagsusuri sa mga puwersang historikal na humubog sa kasalukyan ng ating bansa.”²³⁹ Pangunahing pagpapahalagang pasalaysay

232 Ibid., 29.

233 Ibid., 32.

234 Ibid., 35.

235 Ibid.

236 Ibid., 36.

237 Ibid., 34.

238 Ibid.

239 Ibid., 38.

ang “makatotohanang paglalarawan ng búhay,”²⁴⁰ bagaman noong una ay sinasabing hindi gaanong nalinang ang nobela tungo sa isang “adhikaing mapagpalaya,” dulot na rin ng pagiging “magastos” ng “paglilimbag ng isang akda” at ng umiiral na tagumpay ng mga “larangang pabigkas” tulad ng dula.²⁴¹

Sa kabila nito, sinasabing nagkaanyo ang nobela sa bansa sa mahusay na pag-angkop sa mga Kanluraning pananaw ng realismo at naturalismo. Dahil sa mga ito ay nagkaroon ng oryentasyong panlipunan ang umahong nobela, na tumitistis sa “makahayop na pag-aasal at makalupang hangarin ng tao, ipokrisya ng lipunan, at ang pisikal at espiritwal na pagkabulok ng naghaharing-uri kaalinsabay ng pagbabâ-ng-pagkatao ng mga pinaghahariang uri.”²⁴² Nananatiling monumento ng anyo ang mga nobela ni Rizal, na patuloy na “kadluan ng mga tula, dula, kuwento, at nobela, hanggang sa kasalukuyan.”²⁴³

Naging paraan din ang mga nobelang realista sa “pagbabalikwas ng mga Filipino laban sa dayuhang mananakop.”²⁴⁴ Naging kritika rin ito ng problema sa lupa at kahinaan ng reporma para rito, pagbubunyag laban sa kahirapan at kabangisan ng lungsod, at pagbabangon ng posibilidad ng pagbabago at katubusan.

Sa larang ng pagtatauhan, umahon mula sa batis-Realista ang “mga bagong bayaning... nahuhubaran ng malabathala at tama-laging kaledad,”²⁴⁵ dahil higit nang “indibidwalista at gumagawa ng sariling pamantayan ng moralidad.”²⁴⁶ Sa banghay naman, higit na nagiging magiit ang ekonomikong implikasyon ng mga bagay-bagay, kung kayâ’t kahit ang “tatsulok ng pag-ibig,” halimbawa, ay higit na naging “gulugod ng pangkalahatang puna sa sosyedad,” kaysa pagpapatunay ng “kapangyarihang pandaigdig ng pag-ibig.”²⁴⁷

240 Ibid.

241 Ibid., 40.

242 Ibid., 41.

243 Ibid.

244 Ibid., 44.

245 Ibid., 52.

246 Ibid., 51.

247 Ibid., 53.

Mélange ng mga Salik ng Tradisyon

Maikakatwiran, kung gayon, na ang soap opera, sa pagkakaangkop nito sa panahon ng pagtatatag ng sariling tradisyon at kombensiyon, ay ang bagong anyong patanghal na tinunghan ng mga tagapakinig na Filipinong maalam sa mga nakamihasnang tradisyong patanghal.

Bílang panibagong komedya, itinanghal sa mga ito ang karaniwang mga halagahang pangkatauhan at pambanghay na kabesado ng mga táo na hahantong sa isang komikong katapusan—kayâ't nararapat lámang pagkatatagan ang pag-antabay. Bílang sinakulo, linaman naman ng soap opera ang kuwento ng pagdadalisay ng loob sa gitna ng mga kasawian at pagsubok na natutuhan sa Pasyon—hindi upang magpalugmok dito kundi upang humulagpos o lumaban paglaon. Bílang bagong sarswela, inilapag nito ang pagtatanghal sa higit na malapít na realidad, malapít sa búhay at pagpupunyagi ng mga tagapakinig.

Bílang bagong anyo ng nobela, lalo na ng popular na nobelang sinusundan nang lingguhan ang pagsasalaysay, linaman ng soap opera ang mga diwaing nobelistikong Katutubo, Kristiyano, at Realista. Sa ilan sa mga binanggit na soap opera ng panahong ito, halimbawa, natunghayan ang mitikong bisyon, pati na rin ang mahaba't maligoy na pagsasalaysay na nagtatanghal sa mga de-kahong tunggalian, arketipal na mga kalipunan at tauhan, at nakamihasnang pagpapahalaga sa kabutihan. Ang kasanayan sa ganitong mga kuwento ang sa tingin ko'y higit na nagpabenta sa mga soap opera na ang haba'y nangangahulugan ng tangkilik at kita.

Lalo namang naging buháy sa mga salaysay ng soap opera ang mapangaral na katangian ng Kristiyanong bukal, pagsalig sa gulong ng kapalaran [at ang monumento ng ganitong pagpapahalaga ay ang *Gulong mismo*], at romantikong pananaw na nananalig sa matulaing hustisya, at kung hindi pa man ito makakamit, sa marangal na pagtanggap sa kahirapa't kadustaang nakapagpabaha ng luha sa bawat episode. Naging pambalanse sa ganitong sentimentalidad ang pagbaling sa katatakutan at kababalaghan, sa di-realismo, na nagsisilbi ring mangaral ng kabutihan sa mamamayan.

Hindi naman din iniwasan ng soap opera ang mga pangyayaring panlipunan, at naging lunsaran din ito ng pagbaling sa tunay na búhay, lalo na ng mga tagapakinig nitong kababaihan. Ilang paggunita ang ating natunghayan sa kabanatang ito ang nagpapatunay sa ganitong adhika, lalo pa't ibig na maging tunay na salamin ng búhay ang soap opera. Tulad ng nobela, nakabaling ang

soap opera sa daigdig, at kung minsan, tuwiran pa ngang inuulinig ang mga pangyayaring panlipunang dinaranas o kinakaharap ng tagapakinig, tulad halimbawa ng pananalanta ng bagyo o anumang kalamidad.²⁴⁸

Sa huli, hindi pagtatakhan ang pagtayang ginawa ni Vitug (1975) sa mga sinasabi niyang «uri ng dulang panradyo» na malaganap noong mga panahong isinulat niya ang tangka sa pagkakasaysayan ng anyo, batay sa ating pag-uugat sa tradisyong pampanitikan. Ang mga úring iyon ang siyang nalinang mula nang magbalik ang radyo sa eyre matapos ang digmaan.

Apat ang pangunahing anyong nakita niya na umeeyre sa mga komersiyal at di-komersiyal na estasyon—mahihinuhang pawang *mélange* ng mga salik na bumubuo at lumikha sa tradisyon ng *soap opera*. Buháy sa mga komersiyal na estasyon ang (1) “mga dula ng buhay,” (2) mga dula ng “bakkaban, kababalaghan at pantasya,” at (3) mga “dula ng katatawanan”; (4) sa mga di-komersiyal na estasyon naman umeeyre ang mga maaaring taguriang “dulang institusyonal.”²⁴⁹

Ang una ay inilarawan ni Vitug na tumatalakay sa “(p)ag-iibigan ng mahirap at mayaman... (p)roblema sa biyenan... (p)roblema ng magulang sa anak;” sa anyong ito paksa ang “problemang pantahanan at mga himutok ng puso,” kung kayâ «(umaatikabo rito ang) hagulgulan at nakabibinging sigawan at kalampagan.»²⁵⁰ Sa ikalawa naman “masusumpungan ang lahat ng ‘kampon ng kadiliman,’” at ang “kagilagilalas na pakikipagsapalaran’ ng mga prinsip.”²⁵¹

Sa ikatlo naman, na sinasabi niyang siyang “pinakakaunti,” masasabing may tangka sa pagpapagaan, bagaman “higit na madaling lumikha ng mga sitwasyong nagbubuhos ng balde-baldeng luha o magtayo ng mga kastilyo at papagsalitaan ang mga tiyanak at tikbalang.”²⁵² Samantala, sa ikaapat naman, itinatanghal ang mga paksaing may kinalaman sa “mga proyekto ng pamahalaan” o “paksaing panrelihiyon.”²⁵³

248 Minsang ibinahagi sa akin ni Michael Coroza ang napakinggan niyang panayam ni Liwayway Arceo hinggil sa pagdaragdag ng bagyo sa kuwentong drama habang may bagyo ring nananalanta sa bayan.

249 Vitug, “Pabrika” 16.

250 Ibid.

251 Ibid.

252 Ibid., 17.

253 Ibid.

Malaganap ang mga ito sa pagsulat ni Vitug sa kaniyang artikulo, at sa katunayan, sa Kamaynilaan noon,“(m)ulang Lunes hanggang Sabado... mahigit na apatnapung dulang panradyo ang itinatanghal.” Marami sa mga ito ang tumatagal ng tatlong minuto,” at maaaring “wakasan o de-serye.”²⁵⁴

Malaki na ang napansin niyang pagbabago sa temporalidad ng *soap opera* noon sapagkat aniya,“(h)indi tulad noong mga unang taon ng 1950 na ang dulang seryalado ay tumatagal nang tatlong buwan,” ang mga dulang de-serye sa kaniyang panahon ay tumatagal na lámang ng “anim na araw upang mabuo ang kasaysayan.”²⁵⁵

Sa tingin ko, nakaapekto sa mga ganitong pagsisiksik ng naratibo ang pagdami ng mga seryeng maaaring tangkilikin, bagay na nagpapatunay sa pagkamalaganap nito sa radyo. Magiging puhunan ng brodkasting ang ganitong pagkamalaganap—at pagkamabulas—ng anyo sa pagsasalin nito patungo sa telebisyon, ang kasunod na bagong pangmadlang midyum.

Samantala, mula sa pahapyaw na saliksik na ito, ibig kong magmungkahi ng sa tingin ko’y isang rubrika ng tatlong pangunahing sangkap na bumubuo sa Filipinisadong anyo ng soap opera, batay sa pagkakatatag nito sa midyum ng radyo. Kung ako ang tatanungin, ang mga ito ang siyang bumuo sa anyo batay sa pagkakasapraktika ng produksiyon at pakikinig nito sa ating bansa. Nakabatay ang mga ito sa triangulasyon o tungkuang naratibo-kita-panahon na hinango sa pagsusuri.

Hindi malabis na sabihing sa mga ito rin uminog ang pagbubuo ng tradisyon at kombensiyon na magiging saligan ng patuloy na pag-unlad. Magiging batayan din ang tatlong ito ng mangyayaring pagsasalin sa soap opera patungo sa telebisyon, at sa mga inobasyong ipakikilala rito:

1. **Salaysay na itinuturing na naiibigan ng tagapakinig.** Maaaring humango ito sa mga kilalá o pamilyar na banghay ng kuwentong búhay, sapalaran, o pag-ibig; humiram sa iba pang kulturang popular tulad ng mga pelikulang Hollywood sa panahong ito; o humalaw sa tunay na buháy ng tagapakinig na lumiliham at nagbabahagi ng kuwento sa programa.

2. **Pagtatanghal na may habang nakabatay sa tangkilik at kaukulang kita.** Ang pagtatanghal sa salaysay ay pinahahaba ng nasusukat na tangkilik. Pinalalayaw ng produksiyon ang tumatangkilik at palagiang

254 Ibid., 16.

255 Ibid.

pinupulsuhan hinggil sa kanilang pagtanggap sa itinatanghal na salaysay. Sa panahong hindi pa gaanong sopistikado ang panunukat, naging mahalagang kasangkapan ang koreyo sa pag-unawa sa pagtanggap ng publiko.²⁵⁶ Nasusukat din ang tangkilik sa kitang nakakamal ng sumusuportang kompanya at produkto. Bahagi ng kita ang ibinabayad sa estasyong nag-eeyre ng drama at sa mga bumubuo sa produksiyon.

3. **Oras o panahon ng pagtatanghal batay sa kagawian ng pakikinig.** May takdang panahon ang pag-eeyre ng mga soap opera, batay sa domestiko o pang-araw-araw na kagawian ng tagapakinig [sa kasong ito ay pawang mga maybahay o yaong mga kasambahay]. Ang paglalagay ng soap opera sa anumang oras ay paglikha ng kagawian ng pakikinig. Pakikibagay sa kagawian ng tagapakinig, kung gayon, ang pagpoprograma, at paglikha rin ng mga kagawian, upang lalong maging kapaki-pakinabang ang mga oras ng pag-eyre, para sa estasyon at isponsor, sa isang bandá, at sa tagapakinig na naglalaan ng panahon, sa isa pa.

Ang Soap Opera sa Radyo Bílang Batayan ng Tradisyon

Sa kabanatang ito, tinangka kong palawigin ang mga nakamihasnán at angkat na pagdalumat sa *soap opera* sa pamamagitan ng pahapyaw na pagbubulatlat sa naging kasaysayan ng pag-angkop dito sa ating bansa. Sinikap kong alamin ang pagkakahinuha sa anyong ito lalo sa panahong sinimulang isahimpapawid ito sa radyo, bago maisalin sa telebisyon táong 1963.

Tatlo ang naging paksa ng aking pagbubulatlat—(1) ang naging lugar nito sa kasaysayan ng radyo; (2) ang mga usaping kaugnay ng pakikinig dito; at (3) ang pag-uugat nito sa mga katutubong tradisyong patanghal at pasalaysay. Sa tatlong ito ko itinungko ang aking paghinuha hinggil sa “tradisyon” at “kombensiyon” na naitatag para rito sa ating sariling kultura.

Naigiit natin sa una ang pagiging kolonyal na pamana ng soap opera, tulad ng institusyon ng radyo at kabuuan ng brodkasting, kung kayát naunawaan din sa simula batay sa pagkakapakilala rito ng mga Americanong tagapanguna at tagapagtatag.

Samantala, mulang 1938, dumami nang dumami ang mga de-seryeng drama sa radyo, sa iba’t iba nitong anyo, at gumulang matapos ng

256 Pinatutunayan ito ng lathalain ni Molina.

digmaan upang naging mahalagang bahagi ng patuloy na lumalaganap na midyum.

Sa ikalawa, naman, inilarawan ang sa mula't mula'y kababaang tingin dito bílang anyo, dulot na rin ng pagkamalaganap ng radyo, lalo matapos ang digmaan; ang kinailangang gamíting wika para rito; at ang kababaiha't maybahay madalas na inaasahang nakikinig nito. Napatunayan ng pagsusuri na naisalin din sa bansa ang pananaw ng kababaan sa pagkamalaganap nito, bagay na natural na nangyari matapos ng pagsasaindustriya ng radyo.

Anumang lumalaganap ay nakamihasnang pinagtataasan ng kilay sapagkat hindi maitakda [lalo ng mga nagtatakda sa mataas na saray ng lipunan] ang mga tatanggapin/katanggap-tanggap na katangian. Dahil nga tayó'y isang kulturang tumanggap ng edukasyong Americano, nasagap din natin ang mga pagpapahalagang pangkulturang nagtuturing sa mga tulad ng soap opera bílang anyong pang-aliwan lámang at di nararapat seryosohin.

Kasabay—at pangangailangan, sa ganang akin—ng institusyonal na paglaganap nito ang pihit patungo sa paggamit sa isang wikang nauunawaan ng lahat—bagay na lalong nagpalubha sa tingin dito, lalo na ng mga mapang-ismir.

Naisalin din sa bansa ang pagiging pambabaé't pangmaybahay ng soap opera, isang katangiang sa mula't mula ay batik ng anyo bílang isang kultural na kagawian sa araw-araw. Sinikap nating ipakitang sa bansa, higit na naging malawak ang naaabot nito, datapwa talagang hindi maiwasang maisantabi ito dahil sa angking popularidad sa di iilang kaso at pagkakataon.

Sa pagbabakas naman sa pag-uugat nito sa mga tradisyong pampanitikan, natagpuan nating umiiral sa soap opera ang diwain ng komedya, relihiyosong drama, at sarswela, sa isang bandá; at ng nobela sa isa pa. Lumilitaw ang mga diwaing ito, lalo na, sa mga uri ng kuwentong kumakatawan sa humigit-kumulang 40 taóng pag-iral ng anyo sa midyum ng radyo na sinikap nating saliksikin.

Ikinatwiran ko ang pagiging bagong anyong patanghal ng *soap opera*, at ang mistulang paghalili nito sa tatlong anyong minsan [o patuloy na] naaabot din ng isang malawak na publiko. Iginiit ko rin ang pagiging bagong nobela—at pagiging popular na nobela nito—sa pagsalok sa mga bukal nito, na tuwirang maiuugnay sa pakikisangkot ng mga mangangatha sa produksiyon ng soap opera.

Hindi kalabisang sabihin na matagumpay na napaglabanan ng *soap opera* ang mga prehuwisyong sa pamamagitan ng pagtatag ng isang sariling may mga bakas pa man ng pagiging angkat ay naging totoong Filipinisado at tumutugon sa mga kahingiang Filipino, lalo sa panahong umaahon mula sa digmaan ang Filipinas, at bumabangon bilang isang malayang bansa.

Talasanggunian

"Administrative Order No. 279, s. 1958," *Official Gazette*, Setyembre 23, 1958, <http://www.officialgazette.gov.ph/1958/09/23/administrative-order-no-279-s-1958/>.

Alegre, Edilberto. "Pinoy drama is melodrama." *Business World*, Enero 25, 1995.

Allen, Robert. *Speaking of Soap Operas*. Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1985.

Almario, Virgilio. *Taludtod at Talinghaga: Mga Sangkap ng Katutubong Pagtula*. Lungsod Pasig: Anvil Publishing, 1991.

_____. *Pag-unawa sa Ating Pagtula: Pagsusuri at Kasaysayan ng Panulaang Filipino*. Lungsod Pasig: Anvil Publishing, 2006.

_____. *Unang Siglo ng Nobela sa Filipinas*. Lungsod Pasig: Anvil Publishing, 2009.

_____. *Madalas Itanong Hinggil sa Wikang Pambansa*. Lungsod ng Maynila: Komisyon sa Wikang Filipino, 2014.

Aniceto, Ben, et. al., *Stay Tuned: The Golden Years of Philippine Radio*. Lungsod Quezon: Atlas Publishing, 2007.

Arceo, Liwayway, "Soap Opera: Libangan ng mga Maybahay." *Diwang Filipino*, Nobyembre 1954.

Bautista, Cirilo. "Radio Boy." *Cirilo F. Bautista.blogspot.com*, Oktubre 13, 2009. <http://cirilobautista.blogspot.com/2009/10/radio-boy.html>.

Belvez, Paz. "Development of Filipino, The National Language of the Philippines." *NCCA.gov.ph*, Agosto 29, 2015. <https://ncca.gov.ph/about->

ncca-3/subcommissions/subcommission-on-cultural-disseminationscd/
language-and-translation/development-of-filipino-the-national-language-
of-the-philippines/.

Coroza, Michael. "Ang Sining ng Saling-awit: Kasaysayan, Proseso, at
Pagpapahalaga." Di-nalathalang manuskrito.

Del Mundo, Clodualdo Jr., ed. *Philippine Mass Media: A Book of Readings*.
Lungsod ng Maynila: Communications Foundation for Asia, 1986.

Enriquez, Elizabeth. *Radyo: An Essay on Philippine Radio*. Lungsod ng
Maynila, Cultural Center of the Philippines, 2003.

____. "Genoveva Edroza-Matute," *Tungkol sa Kababaihan at Drama sa
Radyo*, *Plaridel* 1 bilang 2 (2004): 133-154.

____. *The Appropriation of Colonial Broadcasting: A History of Early Radio in
the Philippines, 1922-1946*. Lungsod Quezon: University of the Philippines
Press, 2008.

Fernández, Doreen. *Palabas: Essays on Philippine Theater History*. Lungsod
Quezon: Ateneo de Manila University Press, 1992.

Flores, Patrick at Sta. Maria De la Paz, Cecilia. *Sining at Lipunan*. Lungsod
Quezon: Sentro ng Wikang Filipino, Sistemang Unibersidad ng Pilipinas,
2000.

Gledhill, Christine. "Speculations on the relationship between soap opera
and melodrama." *Quarterly Review of Film and Video* 14 bilang 1-2 (1992):
103-124.

Gunaratne, Shelton, ed. *Handbook of The Media in Asia*. New Delhi: Sage
Publications, 2000.

Javellana, Lamberto. "The Cinema in the Philippines." *Unitas* (Setyembre
1963): 382-386.

Nogralles-Lumbera, Cynthia at Maceda, Teresita, eds. *Rediscovery: Essays
on Philippine Life and Culture*. Lungsod Quezon: Department of English,
Ateneo de Manila University, 1977.

Lent, John. "Philippine Radio—History and Problems." *Asian Studies
Journal* 6: bilang 1 (1968): 37-52.

Mojares, Resil. *The Origins and Rise of the Filipino Novel: A Generic Study of the Novel Until 1940*. Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 1983.

Molina, Exequiel. "The Long, Unhappy Life of a Soap Opera." *This Week*, Agosto 1, 1954.

Sánchez, Louie Jon. Panayam kay Loida Flores-Viriña, Set. 5, 2017.

Reyes, Laura. "Soap Opera," *Philippines Free Press*, Agosto 18, 1951.

Reyes, Soledad. *Nobelang Tagalog 1905-1975, Tradisyon at Modernismo*. Lungsod Quezon: Ateneo de Manila University Press, 1982.

_____. ed. *Kritisismo: Mga Teorya at Antolohiya para sa Epektibong Pagtuturo ng Panitikan*. Lungsod Pasig: Anvil Publishing, 1992.

_____. ed. *Lina Flor: Collected Works*. Lungsod Pasig, Anvil Publishing, 2000.

_____. *A Dark Tinge to the World: Selected Essays (1987-2005)*. Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 2005.

Singer, Ben. *Melodrama and Modernity*. New York: Columbia University Press, 2001.

Tiongson, Nicanor. *Kasaysayan ng Komedyang sa Pilipinas: 1766-1982*. Lungsod ng Maynila: De La Salle University Integrated Research Center, 1982.

Trinidad, Francisco. "Thirty Years of Radio in the Philippines." *Fookien Times Yearbook* 1956.

Valencia, Richie. "O Diyos ko, Maghunsdili Ka." *Diliman Review*, Oktubre-Nobyembre 1979.

Vitug, Virgilio. "Pabrikang Luha at Pantasya." *Sagisag*, Setyembre 1975.

Wittebols, James. *The Soap Opera Paradigm: Television Programming and Corporate Priorities*. Lanham: Rowman and Littlefield Publishers, 2004.

THE ARCHANGEL GUNITA

and other poems

Nerisa del Carmen Guevara

The Archangel Gunita

What cannot be rewritten will be retold:

An explosion, a gunshot, not through my body, but the body of my partner.
(It might as well have been my body.)

Over her body, on her funeral pyre, her only good suit was laid.

Over it, a paper house, paper money, and her paper aspirations.
All to smoke, everything, including my desire to talk about it.

On the eve of our anniversary, the phone call first thing in the morning,
as if in a predictable teleserye, "*Ate, patay na siya.*"

There was a scream that came at me from myself. So unsurprising
it was, I didn't recognize it.

And the *katahimikan* was a hard, ambiguous thing,

sometimes space, sometimes place, an envelope of a letter unsent.

The mention of her name hurt my bones;

the mention of other words had no solace, like *magpakailanman*, and
payapa.

The common words like *kumain* were avoided, and *matulog*. The uncanny
word *magpakamatay* loomed sure but was never spoken.

But just as the barren land razed by fire is seeded by unknown seeds
brought by unknown things,

The wind, also the world, also God, brought back the word *mahal*.

So softly the L licked the top of my palate with its gentleness,

I hummed back other words.

Gunita floated above like an archangel and plucked me from the silence.

On the open palm of her left hand, the word *pag-ibig*.

I wrote on her ashes with new hands, “remember me.”

The poet is a sieve, a portal, where the universe passes through.

The poem is what cannot pass.

Note: *Gunita* – Filipino word for remembering / memory. *Teleserye* – a Filipino word for soap opera. “*Ate, patay na siya.*” – Filipino, “Older sister, she is dead.” *Katabimikan* – Filipino word for silence. *Magpakailanman* – Filipino word for forever. *Payapa* – Filipino word for peace. *Kumain* – Filipino word for eat. *Matulog* – Filipino word for sleep. *Mahal* – Filipino term for dear. *Pag-ibig* – Filipino word for love.

How the Moon and the Stars Came to Be after the Bukidnon Myth

One day, in those times when the sky's face was so close to the red loam
They kissed the way two women could then, only in the dark.

A spinster walked out in the early blue morning to pound rice.

Before she began, she took off the glass galleon beads from around her neck
And the turtle shell comb from her black hair oiled with coconut oil,

And hung them on the sky which had branches just because the story tellers
said so.

The sky looked like limestone coral with many pools of blue,

And the hard, porous clouds jutting out like stalactites

Touched her head with a cool rockiness.

The pestle was smooth and long under her rough palms,

Her muscled arms rippled like tide pools,

And each time that she raised her pestle into the air it struck the sky.

She pounded the rice all morning, the pestle struck the sky hard

That the sky began to rise, and it went up so far she lost her ornaments.

The comb became the moon

And the beads, the stars.

Her chest missed the heaviness of her beads

Her hair, the weight of her comb.

What is not in the story is she who gave her these things

Why she is called spinster instead of wife.

What male [storyteller](#) erased her as she slept

In their hut, we will never know.

This was also how loneliness began,

The weightlessness,

The namelessness of things.

The Poet Looks at Herself in a Mirror

Hands over eyes, I speak to you and hear only myself form words like *tree*
and *dragon fruit*.

What these images conjure is a time lost after its speaking, recovered as
gesture.

A window framing a river is itself
not anymore scene but pastoral

And you, standing beside it, gone to seed—

A dream of an infant.

I move my hand over your face, my way of saying

Gone.

This uncommon becoming, looking back:

Worlds.

Stay in the forever looking.

The river bends like a lover's body stopping

To pick up a stone. The word is *divide*.

The brush, held with an open palm

Falls.

CURRENCY and Other Poems

Francis C. Macasantos

Currency

Sand dollar, sinking, turning into sand,
Its font eroding—rose window receding, homing
Back into ghostliness, infinity—
Something snatches away from Caesar
The things that are God's.

Caves That were His Eyes

(to my father)

Your eyes had sunk into their sockets,
Withdrawing into the shadows of the caverns
They had just started to be. Perhaps to sleep,
Perhaps to keep secrets they had always known
And avoided—a deepening, encrypting, loth to hurt
By the inevitable passing of years—
And so the silence.

No gaze will ever beam on the walls as of old
When eyes opened unto the fields
Of levitating deer and bison—no.
And my own eyes, owl-like-wiser now,
Watch as I scratch lines into paper that will fall
Because they are leaves, after all.

Simulacral

(an apostrophe)

We both took the plunge—you plunged,
I took, as I do every time, a habit
Of suicide, but from the thicket rose such a voice
Sighing it loved me, drunk and lost
As though at the point of death confessing,
Knowing no one and nothing—it seemed
Most dear and true, dice thrown up in the air,
Mere words, yet surviving life itself—
And I believed as at the very first time.
Why shouldn't I? I can't lie cold to endearments
That help bear the load, even those
Addressed to someone else, even to the nameless.
Besides, playing dead is also play, requires
Effort, imagination. Either way
You drop into life—and so I loved again.

Calvin Again

We can say that like the poor,
They shall always be with us,
So blessed are they with eons of patience
Waiting for the cradles that we are
To leap into.

Prophets they were
In shorthand, on the threshold of literacy,
With their loops, corkscrews, sickles,
The merest tatters of signature—
Initials, though, of the web of life
Yet to be,
As though it would be cast for them, especially,
For them to knit with adroit hooks,
These who seem to always know
Where Nature will set a tryst,
And settling snugly there,
Wait for the moment
To spring and cling to
Or loop around
The tree of life.

One must have had
From the very start
A foretaste of foetal brains.

White Stones

“The Whiteness of the Whale”---Melville

The smoothness of those roundish stones
Would easily put to shame the merely human
Workmanship resulting in what is called marble polish.
Only hands of water, over time,
Must have been allowed to shape them,
Each seemingly sized like a sibling
Though all strewn apart on the beach,
A few just small enough to snuggle into
The earnest squeeze of a child’s hand
To mock it with baby smoothness,
Softness that stone in all hardness
Could ever be—weight
With absolutely no air in it,
Unfathomable opacity of milk richness,
A stubborn refusal to unveil—
Egg turned to stone,
Each nestled in sand, each separate.

Mother said to pick some and take home:
“These are for the dead, to line their graves with.”
And I did not ask why—I agreed,
Seeing the stones in my mind
Bordering a grave mound like a garland
In half-light sweetly beautiful.

Elegy for a Midnight Painter

Handpicked from some memory of coral
Of a distant holiday, a jaunty fragment
Of hushed crimson, a moon now hangs in space
Above your town now glowing softly beneath
Like a lantern of motley
Hugging the earth, emerging
From your blowing from under it
With your own breath-bellows, softly into being,
The jewellery of city block and city block,
Wrapping the hills, embracing them with colors
Full to bursting, candy-tones soft on the eyes, embers
Of a cancelled, fierce history.

Gamueda, only color knows
Your best-kept secrets,
And the frame is box but also window,
Case as well as casement—casket—
Open but impenetrable—a hiding place.
We may never reach you,
But you gleam through.

The Spurner

Mouth shaped the words to say *stop pummeling*
That raggedy Ann down there. Look up here!
I'll be right down. But can anyone hear?
I'll dive into my body from the ceiling.
From then on this heart has fought back, beating
For every right to what it holds most dear.
Humbled, it vowed never to leave this sphere.
But what are the clouds—the sky—concealing?

Birds crisscross the garden, having returned
From wintering south—not somewhere in space.
Like sap the blood is conjured by the sun,
Yet the heart's the burner till itself is burned
To power flight—but to what dark embrace?
Likely nowhere but to desolation.

FIVE POEMS

Adrian Crisostomo Ho

Shame

A 10-year-old boy committed suicide in Tondo, Manila after his aunt put makeup on him and posted photos on Facebook Monday afternoon. Upset, the boy went to his room and locked the door. His mother followed and knocked but received no answer. The victim's mother forced the door open and found her son hanging by a silk scarf from the doorjamb at around 1:20 p.m. The boy was in a kneeling position, with the scarf looped around his neck. –Philstar.com

There wasn't even a moment spared
for thinking things over. It had to be done
quickly, urgently, like it was some drill
learned in school. A protective measure
for emergencies espousing the need to
renounce panic. Duck, hold, cover
when the earth suddenly shakes. In cases
of fire, evade smoke at all costs. Head
calmly out to the closest clearing for air.

And so the boy did as he deemed
needed. In a sudden attack of bullying,
survival instinct kicked in, sending him
to take measures in the quiet of his
room. And when the door was forced
open, there it was: a betrayed 10-year-old's
version of surviving shame. Silk and gravity
weaponized. Death as survival came
much quicker than the rescue of prayer.

The Virgin

I broke it. This petal—pink and punctured
in my palm. A piece from a posy disentangled
by my hands. I'm a clumsy virgin on my first
job: delivering warmth and fondness coded

in flora. If this bouquet is a message, did I just
compromise the meaning? What if this petal
is the word *love*? What if the point is love
and love now is missing? Sender to receiver:

I _____ you. Is Mr. Receiver to simply
fill in the _____? And let Mr. Sender bear
receiver's insouciance? The code is marred.
My negligence is to blame. I shattered love.

Settling

When the dust settles, the quiet, too,
perches
on the surface, clings to it
tightly, like a vagabond finding
his perfect resting spot, desires
to seep into the surface,
takes dibs and calls it his.

Meanwhile, our hands turn restless,
fraught
in their need to wipe the dust
off its claimed residence, ever aiming
for movement, for resolve, always
untamable, never hushed.

And then we gasp in awe at our feet,
remarkable
in their loyalty, walking along
with brash obedience to the whims
of our hands, never complaining, never
negotiating to be still.

Sounds of Wonder

Chirping. Children at play.

At the shore, the grazing
of slippers against the sand.

The flops of waves communing
with rocks. The squeaks
of bubble wrap in your hands.

The burps of live air pockets
squashed between fingers. Gas
escaping restraint. Breeze
setting still leaves into motion.

The corkscrew's whistled
release. The assured fizz
of virgin wine. The crackle
of fire. The stealthy scampering
of smoke. The turning of wood

into ash. Loved ones deep
in slumber. The quiet of a
dream. The secrecy of humming.
The mystery of a gift's wrapping.
The shattered innocence
of a gift's unwrapping. An idea
perching on the mind. The gliding
of pen on paper. The [kiss](#)
of fingers on the keyboard.
The cracking of ice. The whimsy
of water. The fiery murmurs
of words. The exhalations
of grief. The sweet lull
of your lover's valved voice.

Notes on Clouds

Notice the clouds:

They turn resplendent
only with the help of the stars' glisten
or the sun's shine. How they rely on
something else for a taste of the spotlight.

Notice resplendence:

How we long for it
only when the gloom proves too much.
What is there to say about gloom? That
it is a cloud that has finally lost its steam.

Notice gratitude:

How we often savor it
only in the context of failure and loss.
Don't we fail and lose too much? How then
to explain ingratitude?

Notice loss:

ELIAS' STORY and Other Poems

Rodrigo V. Dela Peña, Jr.

Elias' Story

An incendiary ignites the story. What other choice do I have but be drawn to the flame?

To be tied to a horse and whipped, paraded around town. To carry memory as ornament, as chain, as sentence.

You imagine if the mountains would be a good place in which to die. The sea would bloat a corpse, floating as a postulant under the sun.

If nothing else, the air is heavy with quiet. The horizon outlined by crags. The night sky asterisked with stars.

Take the end of the rope and form an S. The steps to tie a hangman's noose are simple enough if you follow.

A weapon delivers injury. One can only receive it.

You can / not make this up: a criminal / body cut apart, head / and arms and / legs severed/ from the torso, hung / from long- / fingered branches, / scattered / in different / indifferent / towns.

The birds could keep secrets to themselves. As have I.

What would you give, what would you not give? Each page is an invention. Each silence too.

I have been foraging all my life for something to sustain me. Dear retribution, dear revenge: tell me how to find your watermark day after fractured day.

All Saints

That the dead could be buried

but are not, lying

on the ground

instead. Skulls and a heap
of bones, like a rosary

undone. They don't mind
(aren't they beyond
minding)

but see how random
it all becomes. God

of entropy, the universe is yours

to play with, an art
for which we are breathless

with prayer.

I don't pretend
not to know what I am:

skeleton

dressed in skin, eating
and wanting, touching,

riding buses, trains (mind
the gap), dragging my shadow
across the pavement, digging
and always digging.

Soil is mostly dirt
and dead
organic matter.

There is no mystery.

This world is a graveyard.

Basilio

When a bullet grazes
your forehead, consider
it nothing to think
about. This is the way
one lives from moment
to given moment: wood
whittled and nicked
with a persistent chisel.
If there is pain burrowing
in your skin, you know
it is a sign that
your body can still feel.

The Espadañas

In which the characters arrive in a carriage, stirring dust along the way, their rococo names unfolding as a lotus blossom: Doctor Don Tiburcio de Espadaña and Doctora Doña Victorina de los Reyes de De Espadaña.

She wears the world and its gewgaws. A gown in silk taffeta, embroidered with tendrils and flowers. A velvet hat with a stuffed parrot mounted between a burst of ribbons.

How easy to make a caricature out of something that you are not. But to paint a self-portrait, the hand hesitates and trembles, brushes the air and cups a bandaged ear.

He hobbles after her, stooping and shuffling, the walk of a defeated man. He stammers when he calls out to her. His mouth fills and fills with stones.

Marriage as an exchange of vows, as chain-link fence, as drop of a judge's gavel. He tells her that rice powder makes her face unnaturally white. Her eyebrows wrinkle and she stares at his false teeth.

Someone told her, Señora, you are the only strong-spirited person in this tropical outpost. Her husband blinked and said, The strongest s-spirit that I know of is a-ammonia.

Vessel of the Holy Spirit, pray for us. Humble friar and champion of the faith, pray for us. Wounded victim, balm of deepest sorrow, mirror of vice and virtue, spare us, O Lord.

A cross that sweats or a cross that grows—which is the greater miracle? The pilgrims wave handkerchiefs as the parade passes. The Espadañas follow each bead of prayer, each dreaming of their versions of heaven.

Maria Clara Weds

Permit me this voice when nothing else
is true. Nothing passes without drama—

what I am about to confess must color
every rustling page of my story.

Fact masquerading as fiction; fiction
disguised as fact. In truth, I am tired

of this story, of my ever pregnant
silence in this story. The theme is sorrow

and I am its variation. Running
the scales on the Bösendorfer before

Angelus strikes, pray for us sinners now
and at the hour of our death. Prayer threaded

to every breath, bite, the marching cadence
that is called a day. Between enough and not

enough, what can I want from this world?
My dress is lined with itch. My life has never

belonged to me—it belongs to my father
and to my husband waiting at the end

of the aisle. Then to my children yet
to be born, who will latch on and suckle

my milk, every minute of a year
indistinguishable from other years.

What a lark to say this, to cut through the rib
cage and hold the heart under the sun for all

to touch and see. The truth is beating—
how I long to probe its ragged veins,

palpate the muscle, crush it in my palm.
How I long to extinguish a flame,

how I thirst to be annihilated.

LUNA'T LUNAS

Paul Alcosoba Castillo

Indikasyon

Dahil wala tayong oras kumonsulta
Sa doktor, nagtatanong tayo ng mainam

Inumin para sa masamang nadarama.
Kahit hindi mga manggagamot,

Nireresetahan tayo kung aling tatak ang mabisa
Sa iba, kung ilang beses sa isang araw,

At gaano kamahal ang bibilhin. Basta
Malaki ang mamemenos sa gastos

Kaya nasanay tayong pinagagaling ang sarili,
Hinihintay na tuluyang tumalab ang tagubilin

Sa atin ng patalastas sa telebisyon.
Kahit wala na tayong hiyang magtanong

Dahil ibinabawal na ang magkasakit—
Ulo, ngipin, puso, bulsa. Inaalala

Ang silbi ng bawat isa para maunahan ang hindi pa
Dumadapo. Inom kung bumabalik ang sintomas.

Kung minsan, wala nang bisa sa katawan.
Pakiramdam ko, wala nang pakiramdam

Ang sakit kahit lumaklak ng tableta.

Perigee

Nakahagis na tableta ang buwan sa panganorin at humupa
Ang pagwawala. Bumabalik sa pagkakahiga

Ang may sakit. Nananatiling nakasunod
Ang paningin hanggang umabot sa kabilang panig

Ng bintana. Ito, ang natutunaw na gamot tuwing lilipas
Ang mga gabi. Lunas na nakalutang sa magdamag.

Paglaon, muling mabubuo ang hugis.
Ito na ang pinakamalapit ang buwan sa kaniyang

Daigdig gayong laging kinakapos ang pagsalo
At pang-unawa kung bakit pilit isinusubo

Ang naubos nang gamot sa kaniyang bibig
Kapag inaatake ng sumpong at may iba

Nang nakikita. Mas pipiliin niyang lunukin
Ang higit na malaking pagkabaliw at tatawagin

Itong gamot. Ngunit hindi niya ito maaabot
Kahit malapit na malapit ang buwan sa paningin.

Agwatiyempo

Lingid sa kaniya, kanina, iniligpit ng bana sa pinakamataas na mapagtataguan ang banig ng tabletang ginawa niyang kendi, sa hindi maaabot kahit ng paningin kapag nag-aapuhap ng itutugon sa pangangatal ng mga biyas, sa sumpong ng kasukasuan.

Hinalungkat niya ang bawat silid ng gunita, ang lahat ng maaaring pinaglagyan ng pangkontra sa kirot ng kalamnan. Kinalkal kahit naubos na at hindi maalalang isinubo na. Sa isang lalagyan, natagpuan niya ang inhaler sa hika, sunod ang pampahupa sa pangangati, at huli ang panlaban sa hilab ng tiyan. Lahat, paso na. Kaya sapat na sa kaniya na magpahid ng pampamanhid, ang nagsasanib na lamig-init at lagkit sa ikinalat na balat. Sigurado siyang may naitabi pang ilang piraso sa kung saan.

Kinagabihan kinulit niya nang kinulit ang banang piniling mag-abot ng gamot-pampaantok. Aakalain niyang ito ang hinahanap, kung makatulog, malilimot ang kirot. At magkatabi silang hihiga at magpapahinga. Pero gigisingin siya ng labis na panlalalamig, waring may naipit na ugat o baka pamumulikat.

Kahit hindi pa sumisikat ang araw, babangon siya. Sa dilim, lalong nakubli ang lihim ng bana habang kinakapa ang nilalakaran. Hanggang marating niya ang huling baitang ng hagdanan nang hindi naririnig ng asawang tulog ang kalabog ng pagkahulog. Bukas, saka lang siya matatagpuan.

Labis

labis ang nasa
loob ng labi dahil mas mabilis
ang bisa kahit hindi binasa
ang sinasabi ng babala
walang nabago lalo lamang lumala

dinukot ang lalamunan
at kusang pinasuka
ang sarili inuubos ang isinubo
ang ininom minani
nang hindi muna pinagmunihan
kung bakit nais mauna

tinatakal ang nagkalat
na pagtataka inaakalang
walang tatalak sa balak
na mapabilis ang paglisan
nang labis-labis

Kirot

1.

Gusto kong iparating sa iyo
na gusto kong makarating kaya nagmadali
kaninang madaling-araw, nang matabihan
sana kita sa pagtulog mo. Pero itinakbo ako
sa ospital dahil bigat na bigat na
sa dumaragan sa aking dibdib.
Malamang sa panaginip, nakadantay ka
sa akin. Walang ibang
puwedeng gumising sa iyo.

2.

Alam ko, sa loob pa lang ng ilang
araw magsasawa ako sa pagtitig
sa buwang muli't muling nabubuo.
Pagsasawaan maging ang gamot
na hindi maubos-ubos
kahit ilang ulit nang isinubo.
Sasabihing para sa ikabubuti
kahit hindi ikabubusog.

Bumabalik ang gana sa pagkain
gayong lalong walang kasalo.
Gaano nakagagaan ang ganap
na kawalan ng agam-agam?
Ginhawa ba itong maituturing
gayong ito pa rin ang silid,

iyon pa rin ang sumisilip
na buwan sa siwang ng kortinang
lalong nagpapasikip sa silid.

3.

Gusto kong isiping anumang araw
ika'y dadalaw kahit walang dala.

4.

Panghabambuhay ang gamutan:
para hindi magbara ang mga ugat
hanggang ako'y uugod-ugod na.
Ang dumadaloy, kailangang manatiling
malabnaw. Dahil laging nagtatangkang magtaksil
ang sakit sa puso. Ang malasakit,
hindi na sasapat. Ano ba ang dugo
kundi iyong tanging nagdurugtong sa atin?
Malapot na likidong naglalapit
sa dalawang hindi lubos na magkakilala.
Kahit hindi pinapili
sapagkat parehong pilit na naipit.

5.

Mas gusto kong isiping ang aking pisi
ay hindi mapapatid.

6.

Kung sakaling dadating ka,
ang dami kong gustong sabihin.
Pero hahayaan kitang dagdagan
ang nakadagan sa dibdib ko.
Hahayaang dumaloy ang tubig
na pumapagitna sa ating dalawa.
Kung gusto mo, hahayaan kitang
hintayin akong pumikit
at tapik-tapikin mo ako
hanggang makatulog nang tuluyan.

TOTIPOTENCY at Isa Pang Tula

Joseph T. Salazar

Totipotency

Paminsan-minsan, kahit sa ilang saglit
matapos ang pagdadalang-tao,
maghihiwalay
ang mga salik na nagbibigkis sa mga cell na hinahati
ang isa't isa para likhain ang kawangis ng sarili
sa isang lupon, sa isang kabuuan.

Sa halip na magbuklod upang magsakatawan
sa isang ganap na nilalang,
kanilang kakathain ang parehong DNA
sa dalawang tao: magkakambal
ngunit magkaiba, katangi-tanging
pinagbiyak na bunga.

Itatalaga sa dalawang katawan
ang arko ng iisang mata,
ang ritmo ng pagtibok ng puso,
ang plano ng pagsanga ng bawat hibla
sa enerhiyang lililok sa isang kabuuang
kanyang-kanya datapuwat
may kamukha.

Kaya kasabay ng pagsinsin
sa micromundo ng pagsasakatawan
ang pagbaling ng pansin
sa kay lawak na katuturan ng kaligiran—
mula sa kung sino ang kambal na nakapuisisyon
para akuin ang sustansyang dumadaloy

sa tubig ng sinapupunan hanggang
sa proseso nila ng pagbubukod
sa magkaibang kaganapan.

Bawat paliwanag
sa kanilang mga hilig,
sa kanilang mga iniibig,
sa kanilang mga sakit, trauma, hiya;
bawat naiibang pasya ay maglulugar sa kanila
sa isang kakatwang lunan at panahon
palayo sa partikularidad
ng predisposisyon.

Kabaligtaran ng pagkatha ng bayan
na isinasagisag ang kaisahan
sa matatalas na talinghagang
sumusugat sa diwa
habang pinag-iisa
ang mga taong hindi man lang
magkadugo.

Di na kakailanganin
ng kakaibang pagkakataon
para magbigkis sa isa't isa
ang dugo at iba pang likidong
nagsasabato sa mga katawan nating
paminsan-minsa'y nakatilad
para tumanggap ng iba.

At gaya ng sandaling
hiningahan tayo ng malay,
kuyom-kuyom natin ang sarili
habang nabibiyak ang katawan,
sumasambulat sa mga posibilidad
na bibigkisin ng ating mga katawan
at palalayain ng pagsambit
sa pinili nating pangalan.

Terra Nulius

Sinuman
ang iyong diyos,
wala siyang ituturo
kundi ang manumbalik
sa dati.

Sa abo, gaya ng sabi-sabi—
ang pisika ng pagbuo
at paglansag sa alabok
o dagitab ng liwanag
na guguhit sa uniberso.

Ang lahat ay kawalan
at ang pagsasa-atomo natin
sa mga bagay na natitimbang
o di kaya'y nagkaka-kahulugan
ay walang kahahantungan.

Kung gayon,
ano itong ibinabalik
sa lupa?

Ano itong katawan?
Ano itong pinaglalagakan
ng dugo, laman, buto
at hininga?

Ano itong nagpapayakap
at nagsusumamo—itong danas at
damdam?

Ano itong tumatanaw pabalik
sa uniberso, nananalamin
sa mangha at natututong magtaka?

Ano itong gigil sa laman
na maghanap ng walang hanggan
sa paghasik ng sarili sa iba
at labanan ang bawat naghihingalong
hininga?

Ang alaala'y napupulbos din,
nagiging abo.

Naglalaho bago magka-anyo.
Nagiging bato.

Naisasama sa isang pumpong
ng magkakatulad na bagay
at sa piling nila, naglalaho.

Kapag nahipo ng tubig
kikintal sa arawan,
aanurin sa ilalim ng dagat,
o aalpas sa buhangin bago
lamunin ng lupa.
Pupulutin, ihahagis kung saan-saan:
sa daan, sa gilid ng plorera,
sa repleksyon ng buwan
sa isang batya.

Ang alaala'y nagiging bato
at ang bato'y hindi naaalala,
kahit pa yaong mga inipon
sa ating kabataan tuwing
magbabakasyon, naka-garapon.

Pinapanawan ng kulay,
rumurupok, nadudurog,
nagiging abo,
manunumbalik kung saan
kailangang manumbalik.
Nagkakahalaga lamang
sa taong nakaaalala.

Kay daming bato
na binabato sa santinakpan:
ang ginto at salapi,
ang pagkakataon, ang pag-ibig,
ang paulit-ulit na paghalal
sa mga mandarambong,
pati ang mga buhay
nitong mga batang
pinagbabaril na nga'y
babalutan pa ng packing tape ang ulo
para lang masabing may ginagawa
ang gobyerno.

Sa lalim at lawak ng uniberso,
aakalain mong may malasakit
na makukuha sa kay laking bato
kung saan inilagak ang tao.

Tila nakatanghod lamang
ang mga diyos,
di alintana ang alabok
ng mga warak na alaalang nagkanlong
sa kay liliit nating mga katawan.

LOOBAN at Iba Pang Tula

Radney Ranario

Looban

Makiwal ang daan dito,
Makipot at sanga-sanga,
Tila iskinita.
Maaaring taluntunin
Kung nais:
Sundan ang tibok
Kung hahakbang,
'Wag na 'wag hahakbangan
Ang tibok,
O pangunahan ng pagmamadali
Ang hakbang.
Pagmumuni ang sikreto
Ng pagtunton sa hinahanap.
Madalas, naliligaw ang pakay
Sa rubdob ng pakiramdam.
Minsan, tulala kang umuusad.
Hindi mo tahasang matukoy kung saan
Ang hangganan ng pagkaligaw.

Katapusan ng Pebrero, 2018

Bastang hinahangin ang mga dahon
At nagkukumpol sa daraanan,
Pirasong buhay na nalagas sa sanga
At iniligaw ng ihip sa bakuran-ng-may-bakuran.

Hindi mo tuloy alam kung badya ito ng tag-init
O pinong paalala ng parating na kuwaresma.
Mangyaring nagpanabay ang araw-puso at abo:
Gunitang-hangin kapwa, mga dahon ng pulso.

Pananalamin (O Krisis sa Katanghaliang-gulang)

Napatigagal akong tinititigan
Ang kumpol ng ubang
Umusli sa magkabilang gilid
Sa ibabaw ng tainga.

Tahimik silang nanghimasok,
Mga panauhing dumatal
Nang walang imbitasyon.
At walang pasubaling mananahan.

Parang kailan lang iyong
Hinihimas ko ng palad ang baba,
Sinasalat ang usling balahibong
Pinanabikang sumibol.

Ngayong humigit ang paglago
At nagpakimkim pa ng pilak,
'Di ko mapangatawanang magsukli
Ni karampot mang pasalamat.

Panalangin

Hindi ito pag-aantanda sa bukana ng simbahan
O paglalakad nang paluhod sa altar;

Hindi pagdadaop ng palad sa harap ng krus
At pag-usal ng panambitan o hiling;

Hindi ito ang nakasabit na iskapularyo sa leeg
O rosaryong pinupudpod ng mga daliri;

Hindi pagsusumamong linisin ang kaloob-looban
Na kadalasang nahihirati sa putik;

Simpleng paninikluhod-isip ang panalangin,
Mortal na paubaya sa wisik

Ng Dakilang Liwanag sa pusod ng katahimikan,
Sa sukal ng lumulukob na kawalan.

Mauulang Umaga

Inaalo ka ng pag-asang maambunan
Ang nanunuyo nang pagtitimpi sa pulsang
Pinakislot kanina ng umaasang kape.

Nabalaho ka sa trapik,
Itong uma-umagang kalbaryo
At di matapos-tapos na prusisyon

Ng mga makinang pagal.
“Ganito nga ang buhay-obrero,”
Naisip mo, habang kinakaladkad

Ng guniguni ang agam-agam palayo.
Gusto mong sukatin ang rubdob sa haba
Ng deka-dekadang pakikipagtuos

Sa pirasa at tsok, sa mga kaharap
Na ibig magkamalay sa buhay-
Manggagawa, itong uring nagkakagot

Ng ngipin kahit nananaginip, animo’y
Isinusumpa ang mga takdang pagitan
At sukat kuno ng halaga

Ng tao sa lipunan. “Mas marubdob
Ang dibdib, mas malalim
Ang iiwang bakas,”

Kuro mo, habang tinitimbang
Ang sumibad na panahong
Ni di nag-iwan ng alikabok

Sa mata o palad. "Aanhin ang bakas
Sa putik?" pihit mo.
Sa paligid, binibingi ka

Ng tambutsot busina.
Walang umuusad,
Tirik ang lahat.

Kaya bigla mong hinagilap ang tamis
Ng kape kanina; samantala, tuluyang
Inanod ng ulan ang sana'y kislot

Ng pinupulsuhang pag-asa.

PAGHAHANAP SA PARALUMAN at Iba Pang Tula

Kid Orit

Antala

Naaamoy nito ang nararamdaman mong inip
sa biyahe, habang dahan-dahang gumugulong
ang gulóng sa kalye—pupuluputan ng sapot
hanggang sa mabalot ka na sa pagkayamot mo:

sa kabagalan ng mga paang kinakaladkad
ng mga katawang lubos na bumubusog
sa tiyan ng treng humihikab pa—umuusad-
uod ito sa inuuod nitong riles
para lang umandar nang maayos, titigil
sandali,

o, tuluyan nang iluluwa ang mga pasaherong
inuuod na rin ang gana sa umaga; sa mata
ng pupungas-pungas, naroon ang mga sumisingit
sa pila; inuugat na ang mga binting naghihintay
na matawag na sa wakas ang pangalan,
o, ang hawak na numerong noong isang araw pa
nakakuyom; sa palad ng mga nagmamadali
ang perang ibabayad sa tsuper na humimpil
sa gasolinahan; naghihintay ng pagkakataóng
makagamit ng palikuran, kahit na madumi,
mahaba pa rin ang pila ng mga táong handang
pigilan ang hininga

para lang mabuhay.

Pinahihinto ng mga doktor ang pagtibok
ng mga puso, nang matanggal nila
ang mga bumabará sa mga ugat nito;
katulad ng mga pagkakataóng nahuhuli mo
ang mga panakaw na sulyap ng iniirrog,
sandaling tumitigil

ang mundo; kumikislap sa mga matang
nakatunghay sa lawas ng abot-tanaw,
habang inaayos ang tumirik na sasakyan
sa tabi; hinahabol ng namumundok
ang kaniyang hininga sa tarík ng inaakyat,
habang doon pa lang nasasanay ang bagà
sa sariwang hangin; napapabuntong-hininga
sa isang gabing walang kuryente at buwan
sa langit, ang mag-isang tumatanaw. Mula sa bubong

ng Santinakpan, naghihintay ang mga biyas
ng Antala na mahúli ng kaniyang hinabing
lambat ang minsan nang kumawala sa yakap
ng balani; bago pa nabuo ang lahat, nauna
nang tumakbo ang panahon at hindi na huminto...

Túlog

Iwanan mo akong antok na antok sa umaga, habang walang-patid ang paggising ng orasáng pumapalahaw ang pag-udyok nitong bumangon na ako sa higaan, at harapin ng mga namumugto kong mga mata ang liwanag ng araw.

Madalas ang mga pagkakataóng minamadaling-araw ka na sa pag-uwi. Lagi akong nag-aalala kung saan ka na nagawi, o, kung napaano ka na sa daan. Kahit na ligtas kang nakabalik, palaisipan sa akin kung bakit palaging tahimik ang iyong pagdating.

Bago ka pa tuluyang tumabi sa akin, mararamdaman ko na lámang ang paglilibot mo sa buong bahay. Lisa-isahin mo ang mga pinto at sisiguraduhing nakakandado na ang mga ito. Papatayin mo ang mga ilaw na hindi na dapat nakasindi. Pagmamasdan mo nang mayroong galak ang mga bantay nating aso, habang mahimbing silang humihilik. Hindi mo kalilimutan ang mga pusang kung minsan ay nasa labas pa. Mag-aalala ka

kung sa pakiramdam mo ay mayroong nakaligtaan, lalo ka pang magtatagal sa pag-iikot, bago ka pa tuluyang papások sa kuwarto. Maaabutan mo akong

laging mayroong pinagkakaabalahan, minsan nagtatrabaho, o, kayâ naman nagsusulat ng tula—madalas para sa iyo. At kahit na hindi ko pa tapós, kung anumang ginagawa ko habang hinihintay ka, lagi't lagi akong sumusu-

ko
—rumurupok ang balat ko—sa mga malalamig mong haplos.

Alon/Ahon

(kay JJ)

Magyayayâ kang lumangoy papalayo sa dalampasigan,
kahit na alam mong kinatatakutan ko ang dagat.

Susunod naman ako at buong lakas kong ikakampay
ang mga biyas kong humahabol sa bilis ng iyong paggalaw

sa tubig. Habang lálong pumapailalim ang buhangin,
ipinipilit kong panatilihin sa ibabaw ng mga paparating na

daluyong ang paghinga ko. Hihintayin mo ako
sandali, bago mo sisisirin sa sahig ng dagat ang payapang

sandali. Susunod pa rin ako kahit na kinakabahan,
dahil gusto kong maintindihan kung paano napapanatag

ang loob mo sa ilalim. Bumibigat ang paggipít ng tubig
sa aking dibdib. Sasalubungin ako ng iyong ngiti

sa gitna ng makukulay na ságay. Ituturo mo sa akin
kung saan mo balak pumunta. Mauubusan naman ako

ng hininga.

Sa pag-ahon ko, tuluyan nang tinangay ng alon
ang pagkaway mong umaasang makasasama pa ako.

Itali mo

sa kislap ng unang talàng makikita
ngayong gabi, ang pinakahihiling ng iyong puso.
Taimtim mong ipagdasal ang paglalakbay nito
sa Santinakpan. Kahit patay na ang karamihan
sa mga nakikita mong mga bituin, nakarating pa rin
ang liwanag ng mga ito sa iyong mga mata.
Malay mo, mayroong isang mundong katulad
na katulad ng kung saan ka nakatayo ngayon—
nakatingala at walang-kurap kang nag-aabang
ng bulalakaw. Bubulusok sa wakas mula sa langit,
para sa iyo, ang katuparan.

Aokigahara (kay Takao)

Maglulubid ka ng pangamba nang mayroon kang maitali sa mga sanga ng halaman at punò, habang hinahawi mo ang dawagang daan papasók sa isang gubat na mapanglaw. Kakailanganin mo ito nang mahanap mo ang landas pabalik, sakaling ipagpaliban mo na nang tuluyan ang pagkumbida ng mga nauna na sa iyo.

Báon mo, hindi ang bigat ng pinagbuhatan kundi, ang gaan ng mga iniwang bagay na hindi na balak pang balikán. Sapat na ang isang súpot ng tapang,
 ilang araw na pangkain,
 kaunting damit pampalit,
 toldang pamandong sa ulan
 o hamog, kumot na pananggalang
sa lamig at dilim, mayroon kang pampalipas-
oras, at mga pagkakataóng gumising
sa lungtiang umagang winisikan ng ningning.

Sa paghahanap mo ng paglalagakan ng iyong mga gagamitin sa pagbubulay-bulay, nagsasanga-sanga ang lubid patungo sa mga labí ng mga inabandunang kampo. Nakakalat pa
 ang mga boteng minsang nang naging
 sisidlan ng alak at lungkot—hungkag man
 ay umaawit tuwing hahalik ang hangin,
mga retaso ng kung ano-ano
 na pinadapa ng panahon—

dahan-dahang
niyakap ng lumot ng limot,
at mga pamamaalam na ipinako sa mga punò—kahit
tila ba ay pinagmumultahan na ang talupak,
hinahayaan pa rin ang tahimik nitong tangis,
nang mayroong sumubok patahanin ang mga salita.

Bawat hakbang mo sa gansal na sahig ng gubat
ay mayroong pag-iingat, dahil sa natuyong dugo—
kumukulông lupa na umagos sa bibig ni Fuji
at nang humupa ang galit at nanlamig ang dahas,
umusbong ang dagat ng mga punò, mula sa mapilit
na pagpulandit ng mga supang. Naroon ka at hinahanap
ang naliligaw na pasya sa dulo ng iyong lubid.

ILAHAS at Iba Pang Tulang Pambata

Eugene Y. Evasco

Ilahas

May lumitaw
na bulaklak sa gilid
ng bangketa.
“Ilahas,” sabi ni Tatay.
“Nabubuhay kahit walang
nag-aalaga.”
Naghanap pa ako
ng mga ilahas—
damong tumubo
sa mga biyak at gilid ng daan,
halaman sa mukha
ng lumang simbahan,
at lumot sa daang
nilisan ng ladrilyo.
“Munting gubat,” sabi ng Nanay.
Saka itinuro niya
ang mga buntot-pusa
sa bakanteng lote.
Habang naglalakad pauwi,
narinig ko ang awitan
ng mag-asawang bato-batong
kakulay ng aspaltong daan.
May dumapong mariposa
sa dingding;
may nagpakitang mamalakol
ngunit agad ding nagtago.
Hinipan ng hangin
ang mga binhing

lumilipad, lumulutang.
“Ligaw,” sabi ni Lola.
Naliligaw yata
sa gubat
ng mga gusali’t tahanan.
“Kamangha-mangha,”
bulong ko sa sarili,
“talagang kamangha-mangha.”

Ang Mga Regalo ng Alon

Inagaw niya
ang laruang bola namin,
maging ang balde
at ang munting kalaykay.

Balak pa niyang tangayin
ang aming salbabida,
ang payong na makulay,
at saka basket ng meryenda.

Magagalit na ako
nang kinuha niya
ang mga manika,
laruang balsa,
at muntik na,
muntik na,
ang aking tsinelas.

Uminit ang ulo namin
nang winasak niya
ang binubuo naming palasyo,
pati ang dambuhalang pader
sa paligid nito.

Nananadya ang mga alon.

Ngunit teka.
Sa isang hampas
ng alon,
may lumitaw sa dalampasigan:

mga bubog na kininis,
mga sigay na balat-tigre,
mga piraso ng korales,
mga bituing-dagat,
mga alimangong nagtitinikling,
at saka kahoy
na sungay ng nilalang
sa ilalim ng dagat.

Salamat, alon.
Magkaibigan tayo
mula ngayon.

Ang Balete sa Lungsod Canlaon

Kinatatakutan ang iyong hiwaga.
Walang ibong dumadapo,
walang nalilikhang pugad
sa iyong mga sanga
kundi mga sapot ng pangamba.
Nilalayuan ka ng mga paruparo
at hindi ka namumulaklak.
Sabi nila,
ikaw ang nagsilang
sa mga aswang.
Sa lilim mo,
nananahan ang kapre't maligno.
Nahahalina mo ang mga multo.
Sumpa ang tumubo ka
sa saanmang bakuran
dahil hatid mo'y kababalaghan.

Ngunit kapag gabi,
nagdiriwang ang mga diwata
sa iyong paanan;
naglalambitin ang mga ada
sa iyong mga baging.
Namumulaklak ka
at namumunga
ng bilog na bilog
at ginintuang buwan.

Gising Na, Sapa!

Gising na, sapa!
Buong tag-init kang nahimbing.
Kinumutan mo ng putik
ang mga hito, dalag,
bulig, kuhol, at mga susong-pilipit.
Ang iyong katawa'y
naging malapot na burak,
naging putik,
naging alikabok.
Natigang ka't
nagkabitak-bitak.

Sa iyong pagtulog,
nanaginip ka ng ulan,
ng daloy ng tubig
mula sa bukal,
ng pumupusag na isda,
at umuuhang mga palaka.
Naghihilik kang katugma
ng pangarap mong tikatik.

Ngayong pumatak ang ulan,
kinatok, niligalig
ang inaantok mong diwa.
Sa simula'y mga tuldok,
na naging linya,
naipong waring munting lawa
hanggang maging ragasa.

Tinangay ang putikang kumot
at ang latag ng alikabok.
Gising na, sapa!
Hayaang muling mag-inat,
pumusag, lumangoy,
ang mga kinupkop mong nilalang.
Hayaan kaming muling mamangka,
mangisda't magtampisaw
sa iyong bagong-ligong
landas.

Rhinoceros philippinensis

Naglaho ka
bago pa man kita makilala.
Ikaw na minsang
lumusong sa latian
ng sinaunang Taguig.
Ikaw na nanginain
ng sariwang damong
pinatamis ng hamog.
Hindi ko nasilayan ang sungay
sa iyong noo
at ang katawan mong
sinlaki ng tatlong kalabaw.
Ikaw na nakaligtas sa dakilang bahang
lumunod sa iyong kauri't kaanak.
Umahon ka sa mga burol at bundok
ng Cordillera, uminom ka
sa sapa matapos maglaro sa putikan.

Ngayó'y makikita
na lamang kita
sa museo.
Ikaw na isang pirasong panga
at baha-bahagi ng kalansay
matapos katayin
ng mga sinaunang tao,
pitong daang libong taon
ang nakalipas.

Ngunit
patuloy kang gumagala,
tumatakbo,
at humahakbang

sa aking isipan.

Panibagong Saribuhay

May panibagong saribuhay
sa ating karagatan.
Nagpatintero sa tastas na lambat
ang mga pawikan.
Nag-agawan sa pantutuli
ang mga kabayong-dagat.
Natakluban ng trapal
ang dambuhalang pagi.
Nagtumbang-presong ng mga bote
ang mga dugong.
Naghagisan ng kutsarang plastik
ang mga galunggong.
Nagtinikling sa mga istraw
ang mga pugita.
Nakipagtaguan sa mga supot
ang mga dikya.
Nanginain ng mga pumutok na lobo
ang mga pating.
Nagkabuhol-buhol sa pantali
ang mga butanding.
Pilit pinilipit ng mga alimango
ang plastik na kutsilyo.
Dumuyan ang mga lumba-lumba
sa butas na palanggana.
Sumuka ang balyena

ng tatlong sakong basura
at saka nalagutan ng hininga
sa may dalampasigan.

Lumutang na ang panibagong saribuhay
sa ating karagatan.

Mga Paboritong Musika

Palatak ng butiki kapag maghahapunan.
Malulutong na dahong tuyo kapag natatapakan.

Sitsit ng kuliglig kapag dapithapon.
Buhos ng rumaragasang tubig ng talon.

Kurokutok ng mga bato-bato sa tanghali.
Taghoy ng matandang tuko sa hatinggabi.

Tilaok ng tandang sa pagsabog ng liwanag.
Hugong ng bubuyog sa bulaklak na bumubukad.

Sagitsit ng isinasangag para sa agahan.
Tiktak ng antigong orasan.

Tiririt ng mga kilyawan sa umaga.
Alingangaw ng sariling hiyaw sa kuweba.

Siyap ng mga bagong-pisang sisiw.
Lawiswis ng kawayan kapag mahangin.

Lagaslas ng ilog pagkatapos umulan.
Hampas ng alon sa dalampasigan.

Kalembang ng kampana bago ang Noche Buena.
Mahinhing halakhak ng beybing kinikiliti sa paa.

Pahiyas: Pasasalamat sa Biyaya ng Lupa

Nagmistulang mirasol, mga dahon,
orkidyas, at aranya ang mga kipping,
nanghiram ng mga kulay sa bahaghari.
Nakasabit ang mga uhay ng palay
sa dingding; tinuhog-tuhog, tila kuwintas,
ang mga sitaw, kamatis, at sili.
Ang mga piling ng saba'y naiinip
maging minatamis o maihalo sa haluhalo.
Nakahanay ang mga mais, labanos, at talong
upang masagana ang salubong kay San Isidrong Poon.
Naging palamuti ng mga bintana
ang mga upo at ampalaya.
Maging ang mga sayote at repolyo,
nakaladlad na waring kurtina.
Ang mga pinya'y pinagpatong-patong parang bulkan;
ang mga kalabasa'y ginuhitan ng mga mukha
at nagmistulang mga manyika.
Ang hamak na kubo, ngayo'y namumulaklak
sa mga biyayang umusbong mula sa lupa.

EVENTIDE

Quintin Jose V. Pastrana

I am the Sea,
cut and folded;
I am the last evening fallen
on an enchanted shoulder.

- 'What the Rose Said', Michael Hanlon

The window let in some of that magic hour I'd grown accustomed to.

"How was your day, my darling?"

My hand stretched across to caress hers. While she didn't shirk back, she didn't clasp it either.

"Five minutes early this time, love... and look at what I brought you!"

My hand coiled back to hold out the framed collodion of us: locked in an endless gaze; or at least long enough for the exposure to take hold.

"Remember when you taught me to trust and keep still and let light, time, and molecules do their magic? I believe you... Take a look."

I took care not to leave fingerprints on the pane bordered with narra strips I had salvaged in her studio, dovetailed together each day I got home from work, hewed until it fit.

"Back then, love, we had all these plans. You said—*please look at me*—right at the click of that shutter, that whatever happens, we would take care of each other. Don't you remember?"

"Time will darken it." She discarded the portrait with her eyes. Her hands retreat beneath the table's surface.

At that point I didn't know if she was talking about the image: how the emulsions on glass would congeal, spread, then slowly fade over time in the presence of air. Or about us, too.

She looked around the room, faintly lit by the candles I had arranged before coming up. Our shadows loomed on the nearest wall.

“We look so different... I looked so different.”

She did... we both did. And those eyes that once gazed at me—with me—*now looked through me.*

“Why did you bring me here?”

“But love, this is where...”

“I want to go home.”

“But this...”

“Take me home... now!” She scowled at me: her anger, visceral and blunt.

She looked down at her empty plate, almost as if to see her reflection, and at that point I didn’t know if she recognized what had just happened.

I wanted to smash the glass plate on my knee, that projection of love and us. I took deep breaths, stood up and shook my head: it was really all I had left of her. I walked to the edge of the room and placed our photograph on the shelf that still harboured the scent of the bouquet I’d laid there last week.

From the corner, I looked past her, too, toward the surrounding dusk and that bird on the wire right outside the steel window. It was the same, unremarkable one from before; almost always watching us—and I swear it could have recited this same conversation by rote.

I approached, carefully, until I stood close enough to lean downward to try and place her head close to my heart. She didn’t resist, but her arms didn’t reciprocate to meet mine, only to push ever so slightly, to glance at my face. I could barely look back, because of what I knew I wouldn’t find each time I kept my gaze on her any second longer.

She said no more to me even as her lips were pursed and trembling. I pressed the buzzer, and as help came, she looked away and into the waiting nightfall.

There would be no stars tonight, not by the open parking lot I’d pace around aimlessly, bracing myself before each visit, asking for some sign.

I stepped out into the hallway where the gurneys and orderlies stood motionless, speechless, and shut the door behind me, not looking back. The noise of my heels, dragging on the linoleum, ceased when I stopped to look

at the muted TV on the wall. There, I lingered long enough to finish this marathon scene of a *Mission Impossible* sequel we'd glossed over in a crowded cinema long ago—the one where Ethan Hunt sprints and leaps off, tethered to the side of a rounded, desert skyscraper—only to miss the opening from a shattered glass wall.

That was the last time she held me close, and truly looked at me, in the darkness.

And now this shard in my stomach was replaced with the void of falling.

MERCURY RISING

Quintin Jose V. Pastrana

“Babe, my battery’s dying,” he said, as the bride and groom finished dinner and stood up.

“I told you to stop posting nonsense on FB. No one cares about your feed!” Betty frowns.

“You didn’t even take the right angles of me *kanina!* Such a useless IG boyfriend you are.”

“Uhhh, my speech is coming up and I won’t have enough juice to read my notes,” he says, sheepishly, looking down -- slightly away from the phone, but just enough to check the latest Lego video.

Left of the Presidential table, Betty’s girdled corpulence leans just enough to snap a few selfies of herself, the cake, and the lovely couple making their way to the stage.

“Get me a G&T -- nothing lower than Tanqueray, and make sure the tonic’s sugar-free --- the pink one, yeah?” Betty waves him off and as he looks back, she starts uploading a storm herself.

He chats up the bartender with some relief from his soon-to-be fiancée, then turns to the band leader who compliments his Wolverine cuff links while they go over the set, milking the interlude as long as he can while the program drones on.

“Here you go, babe: they actually had the No. 10, so we’re covered.” He returns with two glasses in hand, smiling as the ballroom lights go dim.

“By the way, you look so beautiful tonight, my darling.” He believes every word he says, as he looks up from her swollen gown to her face. Those fierce, lovely cheekbones buried by jowls that bear a fair share of entrees all these years—now growing redder than the rouge she slathered all morning.

“Where’s dessert? Don’t you know I need to have my cocktails with something for my ulcer!?! And is that why you took so long—I bet you downed some cupcakes—God, look at your belly: it’s so gross! You’re not taking care of yourself...or of me!!!”

She shakes her head as she grabs the nearest glass, nearly spilling all of it on his *barong* sleeve.

“Give me yours: you need to drive *pa* later -- and you get super *soft* after a few of those.” She chugs it in one go, the gargling sounds muffled by the bridesmaid’s bawling tribute.

He looks away from his hangry queen and takes a deep breath. This is the year, he thinks. Make or break. Turning 35, and with Pops kicking the bucket at twice his age, he wanted this to be an inflection point. Marriage, babies, the bungalow—the whole smorgasboard—on his shoulders. She was turning 40, and insisted she wanted that too, so this was it. No turning back.

Sitting quietly as the chatter grows in the ballroom, he fishes his phone from his pleated trousers, and panics at the red sliver on the battery icon. The host starts eyeballing him from the stage to let him know he’s next.

“Babe, can I send my notes and the lyrics to your messenger so I can use yours instead? Promise I won’t pry and will give it back after I’m done—I’m up next.”

Betty rolls her false-lashed eyes, punches in a few commands, then hands it over like a Dowager dispensing *ang-pau*.

He comes up the stage, stays on the side before the last parent winds down his benediction, and downloads his script.

He clicks on it, starts to memorize the bullets, and scrolls down to recite the lyrics he already knows by heart, but lip-synchs just the same from nerves. He winks at the band across and gives them a thumbs up.

Betty is staring at him, watching both his eyes and fingers on the screen; and after a few seconds, starts whispering to her *amigas* in the table, leaving him alone on the darkened sidestage.

“Hello everyone, my name is Rico, best man...”

The spotlight is now on him, and he tries to look into the audience, by now restless, but is drowned out by the glare. He squints at the backlit screen and his notes, which he can barely see through the lights and his nerves.

“Try as I might, I’m at a loss for words... so to paraphrase one of my favorite films, if you want to be completely honest, *just sing*.”

“This ones for you, lovebirds...” They look at him in earnest, and with a touch of pity and trepidation, then at each other, into to their cocktails, but not before each giving Betty a passing, toothless glance.

He starts off with the words he knows... then points to the band, and the show is on.

“This thing, called Love...” [His voice cracks...]
... I can't handle it
This thing, called Love, I must get around to it
I ain't ready, crazy little thing called Love...”

That's all he can wing. He tries to sway as he strains to look at the lyrics, then feels the vibration from the phone.

Messenger bubble pops up.

Marcus: “Porkpie—can't wait 'til you get back...”

He clicks on it, scrolls up, doesn't see the thread.

Ellipses... new bubbles.

Marcus: “Spread your thighs and take snaps of your flower for me when you can—I'll feed it good and make you scream more than your geek-boy.”

Marcus: “Afternoon delight Monday?”

The glare and gin numb the gut punch he feels at the center of his body. Lyrics are seething through his teeth while he fiddles for a response.

Betty: “Just you wait...”

He presses send, then points to the bandleader for the coda, and goes back to the lyrics.

Shaking his head during the instrumental, he starts remembering the “girls' nights out” binges in Poblacion and God-knows-where that got more frequent over the last few months. And, how the wanker actually made an appearance at least once—and even had the nerve to join them during Valentines' Quiz Night . *Jeezus*, he thought—*he even finished my drink --* then walked off after whispering something in her multi-pierced ear.

He now recognized that same grin on her face all those times she stopped to text or leave the room to take her “boss’s” calls.

He looks up:

“There goes my baby
She knows how to rock and roll
She drives me crazy
She give me hot and cold fever
Then leaves me in a cool , cool sweat...”

The band starts riffing; he loosens the top mother-of-pearl button, and starts strutting with abandon. He locks eyes with Betty with reflexive *schadenfreude*; she stares back with the smokey eye shadow in mock ardor and curdling disgust.

Eric takes one last look at her trusty OPPO Selfie Pro3. The ballroom comes alive and starts singing along.

“I gotta be cool, relax, get hip
and get on my tracks
Take a back seat, hitch hike,
And take a long ride on my motorbike
Until I’m ready – Freddie!!! [he screams]
Crazy little thing called love.”

With that jolt of umbrage and liberation—he starts to remember the discography, and drops the smoking gun of a gadget like it was both a Mercury prop and Pandora’s box... and turns his back on the crowd until they go nearly silent.

He doesn’t see Betty, but knows her eyes are now fixed on him, and in that moment they both are finally on the same, unfiltered plane.

His legs start shimmying, almost involuntarily, as the band ramps up for the final refrain.

He pivots, looks to the band and motions them to cut the music.

Rico now swings full frontal to the audience, projecting his solo voice with a guttural hum. He channels the dead front man, he lets it all out before jumping the stage, slicing through the muted hall, and into his car to finish the anthem and begin his life.

“I want to break free...

God knows I want to break free...”

THE WALK HOME

Tristan Joshua A. Acda

The houses along P. Guevara Street lay awash in the sunset's pale orange glow, creeping over the treetops glistening with drops left by a midsummer drizzle. The rain had stopped, deciding perhaps only to finish the day with a light sprinkling, a culmination to a long, dreadful day plagued by an April sun.

On most days, before turning back at the large intersection to his own dorm, Ronnie walked home with Ben. They would cross the overpass to get to the condominium complex which, with its height, received the most amount of sunset. By the time he got to his unit fourteen flights up, Ben could still catch a small portion of the sun slowly sinking into the ocean, like the tip of a coin. But he eventually got tired of seeing the sun set, more stunning viewed from a distance over Pandacan, over Sta. Cruz, where a languid train droned its tired song. It bothered him how short this "golden hour" was, the subject of numerous photographs, which only actually lasted a few minutes.

However, it amused him how many golden hours he could fit in the walk home. Ben looked forward to it every day, and yet there was nothing in it that particularly interested him. He breathed the smoky air, looked at the pink houses with sagging eaves, or listened to their footsteps on the concrete. It could be the stray dogs scampering about, or the music playing from an old man's decrepit stereo, punctuated by pops of static. He enjoyed how everything seemed to be suspended, like in those decorative snow globes, how the yellow flowers of the *narra* trees fell at a glacial pace, like the perpetual afternoons of his childhood which existed in their own time loop.

Recently he had found something that stirred the stillness: Ronnie's hands. He had finally acknowledged their effect on him. Ronnie with his hand clutching a bottle of coke. Ronnie with his hand shielding the flame with which he lit a Pall Mall. Ronnie, with his hand to his side, brushing Ben's ever so slightly (whether on purpose, he would never know), like cat's whiskers retreating at the lightest feel of skin. Nothing too out of the ordinary, nothing done out of paying particular attention to him. He hated

it. He hated how things had the ability to seem, and not be. Yet he loved this particular stretch of road, and how it made things seem.

Today both of them were quiet. The silence hung in the air, with no one to stir it. They turned right onto P. Guevara, which stretched on for a good five minutes on foot, giving them enough time to listen to their own soft footsteps, and allow them to bathe in that silence, and at once allowed sweat to trickle down their brows. It had been a hot afternoon, despite the earlier rain. When they passed a bakery, Ben decided to buy a soda. With his elbows propped on the glass counter, collecting the dust of passing tricycles, he eyed Ronnie, who was standing outside under the awning, an old tarpaulin bearing the name of a mayor in bold red letters. Ronnie's face seemed to be moving in and out of the dappled shade of the nearby tree. Ben felt that he was teetering at the edge of a cliff. Then Ronnie beckoned to him. Ben swept the change onto his palm, pocketed it, and trotted toward Ronnie..

Ben let himself be led. He waited, he thrived on unhurried situations where there was someone else to hurry him. He always made his decisions when on the brink of something else. He responded to prodding, to provocation. He needed to always be sure. *He'd let Ronnie know, but only if Ronnie already knew.* And Ronnie was like a wall. You'd have to wait for that crack through which a bit of light would seep through. It would seem that he knew, and yet Ben could not be sure. What Ben would do once he was certain that Ronnie knew... that was a whole different question.

They had crossed two intersections, and Ben had finished his drink, the bottle sweating in his palm. He threw it into a bin next to a sleeping dog, startling it awake. They were near the large intersection now, perhaps only a few meters away. The air began to cool, the amber began to fade from the sky. Ronnie was fidgeting with the strap of his backpack, toying with it, using his nails. Was he anxious about something? When at last he spoke, he startled Ben.

"Why are you so quiet? Have I said something?" asked Ronnie, still picking at his backpack.

"No", Ben said, "I was just thinking about this street. How it lasts an entire sunset."

Ronnie looked confused.

"It feels like one of those afternoons, you know? When you're still a kid. Those afternoons with a certain kind of light, like when you've just

woken up from a nap, and you're sitting on your front porch eating banana cue. And then when it starts to get dark you get back inside, because you're afraid of dengue or something. But you sit through dinner thinking of those few minutes. And the next day, you wait for it again. You know? Sorry."

Ronnie looked really puzzled. So, Ben said, "Sorry. It's nothing."

"What were you thinking of? You were quiet because you were, what, taking in the sunset?"

Ben laughed. It was a nervous laugh, and he tried to pass it off with a shrug. A leaf fell on Ronnie's hair. Ben stuck his hands in his pocket to keep them from touching the leaf.

He said, "Yes and no. Well, I don't know. This is like one of those afternoons. Those things that I wait for. It feels like everything else that happens is just a prelude to *this*." Ben glanced about him as he said that last word. "I like the colors of the roofs when the sun hits them."

What "this" was, Ronnie would never know. Was it the clouds? The soda? Something else?

What Ben knew was that he liked the walk. The sun painting the houses, the sureness of silence.

But Ronnie still looked uncertain.

At the last intersection, before climbing up the overpass, they said goodbye, as usual.

But the noisy traffic on Lacson made it hard to hear whose voice it was, and what it said, or what it meant.

"So, see you tomorrow?"

"Yeah. Tomorrow."

SUMMER AT THE BARRIO

Jose P. Mojica

It was Holy Week and the sun was about to set when my parents and I arrived at the *barrio*. The sky seemed awash in orange paint. Even the white orchid flowers in the garden seemed to be taking on the same hue. From a distance, Lolo's and Lola's old *narra* house shone like a lighthouse, because of the light reflected on the stainless roof, which had been installed when a typhoon struck and the strong wind stripped off a portion of the original roof. Papa put down the car blinders on his and Mama's side. She had been sleeping the entire time, perhaps feeling dizzy from the zig-zag road. Papa looked at me through the rear-view mirror.

As we pulled up in the front yard, I went down and dashed inside the house. Not even the tinkling sound of sea shell curtain, hanging between the living room and the kitchen welcomed me. There was only silence. I inspected each room, moving closer to the back of the house. The smell got stronger. It was a sour smell. I realized that Lolo, Lola, and Jed were at the backyard preparing supper.

After we ate, we stayed in the back porch to finish our *minatamis* made of coconut meat with milk, sugar, and ice cubes. We hoped it would be cooler, but the summer air was warm and dry.

"Jed, let's wake up early tomorrow," I said to my cousin, "Let's go to the river. This heat is killing me."

"Yes. Tomorrow, we will. The water is cold there. You will enjoy it."

When Lolo heard our conversation, he lit his cigarette and flashed a smile, baring his coffee-and-nicotine stained teeth. He was seated in his shabby chair, which according to Lola was already in his possession even before they got married, and which he had sat on when he wrote poems and love letters to her. (I still remember the dreamy look appeared in Lola's eyes

when she said the words “love letters”). Lolo leaned back in his chair like a master about to pronounce the law. Then he began to speak in his dry, rough voice. “Ha! The river. I haven’t been there for a long time.”

“Why, Lolo? Can’t you swim?” I asked.

Lolo laughed loudly then coughed strenuously, as if he were forcing something to come out. But nothing did; it only made his face flush.

“I have a story that none of you have ever heard, not even your parents,” Lolo said.

He puffed on his cigarette and blew out the smoke.

Jed and I lifted the wooden bench beneath the coconut tree and moved closer to him.

“Once upon a time, Lolo said, out in the vast ocean, there lived beautiful twin water serpents named Pirana and Amira. Their skin shone and glistened. They swam in different bodies of water, looking for food and shelter. Eventually, they found themselves in the river. The towns people began to interact with them, and they easily formed a strong connection. Eventually, the river became the twins’ second home.

That town served as a stopover for many travelers going to different barrios. People sold their harvests at a somewhat lower price there. There was this traveler who learned about this, and decided to journey to the town, hoping to make cheap purchases to resell in his own town.

Prinana and the traveler came across each other one day while he was resting by the river, and she was looking for algae that would cure Amira, who had fallen ill. The traveler would go searching with her. They met frequently, and soon started having feelings for each other.

In the meantime, the twin serpents’ relationship was changing. Pirana was always leaving Amira by herself. Amira began to suspect that something was going on with her sister.

One morning, when Pirana left to meet with the traveler, Amira followed her and saw the couple from a distance. Pirana was swinging, springing, and splashing in the water. It was the first time Amira saw her twin sister really happy. She felt pangs of jealousy. She also yearned to experience the same joy for herself. When she heard them say that they would meet again, Amira devised a plan to steal the traveler from Pirana

Amira went to the river earlier than her twin. She saw the traveler and pretended to be Pirana. The traveler, having no idea that Pirana had a twin, thought that it was Pirana he was talking to. Amira told him that people were envious of their relationship, since she was getting close to an outsider. She then asked him to meet her at the Maragondon River, instead of at Laboc River in Naic, so that no one would see them.

The traveler kept this a secret from everyone. He believed that, though it was forbidden, there was a chance for them to stay together.

Everyday, Pirana would wait for the traveler at the Naic River but he would never come. This made her feel that human beings were not to be trusted.

One day, as Pirana was on her way home, feeling deeply distressed, she decided to take a different, longer route, to clear her mind. Thus she found herself at Maragondon River. To her surprise, she saw the traveler kissing Amira on the forehead. Pirana swam straight for them, and in her rage, attacked them. The traveler was quick to escape. But Pirana accidentally bit Amira's neck, which instantly killed the poor twin sister. From that day on, the beautiful serpent Pirana turned into a wrathful monster, killing all men who swam alone in the river.

Months later, the traveler and his men were sailing down the river in a boat, in search of a fabled treasure buried by Chinese merchants. Suddenly, from the stillness of the water, something shook their boat until it was overturned. The traveler had jumped out and tried to swim away, but Pirana caught him, bit him on his neck, and sucked all his blood.

Many years have passed since all of that happened. But, though she was able to avenge herself on the traveler, Pirana never stopped killing men. She would take men, and men alone.

His story over, Lolo went back to slowly puffing on his cigarette. I watched the smoke coming out of his mouth and disappearing into the dark. Lolo's story stuck with me. It felt like fingers brushing the back of my neck.

Lola in her old faded *bestida* stepped out on the porch, sipping her ginger tea.

"*Naku!* You're still awake! That's enough. That's enough. It's late. You better go to sleep." The night was still young, but for Lola, and for the entire *barrio*, it was bedtime. Jed and I wanted to hear more stories from Lolo, but she shoed us off to our room. Lolo did not say another word. He just lit

another cigarette. Jed and I stood up and returned the bench to its place under the coconut tree.

“Don’t forget to pray,” Lola called out as we were leaving the porch.

Mama and Papa were staying in my grandparents’ room at the insistence of Lolo and Lola. The older couple said that they would stay in the small *kubo* in the backyard. Their room, Lola argued, was actually for their guests. It was a small, simple room, with a large *capiz* window on one wall, which allowed the fresh air and light to enter. There was one grand thing about it: the bed, which seemed to me like a bed for a Cleopatra.

As always, I decided to sleep in Jed’s room. Unlike Lolo’s and Lola’s bed, Jed’s was a large bamboo bed he had made himself. The cabinet from our childhood was still there, full of scribbles and doodles. Behind the cabinet where no one could see, I spotted crude drawings of male genitals which Jed and I had drawn. I knew Jed could easily have disposed of them but he seemed sentimentally attached to it.

I looked out the window. The moon was bright and large above us. “Jed, what time are we leaving tomorrow?” I asked. But Jed was already snoring.

I felt the slots of the bed frame against my back. It was covered by only a large thick blanket. There was no foam mattress or even mat. But what made the night unbearable was not really the bed—it was the heat.

Thoughts ran through my head. Lolo’s story grew more vivid: the scales of the monstrous serpent turning from shiny to rough, to thorny, and in some parts flaky. Her large, bloodstained fangs stuck out. The image in my head combined with the heat, made me sweat even more, so I shook off the blanket. To get me through the night, I tried imagining a gush of cold water running through my skin.

To my surprise, when I woke up, I found the blanket wrapped around me. And the morning air was cold, almost like in December. It was so chilly, that I couldn’t go back to sleep. I heard the crowing of Lolo’s roosters, and thought I had awakened earlier than everyone else, but the room was empty. And I could smell the coffee brewing from the backyard.

The leaves and the grass had gathered dew, and as I walked through the fog, my feet felt damp. My parents and grandparents were having nothing

but coffee, since it was a day of fasting. Only Jed was munching on his *pan de sal*.

“Nick, let’s eat!” Jed called to me.

I picked out a piece from the brown paper bag, which felt hot in my hands. The bread was larger than the *pan de sal* sold in our village, and I learned it was also cheaper.

As I was trying to chew on the huge bite I had stuffed into my mouth, I asked Jed again, “What time are we going to the river?”

Lola noisily sipped her coffee and gave me a stern look.

“It’s Black Friday,” she said. “God is dead and everyone is forbidden to go to the river. No one would watch you and save you from trouble if (knock on wood) you were to drown. No one would heal your wound if (knock on wood) you were to get hurt. Also, the devil’s spirits are strong at this time. It’s very dangerous. You must wait until the Savior resurrects.”

My heart sank, like the piece of bread that Jed was dumping into his coffee cup.

I moved to the hammock under the mango tree, and started solving crossword puzzles instead. The sweet scent of ripe mangoes wafted in the wind. And it struck me how different it was from Papa’s mango-scented car freshener. Jed startled me by flipping my hammock over. My book of crosswords fell on to the dirty ground, scattering tiny dark ants away.

“Don’t feel bad, Nick. You know Lola is very strict, especially when it comes to her religious beliefs.”

“But if we don’t go there today, I might need to wait for next summer to return. We rarely get to play.”

“Well, that’s right.”

“What should we do?”

Jed climbed up the the *dagta*-smeared tree and, for a while, just sat there silently, his eyes closed. Knowing how easy it was for him to doze off, I feared he was already asleep. But suddenly, he jumped back down and quickly hastily headed for the kitchen.

“Come on. Hurry up!” he said. “I have a plan!”

Jed snatched the water jug that was still half full. He opened the back door and emptied the jug into the soil, drowning the dark ants that had survived my crosswords book. We sat on the stool outside. Jed said we should wait for someone to notice the jug was now empty.

“Trust me. This will work,” Jed said.

I sneaked in and hid under the kitchen table. Hunched, I held my breath, trying my best not make a sound. Lola entered, through the sea shell curtain, holding a cup in one hand and the sea shell curtain in another. She sliced some ginger and chewed it to extract the juice. Then she spit it into her cup and added some sugar. Next, she went to the cabinet, and took out the kettle to boil water for tea. After checking the jug, she called out: “Jed! Nick! *Susmaryosep!* We ran out of water!” So Jed was right.

Jed told me the river was only a block from our grandparents’ house. But it wasn’t. The “entrance” was a block away, and it was another fifteen-minute trek on a rough, stony road before we reached the part where people could safely swim.

The *ilog* that I remembered from my visit two years earlier was different. It had been surrounded by luxuriant trees of every kind. The water was clear.

I cupped some of the water in my hand as it ran down from the portion of the trimmed bamboo that I had used to collect some of the cool spring water. Jed jumped into the river and splashed water on me as I was filling up the jug.

“What are you waiting for?” Jed said.

I set aside the jug and jumped into the water. What a relief to be submerged in that coolness.

“Jed!” I heard a voice echo from above. Other boys from the neighborhood had arrived. From their faces, I thought they were probably around thirteen—my age. But they were dark and lean, like the men whom we bought *palay* from in the *barrio*. And unlike me, their muscles were probably toned by years of trekking, climbing trees, and swimming in that river.

Jed called out to the boys: “Oy *tara!* Join us,” waving his arms.

They pushed each other as they rushed down the steps and jumped into the water.

I said to myself, if people come swimming today, Lola's religious beliefs must not be true. The boys swam fearlessly, completely at ease in the water. Jed threw a stone and told us we had to find underwater. Some stayed at the bottom for a long time, which made me wonder what kind of lungs they must have had, to be able to hold their breath under water that long.

One of the boys resurfaced, holding the stone. We swam toward him to check if it was the one we were diving for. When we called for Jed to check, he was nowhere to be found. All of a sudden, he called to us from a huge tree root that was protruding from the cliff twenty feet high from the water.

"Oy! Watch me!" he shouted. We scattered away, making space for him to dive.

He whirled, and dove straight into the water. The boys were envious and decided to climb up, and do the same dive. One by one, they jumped off, even doing different tricks up in the air. After jumping, they climbed up again.

I was left alone. The water suddenly felt vast, as though the river had turned into an ocean. I felt like a lone island in it, an outsider. That sense of aloneness made me want to belong. They were up there looking down on me. Their eyes seemed encouraging. It upset me that I was not like them, that I was unwilling to go up there and dive. Lola's warnings made me hesitate. I also remembered *Pirana* and feared that she might attack me. But I did not want to embarrass myself in front of the other boys.

I wasn't even sure if I could dive, but up I went.

They boys were cheering me on. I was cold, and terrified. But I jumped and only realized the great height as I was plummeting downward. I hit the water, feet first. I could not swim nor shout for help. There was a strong current, like large hands, pulling me downward. The pain I felt was gut-wrenching. There were tiny knots on my leg and they got tighter every second. I gulped. And gulped. And gulped again. The green water turned black. Everything turned black. That was the last thing I remember.

When I regained consciousness, I was back at my grandparent's house. Lola was praying, facing the cloth-covered icon of Jesus standing at one end of the room. Mama was clutching my hand. Papa was rubbing Mama's shoulder. Lolo was out of sight, probably smoking.

Jed and the other boys were clapping and giving me the thumbs-up. I heard people—the entire neighborhood of that small barrio, I think—standing outside the house talking about me. What had happened?

Later, I was told that two versions of the story which had spread: according to one, one the devil tried to get me; according to the other, the serpent tried to attack me. Which of those versions was the true one, I will never know.

ANG 46 NA PINAKAAYAW NA BUHAY NA DINANAS NI SHIELA ISHMAEL

U Z. Eliserio

1

Lumaki sina Shiela at Rest sa isang sosyalistang utopia, kung saan wala silang pangangailangan na hindi napupunan, at maaari nilang habulin ang tinitibok ng kanilang puso. Sa kanilang pagkadalaga't binata, naging magsing-irog ang dalawa. Bagaman hindi na uso ang pagpapakasal sa kanilang lipunan, inakala ni Shiela na doon papunta ang kanilang samahan. Anim na buwan bago ang kanilang pag-iisang dibdib, habang naglalakad sa isang palengke (oo, meron pa ring palengke sa sosyalistang utopia), bigla na lang nagpaalam si Rest kay Shiela. Hindi na raw s'ya kayang pakasalan ng lalake. "Ito pa lang kasi ang unang beses na nakita kita sa anggulong ito, at nakita ko ang tunay mong abang kalagayan." Naiwan si Shiela sa tapat ng kiosk ng chindogu.

Lumipas ang limang dekada. Namatay ang asawa ni Rest at pinili nitong matulog muna (bilin nito'y gisingin pagkatapos ng isang siglo). Kakapagawa pa lang ng bagong katawan, niligawan ni Shiela si Rest. Nagkabalikan sila, pagkatapos ng sumbatan tungkol sa nakaraan. Namatay sila nang kumalat ang grey goo sa kanilang sasakyang pangkalawakan.

2

Taong 2100 ipinanganak si Shiela, kung kailan wasak na ang kalikasan at nasa ilalim na ng tubig ang marami sa mga isla ng Filipinas. Nabubuhay s'ya bilang «murakami,» sumisisid sa mga lumang ciudad para sa spare parts at alahas. Sa kanyang paglalakbay, nakilala n'ya si May, isang dalagítang pinagkaitan ng malupit na mundo ng kahit anong kasiyahan sa buhay. Inampon ni Shiela si May at magkasama silang namuhay. Palipat-lipat sila ng barangay, laging inaamoy kung nasaan ang susunod na mahusay

sisiring area. Si May ang nagbabantay ng gamit samantalang si Shiela ang nagbubuwis ng buhay. Sinubukan n'yang turuan si May na kayanin ang tubig, pero kahit sa mababaw pa lang ay nalulunod na ito. Isang beses ay nakagat s'ya ng higanteng man o'war (umabot na pala sila sa Lisbon nang hindi n'ya nalalaman), humilata na lang s'ya sa beach habang sinubukang tanggalin ni May ang mga bumaong ngipin sa kanyang binti. Habang pinapanood ang tirik na araw, natanto ni Shiela na sinubukang n'yang harapin ang mga hamon ng mundo at maging mabuting tao, pero sa dulo'y kamatayan lang din ang kahihinatnan n'ya. Pinatigil n'ya kay May ang pagtatangka nitong iligtas ang kanyang buhay (sa puntong ito'y may hawak nang palakol ang dalagita, balak tagain sa hita ni Shiela para di umano'y "wag kumalat ang lason" [walang lason ang man o'war]). «Kainin mo ang laman ko hanggang sariwa,» sabi ni Shiela. Kung paano magsimula ng apoy ang huli n'yang naibahagi sa kanyang anak-anakan.

3

Ipinanganak na Hudyo si Shiela, ang mga magulang n'ya'y Israeling natakot sa kampanya ni Hitler sa Africa at binigyang-shelter ni Quezon. Naging siyentista s'ya at ibinuhos ang lahat ng oras at katalinuhan sa paggapi sa mga Nazi. Sa wakas ay nakalikha s'ya ng golem mula sa mga alamat, golem na kapangyarihang nukleyar ang pinagmumulan ng lakas. Una n'ya itong ginamit laban sa mga reypist na Hapon. Pagkatapos silang patalsikin mula sa Maynila, sumugod naman ang golem sa Hiroshima. Pero imbes na dumiretso sa Pransya, nanatili ito sa Japan, kung saan namuno ito bilang emperador. Walang nagawa si Shiela kundi panoorin ang pagsakop ng Hitler-Mussolini-Golem triumvirate sa buong mundo. S'ya na mismo ang nagpasok sa katawan sa oven.

4

Naging bahagi si Shiela ng isang anarkistang grupo sa kasagsagan ng Martial Law. Nadakip ang kanyang mga kaibigan at kasama. Nakatakas s'ya. Nagkaroon ng kaliwa't kanang masaker. Nakaligtas s'ya. Sumama s'ya sa unang EDSA. Sinubukan n'yang mabuhay above ground, pero natuklasan n'yang ibabalik lang din pala ni Aquino ang estruktura ng pagkaalipin sa mga kapangyarihang imperyalista, wala pa ring pagkwestyon sa mapagsamantalang sistema ng kapitalismo. Wala nang tiwala sa kapwa, o, masyado na ring nasaktan sa dami nang nawala sa kanya, pinili ni Shiela ng makipagdigma sa

gobyerno nang mag-isa. Naengkwentro n'ya ang isang paramilitary group. Tatlung tao ang bumaril sa kanya. Kinain ng kanilang pinuno ang kanyang utak.

5

Ipinanganak sa squatter's area si Shiela. Limang lalaki ang kanyang mga kapatid, kaya lumaki s'yang kasama sa mga basag-ulo. Ang paborito n'yang isyuot ay baliktad na cap at basketball jersey. Gusto ng kanyang nanay na makapag-aral s'ya, kaya nag-ipon ito't nakapagtapos naman ng kolehiyo si Shiela. Nagtrabaho s'ya sa Makati, kung saan hindi bagay ang kanyang bargas na pagkilos sa mga inaasahan sa isang babae. Naging boss n'ya si Glenn, na nagtapos sa Harvard. Nagkaroon sila ng kasunduan. Tuturuan s'ya nitong maging tamang uri ng babae, samantalang magpapanggap s'yang kasintahan nito (kloseta si Glenn, 80s ang setting ng buhay na 'to). Naging refined na nga si Shiela dahil sa pag-tutor sa kanya, at unti-unti na ring nahulog ang kanyang loob sa boss n'yang kunwari n'yang kasintahan. Nagpakasal sila at nagkaroon ng tatlong anak. Sa kanilang 50th anniversary, sabay na nagbalik ang alaala nina Shiela at Glenn tungkol sa pagiging bihag ng pantasya ni Rest. Pinatay s'ya ni Glenn, na nagpakamatay pagkatapos.

6

Mahilig magbasa si Shiela at ang tangi n'yang mahal sa mundo ay ang kanyang tatay, na lagi s'yang inuuwian ng rosas. Isang araw ay nahuli itong nagte-trespassing, at para hindi patayin ng halimaw na may-ari ng ninanakawang hardin ang kanyang tatay, nagboluntaryo si Shiela na maging bihag sa kastilyo ng halimaw. Dito n'ya natuklasan ang back story nito, dati pala itong gwapong siyentista na nag-eksperimento sa sarili. Naging malaoso ang hitsura nito, at napuno ng poot ang puso. Naging daan sa kanilang pagiging malapit ang pareho nilang pagmamahal sa pagbabasa. Sa huli, nabihag ng halimaw pati ang puso ni Shiela. Ikinasal sila at nagkaroon ng tatlong anak. Isa lang dito ang mukhang oso.

7

Anak ni Shiela si May. Ito ang unang sakristang babae. Bagaman walang tiwala si Shiela sa isang pari sa kanilang parokya, buo ang kanyang pananamapalataya sa kanilang kura. Isang gabi, hindi umuwi si May. Sinundo ito ni Shiela sa simbahan, pero wala ito, at wala rin ang paring kanyang

kinatatakutan, si Padre Rest. Tinulungan ni Padre Glenn, ang kura, si Shiela sa paghahanap. Lumipas ang sampung taon at magkasama pa rin sila. Iniwan na ni Glenn ang pagkapari, samantalang patuloy pa rin ang paghahanap nila ni Shiela kay May, na halos 22 na dapat. Pero hindi kailanman natagpuan ni Shiela ang kanyang anak. (Sa mundong ito, nagising si Glenn at naalala ang kanyang abang kondisyon bilang bilanggo ng mga pantasya ni Rest. Kahit gusto n'yang patayin si Shiela, hindi n'ya ito magawa dahil sa awa. Nalaman lang ito ni Shiela nang nakabalik na sila sa realidad ng sosyalistang utopia at nagpapalitan ng kwento ni Glenn tungkol sa pinakaayaw nilang buhay na dinanas.)

8

Dahil dala-dala n'ya ang kanyang toothbrush pagbaba sa eroplano, napagkamalang terorista si Shiela. Ni-*rendition* s'ya sa Pakistan, kung saan tinorture s'ya araw-gabi sa loob ng tatlong buwan. Lahat na lang, mula kaklase n'ya noong elementarya hanggang *ex-boyfriend* ay idinawit n'yang miyembro ng terrorist cell. Sa sobrang pasakit sa kanya, hindi n'ya malaman kung miyembro s'ya ng Al Qaeda o Daesh. Sa huli, napalaya lang s'ya mula sa *impverno* nang pasabugin ng isang suicide bomber ang bilangguan kung saan s'ya nakapiit.

9

Pulis si Shiela. Isa s'ya sa natokang imbestigahan ang inaalang pagpapakamatay ni Rest. Natagpuan ang bangkay nitong nakabitin sa isang naka-lock na kwarto, walang hagdan o silya o mesa, pero nakapagbigti ang lalake.

Kakamatay lang ng partner ni Shiela, at hindi n'ya gusto ang tabas ng mukha ng bagitong pulis na ipinares sa kanya. Samantalang pasensyoso at laging ayon dapat sa batas at alituntunin ang pagkilos ni Shiela, si Glenn ay padalos-dalos at pilit itinatatwa ang tradisyon ng PNP. "Ang gusto mo kasi, Inspector, pag nanonood ng sine, sisimulan mo sa opening, tatapusin mo sa end credits," laging sasabihin ni Glenn. "Para bang hindi pa naiimbento ang YouTube." Isa sa mga pinakaayaw ni Shiela sa bagito'y ang mala-bugtong nitong pananalita.

Halos magkasapakan na sila habang nag-iimbestiga, dahil laging nangto-torture ng suspek si Glenn at wala namang pinatutunguhan ang kanyang pananakit, pero isang detalye ang tumatak sa utak ni Shiela, ang

picture ng isang limang taong gulang na bata sa pitaka ni Glenn. Anak pala ito ng lalake, si May ang pinakamahalagang tao para kay Glenn. “Kaya ako nagpulis,” sabi nito, “para gawing mas mapayapa ang mundo para sa anak ko.”

Sa huli, na-reassign ang magpartner. Mula sa paghahanap ng mga mamamatay-taó’y napunta sila sa pananambang sa mga di umano’y drug pusher at pagpa-plant ng ebidensya sa kanilang mga bangkay.

10

Nagising na lang si Shiela K. Ishmael isang araw nang may umaaresto sa kanya. Mga tauhan ito ng PDEA. Inaakusahan s’yang drug pusher. Hindi kinakailangang may nagkakat ng kasinungalingan tungkol sa kanya, kasi totoo namang drug pusher s’ya. Nabigyan s’ya ng comptentent na abogado, na binigyan s’ya ng mabuting payo. Nag-plead guilty si Shiela K. at napunta sa rehab imbes na preso. Naayos n’ya ang kanyang buhay at nang matalikdan ang droga’y naging Born Again minister. Sa realidad na ito, si Grace Poe ang presidente ng Pilipinas mulang 2016 hanggang 2022.

11

Alam ni Shiela na pinatay ni Glenn ang kabit nito. Alam n’ya kasi sinasabi ng kutob n’ya. Nang minsang mag-LSD, nakita n’ya si Glenn. Kabit nito si May. Iwan na ni Glenn si May, bumalik na nga ito sa bahay nila ng asawa n’yang si November. Sinugod sila ni May. Sa sobrang inis na ayaw pa rin s’yang lubayan ng babaeng nagamit na n’ya, pinatay ni Glenn si May. Hinati-hati nilang mag-asawa ang bangkay nito at ibinaon sa kanilang bakuran, na kanila namang sinementuhan at ginawang koral ng baboy.

Hintay lang nang hintay si Shiela. Alam n’yang isang araw mabibisto rin si Glenn. Nang malugi ito, kinailangang ibenta ng lalake ang piggery, pati na rin ang bahay. Nagpanggap na buyer si Shiela para makapasok sa territoryong matagal na n’yang bine-besiege. Nagtago s’ya sa banyo at nang maggabi’y naglabas ng pick axe. Pagdating ng bukang liwayway ay natagpuan n’ya sa wakas ang bangkay ng kabit ni Glenn. Pero huli na, dahil meron palang statute of limitations sa murder. Pagkatapos nito, nagsaliksik si Shiela at natuklasang hindi 18 kundi 12 ang age of consent sa Pilipinas. Nawalan ng tiwala hindi lamang sa batas kundi pati sa sariling bayan, nag-migrate s’ya sa Estados Unidos kung saan s’ya nagsilbi bilang barista sa Starbucks.

12

Pulis si Shiela pero hindi n'ya sineseryoso ang kanyang trabaho. Natutulog lang s'ya lagi... sa panciteria.

13

Isang terorista ang naatasang bombahin ang MRT. Umatras ito nang dumating sa Quezon Avenue station nang alas otso at nakita kung gaano na kahaba ang pila.

Isa na namang terorista ang naatasang bombahin ang MRT. Gumising ito ng alas singko at nakapasok naman sa Quezon Avenue station. Nang dumating ang tren ay tumawag ang terorista sa handler. "Nabomba na pala e," sabi n'ya.

Miyembro si Shiela ng counter-terrorism task force. Mababa lang ang lebel n'ya, kaya s'ya ang laging napagdidiskitahan ng superbisor na makinig sa mga tawag at magbasa ng mga "tips" sa kanilang hotline. Dumating ang kanyang big break nang may magtext ng mahabang detalye kung paano gumawa ng bombang pressure cooker. Hindi ito sinabi ni Shiela sa mga nakatataas sa kanya at nag-imbetiga s'ya mag-isa. Natuklasan n'yang planong bombahin ng mga terorista ang Quezon Avenue station ng MRT sa Agosto 25. Kinumbinsi n'ya ang nagtetext sa kanya na makipagkita sa kanya sa estasyon. Kung makumbinsi n'ya ito sa pamamagitan ng salita, e di mabuti. Kung manlaban naman ito'y madaling bumaril ng tao.

Gumising nang maaga si Shiela at sumakay sa SM North station. Bumaba s'ya sa Quezon Avenue station at agad nakilala ang lalakeng kanyang katext. Lone wolf ito, inspirasyon lamang ang Daesh bagaman hindi relihiyoso at wala man lang sinusundan na ideolohiya. Sa kanyang pakikipag-usap sa lalake, natanto ni Shiela na isa lang itong malungkot na nilalang, kung ano-ano ang nababasa sa Internet kaya kung ano-ano ang pumapasok sa kokote (miyembro raw ito ng MRA, kung anoman 'yon). Ibinuhos ni Shiela ang lahat ng kanyang nalalaman tungkol sa sikolohiya, pero sa huli'y masyadong psychotic ang lalake. Hindi ito nakikinig sa argumento. Ang meron lang ito ay galit at self-righteousness. Nang nag-akma itong may bubunutin sa bulsa, inilabas ni Shiela ang kanyang baril at pinaputukan ang lalake sa tyan. Mali ito, dahil naroon pala ang bomba.

14

Isang batang direktor si Shiela at hindi alam kung saan s'ya papanig, kung lilikha ba s'ya ng mga wtf movies tulad ng *Inception* (mahilig s'ya sa manikang matryoshka) o iyong may kamalayang panlipunan tulad ng *Bayan Ko: Kapit sa Patalim*. Nakilala n'ya ang computer programmer na si Justice Eliserio (kuya ni Rest), na di umano'y malapit nang maka-develop ng AI. «Kailangan lang n'ya ng trigger,» sabi ni Justice. «Iyong tutulak sa kanya tungo sa kamalayan.»

“Kaya ba nitong manood ng pelikula?” tanong ni Shiela.

Nang umoo si Justice, natuklasan ni Shiela ang kanyang layunin sa buhay. Ang kanyang tungkulin sa sining. Gagawa s'ya ng wtf na pelikula na may kamalayang panlipunan, at ang AI ang magdedesisyon kung aling landas ang kanyang dapat tahakin.

Higit limang taon n'yang binubuo ang proyekto. Umagos na ng dugo sa mga bangketa ng Maynila at ilang beses na ring muntik mawalan ng loob si Justice (sa corporate world kasi ang trabaho nito pag di kinakalikot ang becoming-AI), at si Shiela mismo'y nabaon na sa utang, pero sa huli, natapos n'ya ang pelikula. Tungkol ito sa isang lalakeng napilitang magnakaw kasama ang isang gang dahil natanggalan ng trabaho dahil sumali sa rally. Kumuha talaga si Shiela ng kamukhang-kamukha ni Rez Cortez para gumanap na bida, matigas na matigas ang afro nito. Kasabay ng halalan ng 2022, pinanood ni Shiela, Justice, at ng becoming-AI ang *Ilang Tala mula sa Sosyalistang Utopia*.

Sa wakas ay nagkaroon ng kamalayan sa sarili ang computer program ni Justice, naging buong AI talaga ito. Sa isang iglap, binura nito ang utang ng buong Ikatlong Daigdig, at nagdisenyo ng moda ng produksyon na hindi mapagsamantala. Napakain ang mga gutom, nabigyan ng medisina ang mga may sakit. Bukang-liwayway ito para sa mas mataas na antas ng pamumuhay ng buong sangkatauhan.

Hindi nagustuhan ng AI ang pelikula ni Shiela. Masyado raw itong self-indulgent.

15

Bata pa lamang ay naalala na ni Shiela ang buhay n'ya sa sosyalistang utopia, at ang kanilang estado ni Glenn bilang mga detenido sa pantasya ni Rest. Hinagilap n'ya ang kanyang partner, na sa mundong ito'y ipinanganak

pala limampung taon bago s'ya. Ikinuwento ni Glenn na maaaga rin nitong naalala ang tunay nilang identidad, at buong buhay n'yang hinanap si Shiela. May ibubulong sana si Glenn pero pumanaw ito bago masabi ang gustong sabihin kay Shiela. Nang sa wakas ay nakatakas na sila sa impyerno, sinabi ni Glenn na natuklasan n'ya rin ang natuklasan ni Shiela, na kailangang unahin ni Rest ang pangangailangan ng hindi taong si May imbes na ang sariling mga pagnanasa, pero sa realidad lang na ito nalaman ni Glenn. Lumipas ang ilang buwan at nagkumpisal si Glenn. Hindi pala n'ya talaga natuklasan ang natuklasan ni Shiela. Imbes, ginusto lang n'yang ipagtapat ang kanyang pag-ibig kay Shiela, sa pag-aakalang hindi na sila makakatakas mula sa pantasya ni Rest.

16

Nag-road trip si Shiela kasama ang kanyang mga kabarkada. Nasiraan sila sa EDSA at nasira din ang pagkakaibigan dahil wala sa kanilang marunong mangmekaniko ng makina. Inis na inis dito si Shiela, dahil sa sosyalistang utopia kung saan s'ya galing, minamaneho na ng mga kotse ang sarili nila, at isa pa, konti na lang din ang gumagamit ng pribadong sasakyan dahil suportado ang pampublikong transportasyon.

17

Komander si Shiela ng tanging submarine ng Pilipinas. Naatasan ang crew n'ya na manmanan ang mga barko ng Tsina sa Scarborough Shoal. Nakipagtagisan ng talino si Shiela sa Kapitan ng isang destroyer. Sa huli, naiwasan ang digmaan sa pamamagitan ng diplomasya. Inis na inis dito si Shiela, dahil sa sosyalistang utopia, wala nang gera, at mas lalong walang nukleyar na armas.

18

Hacker si Shiela at natuklasan n'yang iniespiyahan pala ng gobyerno ang mga mamamayan nito. Inilahad n'ya ang lahat sa publiko, pero karamihan sa mga Filipino ay walang pakialam, at kung meron namang may reaksyon, madalas sa hindi ay galit sa kanya, dahil ginugulo raw n'ya ang katahimikan ng Pilipinas at ang reputasyon nito sa internasyunal na komunidad. Inis na inis si Shiela dito dahil sa sosyalistang utopia kung saan s'ya nanggaling, walang sentral na gobyerno, at pinapahalagahan ng mga mamamayan ang kanilang mga karapatan, kasama na rito ang right to privacy.

19

Magsasaka si Shiela at matagal nang winawasak ng tagtuyot ang kanilang lupain. Nagmartsa s'ya kasama ang mga kapwa pesante sa Kidapawan para magprotesta sa gobyerno. Pinagbabaril sila ng mga pulis, at inakusahan pang mga terorista ng isang kilalang mandudula at speechwriter ng talunang kandidado sa pagkapresidente. Inis na inis si Shiela rito, ano ba nga namang gobyerno ang hihingan mo ng bigas at bala ang ibibigay sa iyo?

20

Isang private investigator si Shiela at na-hire s'ya para hanapin ang isang eskulturang cuervo sa Malate. Napasok s'ya sa isang madilim na mundo at napatay pa ang partner n'ya. Ang siste, ang nag-hire pala sa kanya ang pumatay sa partner n'ya, *at alam pala nito kung nasaan talaga ang eskultura.* Inis na inis si Shiela dahil para imbestigahan ang kasong ito, inabandona n'ya ang kaso ng isang batang kinidnap ng pedophile. "Buti na lang at naligtas ito ng mga pulis," sabi n'ya kay Glenn pagkatapos nilang makatakas sa mundo ni Rest. Sa sosyalistang utopia, hindi tinitingnan bilang mga halimaw ang mga pedophile, kundi bilang mga taong may sakit na nangangailangan ng rehabilitasyon.

21

Ipinanganak na mahirap si Shiela, at lumaking aba. Isang araw habang nanlilimos sa footbridge sa Pantranco isang misteryosong lalake ang nag-abot sa kanya ng isang briefcase, na may lamang isang milyong piso. Naiahon ni Shiela ang kanyang pamilya mula sa lusak at napag-aral ang mga kapatid. Inis na inis s'ya dito dahil nang ikwento n'ya kay Glenn ang buhay na ito, inilahad ng lalake na s'ya pala ang misteryosong milyonaryo. "Dapat nga babarilin kita dun sa footbridge. Nag-toss coin ako. E si Rizal ang lumabas kaya binigyan kita ng pera." Pagkatapos ng rebelasyong ito'y hindi na nakipag-usap si Shiela kay Glenn. Inireport n'ya rin ang kanyang kaibigan sa mga doktor. "Naapektuhan yata ng aming pagkakabilanggo ang kanyang utak."

22

Pagkatapos ng isang inuman kung saan nalasing silang lahat na magbabarkada, nagising s'yang may bangkay ng kolboy sa kanyang apartment. Inireport n'ya ito sa mga pulis, at s'ya ang itinuro ng tatlo n'yang

kaibigan bilang pumatay sa lalake. Inis na inis si Shiela dito dahil s'ya talaga ang pumatay sa lalake. Ayaw man n'yang aminin kay Glenn, naapektuhan din s'ya ng kanilang pagkakabilanggo.

23

Kinidnap ang boyfriend ni Shiela ng Abu Sayyaf. Dahil hindi ito maligtas ng gobyerno at wala namang milyones si Shiela, nagpunta s'ya sa Jolo para iligtas ito mag-isa (sa buhay na ito, naalala n'ya ang kanyang tunay na identidad pero imbes na subukang kumbinsihin si Rest na mahal si May ay mas pinahalagahan n'ya ang buhay ng boyfriend [tunay na binabago tayo ng pag-ibig]). May limitadong kontrol sa realidad (kaya n'yang humugot ng espada mula sa hangin, halimbawa), pinasok ni Shiela ang pugad ng mga terorista at pinagpapatay ang mga ito. Huli na: pinugutan na pala nila ang ulo ng kanyang minamahal. Parati, nang makawala na, iniisip ni Shiela kung totoo ba ang pag-ibig na kanyang naranasan sa buhay na ito. Maaari bang magmahal ng kathang-isip lamang? Ng koleksyon ng mga 0 at 1? At kung oo, at sa tingin n'ya'y oo nga ang sagot sa kanyang tanong, hindi ba't obligasyon n'yang iligtas ang lubos n'yang minanahal na si Gabby Lamang?

24

Isang prinsesa si Shiela, karapat-dapat na tagapagmana ng kanilang kaharian. Pinatay ng kanyang tiyuhin ang kanyang tatay, pinalitan ito bilang hari, at pinakasalan pa ang kanyang nanay. Nilansi ni Shiela ang bagong hari sa pamamagitan ng isang dula na reenactment ng krimen nito. Bagaman namatay din s'ya sa dulo, napaghiganti naman n'ya ang kanyang tatay. Inis na inis si Shiela dito dahil ayaw na ayaw n'yang niroromantisa ang monarkiya. Parati n'yang sinisipi (nang mali) si Voltaire: «Magiging malaya lang tayo pag sinasakal na ang huling hari gamit ang lamanloob ng huling reyna.»

25

Isang kaibigan ang nagnakaw ng rare na bote ng alak ni Shiela. Bilang ganti, inilibing n'ya ito nang buhay. (Naalala ni Shiela pagkatapos gawin ang krimen ang kanyang pagpapalibing kay Rest kay Glenn. Ito ang unang buhay ni Shiela kung kailan nakaalala s'ya ng iba pa n'yang buhay, na naging tulay para maalala n'ya ang kanyang tunay na buhay bilang technician ng mga pantasya sa isang sosyalistang utopia, na s'ya namang unang hakbang para makabalik s'ya sa tunay na mundo.)

Matriarch si Shiela ng isa sa pinakamakapangyarihang pamilya sa Pilipinas. Ang mga ninuno n'ya'y ang mga unang nag-capitulate sa mga Espanyol. Isa ang lolo n'ya sa mga bumaril kay Heneral Luna sa labas ng simbahan. Makapili ang paborito n'yang tiyuhin. Ministro ni Marcos ang kanyang tatay. Adviser ni Aquino ang kanyang nanay.

Rebelde ang mga anak ni Shiela. Aktibista ang kanyang panganay. Adik ang kanyang bunso. Nasa "polyamorous relationship" ang kanyang unica hija, kung ano man ang ibig sabihin nun. Pero mahilig pa ring magpa-party si Shiela. Mag-entertain ng kanyang mga amiga. Hindi pwera nadistrungka ang iyong mga pangarap ay susuko ka na lang. Higit sa lahat ang inirerespeto ng ibang tao ay ang pagpapanatili ng magandang imahen. Lahat nga naman ay may kanya-kanyang problema, pero kakaunti lang ang nakakapagpainom ng champagne at nakakapagpakain ng caviar.

Pinakamalaking problema ni Shiela ang kanyang asawang si Rest, na pinili sa pagsapit nito ng ikalimampung taon sa mundo na maging "eccentric." Nagsimula ito ng isang YouTube channel na kunwa'y news broadcast. Kung ano-ano ang opinyon nito tungkol sa kung ano-anong bagay. Pinakamadalas nitong banatan ang war on drugs ni Duterte. Natakot si Shiela na bigwasan ang kanyang pamilya ng presidente. Wala man s'yang pakialam sa mga espisipikong miyembro ng kanyang pamilya, mahalaga pa rin sa kanyang ang Pamilya mismo, ang esensya nito. Kaya naman pina-disconnect n'ya ang Internet nila sa bahay. Maganda ring move ito, iisipin ng mga tao'y masyado silang sopistikado para magsayang ng oras sa social media.

Pero hindi papipigil ang kanyang asawa. Nang hindi na ito makapagkalat ng video, bumili ito ng mimeo machine at nagsimula ng sariling "underground press." Sa simula'y pinagbigyan na lang ito ni Shiela. Tumigil na kasi ang asawa n'ya tungkol sa pulitika, at di umano'y mas malalim nang paksa ang pinagkakaabalahan: pilosopiya, metapisika, ang kahulugan ng buhay mismo. Wirdo, sige, pero hindi naman mapapahamak ang Pamilya dahil dito.

Napahamak nga sila, pero sa ibang paraan. Ipinamimigay pala ng kanyang asawa ang mga «manifesto» nito sa kanilang subdivision. Ang siste, nagkaroon ito ng mga tagasunod. Hindi na nga makapagsuot ng Amerikana, nagtayo pa ng kulto ang animal!

Ipapadistrungka na sana ni Shiela ang mimeo machine at ipapasunog ang sulatin ng kanyang asawa nang matuklasan n'ya, sa pamamagitan ng kanyang bunsong nagbibigay sa kanya ng impormasyon kapalit ang perang pambili ng ipinagbabawal na gamot, na may mga makapangyarihang taong naniniwala sa kabaliwan ng kanyang asawa. Isa na rito ang secretary sa bagong gobyerno.

Magandang balita ito para kay Shiela. Samantalang mahusay na pulitiko ang kanyang mga magulang, nagkamali s'ya't masyadong nag-focus sa pagpapasikat noong kanyang kabataan. Huli na nang kanyang matuklasang ang panlabas na anyo'y kinakailangan ng pundasyon sa pera at impluwensya.

Kaya inilaan n'ya ang isa sa kanilang mga garahe para maging opisyal na headquarters ng mga tagasunod ng kanyang asawa. Muntik na n'yang bawiin dahil hindi naman pumupunta ang miyembro ng gabinete sa mga meeting! A, pero isang gabi, isang gabi hindi meeting ang naganap, kundi misa. Hindi naman talaga misa, wala namang pagkanta, walang pag-antanda, walang namigay ng ostya. Pero misa para kay Shiela, dahil may nagbasa nang malakas sa itinuturing nilang banal na sulatin, at isa pa, amoy insenso. Dinila-dilaan n'ya ang kanyang baso ng champagne habang nanonood sa kabaliwan ng kanyang asawa at mga tagasunod nito sa pamamagitan ng butas na s'ya mismo ang lumikha, gamit ang isang drill, hindi na mukhang tangang nakahiga sa sahig. Dahil sa wakas, sa misang ito, dumating si Madame Secretary.

Huli na ang lahat nang matanto n'ya ang nagaganap. Dumating ang mga pulis, dumating ang media. Session pala at hindi misa ang kanilang inaatupag. Nagawa n'yang makatakas at magkunwaring nasa ibang bansa habang na-book, na-mug shot, nakulong, at napatay dahil nang-agaw ng barrel ang kanyang asawa. Pero hindi natakasan ni Shiela ang kahihyan. Buti na nga lang naging congressman ang kanyang panganay. May iniwan s'ya, kahit papaano, na mabuting alaala ng kanilang Pamilya sa mundo.

27

Anak mayaman si Shiela. Sa kanyang ikasampung birthday, natuklasan n'yang may kambal pala s'ya, na pinaampon at lumaking mahirap. Hindi n'ya ito ipinaalam kahit kanino.

28

Nobelista si Shiela, at ang kaibigan n'yang si May. Samantalang si May ay sikat na manunulat ng mga romance novel, pinopost ni Shiela ang kanyang mga likha sa kanyang blog. Wala namang nagda-download ng mga ito, kahit libre ang PDFs. Ayon kay May, wala itong kinalaman sa pagiging "plot-centric" ng kanyang gawa (samantalang "character-centric" ang kay Shiela), ang tunay na dahilan kung bakit hindi binabasa si Shiela ay dahil masyado itong nag-a-outline. «Ako kasi, ang alam ko lang, magkakatuluyan sila sa dulo. More than that, hindi ko iniisip. Ayokong magsulat na alam ko kung saan pupunta ang kwento,” sabi ni May. Nagkaroon nang kaunting satisfaction si Shiela nang humina ang sales ng romance novels sa pangkalahatan (transition ito mulang 90s pa-aughts [sa realidad na ito, 70s pa lang ay laganap na ang Internet sa Pilipinas]), pero kahit na bumaba ang kita ng kanyang kaibigan, hindi pa rin naman tumaas ang bilang ng kanyang mga mambabasa.

29

Pinatay ng madrasta ni Shiela ang kanyang tatay, at naiwan s'yang alipin dito at sa dalawang malupit nitong anak. Nang magdeklara ang hari na magkakaroon ng piging para pumili ang prinsipe ng mapapangasawa, ginamit ni Shiela ang oportunidad para makatakas sa dati n'yang tahanan na naging preso.

30

Samantalang sikat na sikat si Shiela bilang miyembro ng UP Pep Squad, awkward naman ang dati n'yang bestfriend mulang Ramon Magsaysay High School na si May. Isang beses inibangan s'ya nito sa eskinita at pinukpok ang mga tuhod gamit ang isang baseball bat. Inis na inis si Shiela dito dahil hindi n'ya itinuturing na tunay na sport ang cheerleading.

31

Magkaiba ang personalidad ni Shiela at Glenn. Samantalang s'ya ay adventurous at free spirit, mistulang tuod ang lalake na ayaw man lang lumabas ng unit sa condo. Pero nang minsang ma-stuck sila sa elevator (galing ng party si Shiela, naubusan ng kape si Glenn), natuklasan n'yang may itinatagong charm pala ang kanyang wirodong kapit-bahay. Dahil dito, lagi n'ya nang binabati si Glenn pag nagkakasulubong sila sa corridors.

32

CIA agent si Shiela at s'ya ang team leader na nagpabagsak sa democratically-elected government ni Duterte, na ang pokus ay independyenteng foreign policy, pagtapos ng sistema ng kontraktwalisasyon, at negosasyong pangkapayapaan sa mga rebeleng komunista at Moro. Sa mundong ito, may hawig s'ya kay Claire Daines.

33

Na-demanda si Shiela ng MAD Magazine dahil pinlagiarize n'ya ang komiks nitong Spy vs. Spy sa kanyang Tumblr. Depensa ni Shiela: "Sa edad ng Internet, walang sining na hindi apropiasyon."

34

Eksaktong alas tres ng ika-25 ng Pebrero, 1986, ipinanganak si Shiela. Sa kabilang bahagi ng mundo, sa Pransya, ipinanganak ang isang taong Shiela rin ang pangalan. Buong buhay ni Shiela, pag nasasaktan ang kanyang "kambal," nasasaktan din s'ya. Gayundin pag nasasarapan (isang nakakahiyang insidente ang naganap nang humalinghing si Shiela sa kanyang ika-16 na kaarawan dahil sa unang beses na pakikipagtalik ni Shiela 2). Samantalang lumaki si Shiela na konserbatibo, na-radicalize ang kanyang katukayo. Gender identity at diversity ang naging plataporma ni Shiela nang tumakbo sa student council ng kanyang kolehiyo, samantalang ang kanyang kambal naman ay nagboluntaryong maging suicide bomber. Sa gitna ng kanyang talumpating nagtatanggol sa pribitisasyon ng edukasyon ("Elementarya lang at high school ang libre ayon sa ating konstitusyon!"), sumambulat si Shiela sa harap ng mga naghihiyawang estudyante.

35

Niligawan ni Glenn si Shiela, pero agad n'yang binasted ang lalake nang matunugan n'ya ang karahasang nakatago sa likod ng mga ngiti nito. Akala n'ya'y ligtas na s'ya, pero sinimulan s'yang i-stalk ni Glenn. Kahit i-block n'ya'to sa Facebook at i-delete agad nang hindi man lang binabasa ang mga text, patuloy pa rin ang pangungulit ni Glenn. Sinimulan s'yang sundan nito pauwi. Nakita pa nga ni Shiela na nasa labas ito ng kanyang boarding house na tinutuluyan, nakasampa sa puno, pinagmamasdan s'ya. Lumipat s'ya ng tinitirhan pero sinundan pa rin s'ya ng lalake. Sinumbong n'ya ito sa pulis pero sinipulan lang s'ya ng mga bastos, na sinabing mas mahalaga ang

gera laban sa droga kaysa “lover’s quarrel.” Isang araw ay natagpuan na lang ang bangkay ni Shiela sa bangketa, nawawala ang kanyang puso.

36

Isang sikat na manunulat si Glenn, pero iisa pa lamang ang kanyang nobelang nasusulat, ang *Bawtismo*. Sobra itong nakakatawa dahil tungkol sa pagiging estudyante noong 90s, at maraming tips tungkol sa pag-ibig. Medyo may kabastusan din ang *Bawtismo*. Kinidnap si Glenn ni Shiela, na kinukumpleto ang PhD sa comparative literature. Itinali ni Shiela ang lalake sa kama at binigyan ng makinilya at isang taon para lumikha ng isa pang obra maestra. Itinusok ni Shiela ang isang lapis sa leeg ni Glenn hanggang sa magdugo ito. “Alam mo na ang mangyayari.” Anim na buwan lang ang kinailangan ni Glenn. Sumulat ito ng isang libong pahinang makinalyado, na hindi naman binasa ni Shiela dahil “gusto kong pag sinimulan ko, pwede kong tapusin nang isang upuan.” Nang matapos ni Glenn ang nobela, kinalagan s’ya ni Shiela. “Pwede ka nang tumakas,” sabi n’ya. Pero hindi umalis si Glenn sa kama. Gusto nitong basahin ni Shiela ang kanyang gawa. Ginawa naman ito ng babae. Sa huli, naiyak s’ya. Puro lamang listahan ng mga premise at buod ang nilikha ni Glenn, trying hard ng maging experimental pero halata namang tamad. Bumenta pa rin ang *Kumpil*, pruweba na kahit anong basura, basta nakaangkla sa sikat na pangalan, ay kakainin ng gitnang uri.

37

Magkakaibigan sina Shiela, May, Glenn, at Rest. Nang regaluhan si Shiela ng kanyang tatay ng kotse dahil sa pagkapasok n’ya sa dean’s list ay nagdesisyon ang barkadang mag-road trip. Mula Quezon City hanggang Sagada, 14 oras ang byahe. Para di mabagot, nagpalitan sila ng kwento tungkol sa pinakamalungkot nilang karanasan. Hindi pa sila umaabot ng NLEX ay nag-atrasan na sila, una sa kwentuhan, at saka sa byahe. Nagkahiwa-hiwalay sila pagkatapos, at hanggang kamatayan wala na sa kanilang nag-ulit ng mga nailahad nilang sikreto.

38

Lalake si Shiela pero Shiela pa rin ang kanyang pangalan. Pamela kasi ang pangalan ng kanyang nanay, at Shinto naman ang kanyang tatay. “Bakit hindi na lang Pamnto kasi, kayo naman?” lagi n’yang binibiro nang mag-teenager na. Isang araw sa Quiapo pagkatapos magsimba isang manghuhula ang humablot sa bag ni Shiela. Hinabol n’ya ito hanggang eskinita, kung saan

s'ya binulaga nito sa pamamagitan ng isang propesiya, papatayin n'ya raw ang kanyang tatay. Tatawa na sana si Shiela kaso naglaho ang manghuhula sa harap n'ya. Parang buga ng usok ng naninigarilyo, unti-unting nawala ang babaeng naka-shawl. Umuwi si Shiela para mag-empake at naglayas (22 anyos s'ya nito, nagsisimula pa lang magtrabaho sa call center). Umakyat s'ya ng Sagada at nagsimula ng vape business (marami s'yang koneksyon dahil sa fraternity). Isang gabi isang adik ang nanloob sa kanyang shop, at napatay n'ya ito sa pamamagitan ng pagtusok ng vape pen sa kaliwang mata nito. Hinirang s'yang bayani ng lokal na gobyerno sa kanyang kontribusyon sa gera laban sa droga. Nakilala n'ya ang asawa ng adik, na imbes awayin s'ya ay nagpasalamat pa. Kahit medyo may katandaan na (40 na si May), nagustuhan s'ya ni Shiela. Nagpakasal sila pagkatapos ng anim na buwan, at nagawa pang magkaroon ng anak. Isang araw nabalitaan na lang ni Shiela na patay na ang kanyang tatay, nasama raw ito sa crossfire ng barilan sa pagitan ng mga pulis at sindikato. Pero alam ni Shiela na kasalanan din n'ya ang nangyari. Dahil sa kanyang pagpatay sa asawa ni May, lalong naging katanggap-tanggap sa Pilipinas ang vigilante justice at EJK. Naging ordinaryong bagay na lang ang karahasan sa mga barangay. Iniwasan man n'ya ang propesiya, hinabol pa rin s'ya nito.

39

Drug pusher si Shiela at sinwerteng imbes na i-salvage ay pinaabot ang kanyang kaso sa korte. Competent ang abogado mula sa Public Attorney's Office, at nahulog pa nga ang loob n'ya kay Glenn Batomato. Pero sadyang mapait ang tadhana, at nahatulan s'yang mamatay sa pamamagitan ng lethal injection. "Tingnan n'yo ang karanasan ng Portugal!" sigaw ni Glenn. "Portugal!" Wa epek. Pinatay si Shiela ng estado noong Agosto 25, 2019. Ang totoo, hindi naman humane ang lethal injection. Malay na malay s'ya habang dumadaloy ang lason sa kanyang mga ugat, at hindi lang iyon, masakit ito sa isip at katawan.

40

Relihiyosong tao si Shiela, mayaman, at may magandang pamilya. Isang araw nalunod ang kanyang panganay, nagpakamatay ang kanyang bunso, at naglayas ang kanyang unica hija. Dahil sa globalisasyon, nalugi ang kanilang cement business. Sa una, suportado s'ya ng kanyang asawa sa patuloy na pagdalo sa Christian services. Pero nang magka-cancer si Shiela sa cervix, resulta ng HPV na nakuha n'ya noong nasa kolehiyo pa, pati ang

kanyang asawa’y sinimulan na s’yang laitin at kamuhian. Sa kalaunan ay iniwan din s’ya nito at nambahay pa ng ibang babae. Patuloy lang si Shiela sa kanyang pananampalataya. Isang araw idineklara ng doktor na cancer-free na s’ya. Bumalik sa bahay nila ang kanyang unica hija, gayundin ang kanyang asawa. Nagkaroon sila ng tatlo pang anak. Lalo pang yumaman si Shiela nang magsimula s’yang maglaro sa stock market.

41

Tahimik na asawa si Shiela, kahit na laging nasa beerhouse ang kanyang mister. Isang araw ay binigyan s’ya ng rosas ng kanyang estudyante. Graduating na ng kolehiyo si Glenn kaya hindi umatras si Shiela. Isa pa, 39 lang naman s’ya. Nagkaroon sila ng relasyon, pero nang mag-viral ang kanilang “kissing video” (#kisscandal sa Twitter), naging kaaway ng bayan bigla si Shiela. Tinalikuran s’ya ng mga co-teacher, at kahit si Glenn ay nagsalita laban sa kanya (“Hindi kailangang lalake ang gumagawa para maging sexual harassment!” sabi nito sa isang interbyu). Ang siste, ang mister pa ni Shiela na walang alam sa katapatan ang naging kakampi at sandigan n’ya. Nang mamatay ang isyu (salamat na lang at nagdiborsyo si Angelina Jolie at Brad Pitt), nagkasundo si Shiela at ang kanyang asawa na magkaroon na lang ng open marriage. Inis na inis si Shiela dito dahil bilang hobby sa sosyalistang utopia, pinag-aaralan n’ya ang kultura ng mga imperyalistang bansa, at alam n’yang sa tunay na mundo, hindi nagkahiwalay ang Brangelina.

42

Matapos mag-eksperimento sa LSD, pumasok si Shiela sa isang salamin at nakaengkwentro ng iba’t ibang uri ng nilalang: kunehong nagsasalita, reynang dambuhala ang ulo, si Johnny Depp. Hindi n’ya alam ay nasa gitna na pala s’ya ng EDSA. Nasagasaan s’ya ng bus. Hindi n’ya masiguro, pero sa pagkakaalala n’ya’y Philippine Rabbit ito.

43

Na-stuck si Shiela sa isang isla sa hilaga ng Batanes. Labinlimang araw s’ya roon, sarili lamang ang kausap, hilaw na isda lamang ang pagkain. Pagbalik n’ya sa sibilisasyon, nabuhay s’ya bilang ermitanyo sa kanyang apartment. “Kailangan ng tao ng kapwa tao,” paulit-ulit n’yang status sa Facebook. “Hindi pwedeng mga kathang-isip lamang ang kanyang kainteraksyon.” Inis na inis si Shiela dito dahil sa sosyalistang utopia, isa s’ya

sa mga nagtaranggol ng *karapatan* ng mga tulad ni Rest na adik sa simulated na mundo (kahit s'ya mismo'y hindi ito type na gawain).

44

Nasali si Shiela sa Ikalawang Digmaang Koreano. Binagsakan ni Kim Il Sung ng bomba nukleyar ang kanilang encampment.

45

Dinanas ni Shiela ang eksaktong buhay ng tauhang ginampanan ni Cherrie Gil sa *Oro, Plata, Mata*. Kahit na nakatakas s'ya't nakabalik sa sosyalistang utopia, kailangan pa rin n'yang sabihing ang linyang "Binaboy tayo ng gerang ito" isang beses isang araw kundi hindi s'ya makakatulog.

46

Matutuklasan ni Shiela na s'ya, at hindi si Rest, ang nagpapantasya. Magigising n'ya si Glenn at makakabalik sila sa buhay sa sosyalistang utopia. Okey na sana ang lahat, kaso pagkamatay ay ipinanganak s'yang muli, at muling naalala ang nakaraang buhay, pati ang kamalayang bitag s'ya ni Rest, sa edad na labinlima lamang.

MALAGIM EVER ANG GABI

Paul Cyrion M. Baltazar

Malalim na ang gabi nang makarating si Charina sa paradahan ng mga motor sa bukana ng Road 48. Tulad ng inasahan niya, wala na ang mga traysikel at habal-habal na pumipila roon para mag-abang ng pasahero. Tanging ang barker na si Mang Ambo na lang ang nasa shed, nakahiga sa banig at mahimbing na natutulog sa ilalim ng chalkboard kung saan nakapaskil ang ilang mga pahayag at paalala. Sa isang sulok ng board, sa tabi ng listahan ng mga opisyal ng toda ng mga namamasada, may isang malaking piraso ng biyak na salamin. Nanalamin muna dito si Charina habang pinagpapasiyahan kung papaano siya uuwi.

Kaninang umaga lang niya sinubukan ang make-up na gamit niya. Koreano ang tatak nito at mukhang totoo naman ang pinagmamayabang na pagiging long-lasting, sweat-proof, at smudge-proof ang mga produkto nila. Bagong istilo din ng pagko-contour ang ginawa niya. Ginaya niya ito sa isang tutorial sa YouTube. Mabisa naman; naitago nito ang mga dapat itago at naging pansinin ang dapat mapansin. Maganda rin ang bagong hairstyle niya. Pinaliit nito ang kaniyang mukha. Ipinilantik niya ang kaniyang buhok sa kaliwa gaya ng mga modelo ng shampoo sa telebisyon. Maganda rin ang itsura. Ipinilantik niya ito sa kanan. Maganda pa rin.

Habang inaayos ni Charina pabalik sa dating itsura ang kaniyang buhok, napagpasyahan niyang maglakad na lang pauwi. Tama. Kawawa naman si Mang Ambo kung gigisingin niya pa para lang magpatext o tawag ng sundo kahit 'yun naman talaga ang trabaho ng matanda. Para exercise niya na rin. Tatal, kailangan niya na talagang magpapayat. Tinignan niya ang kaniyang katawan sa salamin. Ayus lang naman na tumaba ang dibdib niya—pandagdag cleavage din 'yun—pero bilog na bilog na ang kaniyang mga braso't hita, halos 'di na makita ang kaniyang jawline, at kaunti na lang talaga

at hindi na maitatago kahit pa ng pinakamatibay niyang corset ang kaniyang tiyan. Palibhasa, ang dalas kasi magyaya ng inuman ng mga kabarkada niya sa baryo. Ayan at nagka-beer belly na siya.

Nagpalipas siya ng ilan pang mga sandaling nakatingin lang sa salamin na tila may malalim na iniisip. Maya-maya rin, huminga si Charina nang napakalalim, tumayo nang tuwid, at saka hinila mula sa ulo ang suot na peluka. Mabilis niya itong hinablot na para bang nagtatanggal siya ng band-aid at umiiwas sa sakit, pero maingat niya naman itong itinabi sa loob ng napakalaki niyang tote bag. Hinubad niya rin ang kaniyang stilettos at ipinasok ang mga ito sa bag. Matapos ay naglabas siya ng tsinelas at agad isinuot ang mga ito. Sinuot niya rin ang lagi niyang baong sweatshirt para maitago ang masikip at pink na pink niyang blusa na off-the-shoulder pa. Paalis na sana ng waiting shed si Charina, handa na ang wet wipes na gagamitin sa pagtanggap ng kolorete sa mukha, nang magising si Mang Ambo.

“Chacha?” tanong ng matanda na antok na antok pa ang boses, “Ikaw ba ‘yan?”

“Nong,” sagot ni Charina, “Magandang gabi po.”

“Magandang gabi, ‘day,” bati rin nito, “Anong oras na a. Teka, tatawagan ko si Lando para sunduin ka.”

“Ay ‘wag na po,” sabi ni Charina, “Lasing na malamang yun. Maglalakad na lang po ako. Sayang din ang load niyo.”

“Sigurado ka? Alam mo na naman ang bali-balita ngayon sa baryo di ba?”

“Opo.” Naikuwento ito ni Dodong Bayot kay Chacha. Limang tao na pala ang natagpuang patay sa may kanila sa loob lang ng iilang buwan. Lahat warak o ‘di kaya’y putol-putol ang katawan, mukhang pinagkakakain daw. Buti na lang at pawang mga bisita o ‘di kaya’y mga napadaan lang sa lugar nila ang mga namatay. S’yempre, aswang agad ang hinala ng mga taong-bayan.

“Pero naman, ‘nong,” patuloy ni Cha habang nagpupumilit na hindi magtunog-nangungutya para hindi magdamdam ang matanda, “Dati pa ho namang may balitang aswang sa ‘tin at dati nang laging may namamatay. Papanong hindi e ang lapit natin sa gubat? Maraming umaaligid na mga hayop, mga rebelde’t mga kawatan. Malamang ho, baboy-ramo lang ulit ang may gawa niyan o ‘di kaya’y mga asong ulol.”

“Mas mabuti na ‘yung nag-iingat, ‘day. Gabing-gabi na,” pangungulit ni Mang Ambo, “at wala namang bawas ang tawag sa load ko, naka-promo ako.”

“Wag na po ‘nong. Bet ko po talagang maglakad.” Totoo naman. Bagamat pagod sa kakaayos ng buhok at make-up ng mga modelo sa naganap na munting fashion show sa bayan, gusto pa rin talaga ni Charinang maglakad. Maliwanag at bilog na bilog ang buwan. Malamig at mahalimuyak ang hangin, presko’t amoy bukid. At dahil wala nang dumadaang sasakyan, tahimik at hindi maalikabok ang paligid. Kung magpapasundo siya sa motor, masasayang lang ang ganda ng gabi. Kailangang i-appreciate.

“O sige, ikaw bahala, pero sandali,” sabi ni Mang Ambo. May kinuha siya sa bayong na nasa tabi ng banig niya at iniabot ito kay Chacha, “Dalhin mo ‘to.”

Lumapit si Chacha. Nakita niya ang binibigay ng matanda. Isang napakalaking bawang.

“Ano naman po’ng gagawin ko diyan?” tanong ni Cha, bagamat kinuha niya ang bawang.

“Gamitin mong panggisa,” sagot ni Mang Ambo at sabay silang nagtawan. “Sabi naman sa ‘yo,” patuloy ng matanda, “mabuti na ang maingat.”

“Ganern?” tanging sagot ni Cha na hindi mapigilang mapangiti. Na-touch ang bakla.

“Tatanggalin mo pa ba ‘yang make-up mo?” tanong bigla ng matanda.

“Kelangan po e. Alam niyo naman si Tatay. Lagot ako ‘pag nakita ako nun.”

“Sus, hindi ka na naman nakatira sa bahay niya. Isa pa, tulog na malamang ‘yun.”

“E baka ho may ibang makakita. May magsumbong.”

“Ikaw. Sayang naman,” sabi ni Mang Ambo, “magaling ang pagkagawa mo ha. Maganda itsura mo ngayon.” Na-touch ulit si Charina.

“Puwede ka nang manloko ng lasing,” dagdag pa ng matanda. Hindi na na-touch si Charina.

“Salamat po,” sagot ni Charina, at dahil hindi niya na alam kung ano pang sasabihin, nagpaalam na lang siya at dahil magaan ang loob niya sa matanda, sinamahan niya na rin ng “Good night at sweet dreams po.”

“Sige, ‘day. Bantay sa daan ha,” sagot ni Mang Ambo bago humiga ulit sa banig at bumalik sa pagtulog.

Sinimulan ni Charinang tahakin ang Road 48 dala-dala ang bawang sa kaniyang bulsa at feel na feel ang pagtawag ni Mang Ambo sa kaniya ng “inday.” Sabagay, mabait naman talaga sa mga bakla si Mang Ambo. Laging nangangamusta, nakikipagkuwentuhan, nakikipagbiruan, at magalang. Tinutulungan sila nitong magbuhat ng gamit, tinatawagan agad ng sundo, pinapayungan sila o nagpapahiram ng payong tuwing umuulan at kung ano-ano pa—parang babae ang pakikitungo sa kanila. Minsan, hindi na malaman ni Charina kung maiinsulto ba siya o matutuwa.

Ang kuwento-kuwento sa baryo, may pamangkin daw dati si Mang Ambo na bakla. Kinupkop nila ng asawa niya ang bata dahil ulila ito sa magulang. Napamahal na ito sa kanila kaya’t sila na ang nagpalaki at nagpaaral. Mabait naman daw ang pamangkin. Masunurin, marunong magpahalaga at tumanaw ng utang na loob. Nang nagsimula na itong magtrabaho, panay daw ang padala ng suweldo sa tiyuhin at tiya. ‘Yun nga lang, wala pang isang taon mula nang makalipat sa siyudad, namatay daw ito. Napaengkwentro, napagtripan ng mga lasing. Ilang taon ding nagluksa si Mang Ambo, at linggo-linggo pa rin daw itong bumibisita sa puntod ng pamangkin.

Sumilip pabalik sa waiting shed si Charina habang naglalakad papalayo. Halos hindi niya na makita ang nakahigang hugis ng matanda pero napangiti pa rin siya. Kay sarap namang mahalina nang ganun. Sana naging tiyuhin niya na lang si Mang Ambo. Sus, kung mangangarap na lang din siya e’di tohodin niya na: sana naging *tatay* niya na lang si Mang Ambo.

Sumikip ang dibdib ni Charina at hindi lang dahil maliit masyado ang suot niyang blusa. Nanumbalik bigla sa kaniyang alaala, sumalakay na parang super bagyo sa PAR ng kaniyang isipan ang kalupitan ng kaniyang Tatay. Sa isang saglit, naramdaman ulit ni Cha ang bigat ng ilang taong pangungutya, pagmumura, at pambubugbog. Muli niyang nadama ang sakit ng ikahiya at pandirian ng sariling ama.

Naalala niya noong musmos pa lang siya. Noon pa man, mainit na ang dugo ng Tatay sa kaniya. Palibhasa, maaga kasi siyang namulaklak. Batang-bata pa lang siya’y malambot na siyang gumalaw. May kulot na ang boses. May kendeng nang maglakad. Mga batang babae ang gusto niyang laging kasama, at ang mga manika nila ang gusto niyang pinaglalaruan. Mga bagay ito na ikinakainit ng ulo ng kaniyang ama. Lagi siya nitong sinisigawan,

laging binubulyawan habang kung ano-anong depensa at pangangatwiran naman ang ginagawa ng kaniyang nanay. “Pagpasensiyahan mo na ang tatay mo,” ang lagi nitong litanya. Kesyo pagod daw ito sa trabaho, kesyo pinagmalupitan daw ito ni Lola noon, kesyo grabeng hirap daw ang dinaanan nito noong kabataan. Kesyo wala raw silang alam sa mga pinagdadaan ng ama. Pero tuwing nagpapakita siya ng pagmamahal at pagmamalasakit sa ama, parang lalo pa itong nagagalit. Sa wakas, napilitan ang nanay na ipaintindi sa kaniya ang sitwasyon. Galaw binabae raw kasi siya. Kailangan niyang mag-kilos lalaki, dahil kung hindi malalagot daw siya sa Tatay. Nasira ang mundo ng baby bayot. Namulat ang kaniyang mga mata. Mula noon, lumayo na si Cha sa mga kaibigang babae. Natuto siyang magbasketbol, mag-arcade, at makisama sa mga kapwa lalaki. Sa murang edad, natuto na siyang magtago ng tunay niyang pagkatao. Gayunpaman, hindi niya pa rin maiwasang maghangad ng kahit konting tikim man lang ng pagiging mujer.

Kaya naman noong labindalawang taong gulang na siya (labindalawang taon at isa nang ganap na paminta) at napagkakatiwalaan nang magbantay ng bahay mag-isa, minsan niyang sinunggaban ang pagkakataon. Pumasok siya sa kuwarto ng kaniyang mga magulang at kumuha ng damit at make-up mula sa aparador ng ina. Laking malas na lang niya’t maaga umuwi ang kaniyang mga magulang. Nahuli siya ng Tatay na rumarampa sa harap ng salamin, puting-puti ang mukha sa pulbo, may lipstick ang labi, nakabestida, high heels at bra na nilagyan niya pa ng dalawang pomelo. Katakot-takot at bonggang suntok, sipa at pagmumura ang inabot niya noon, at ang pinakamasaklap, itinulak siya palabas ng bahay at pinagsarhan ng pinto. Napilitan siyang maghubad ng pomelo, bra’t bestida, at magtanggap ng makeup sa garahe, sa harap ng mga kapitbahay at kabaryo na nagkumpulan na pala sa tapat ng kanilang bakuran para makiusyoso. Kasama sa kanila ang ilang mga kklase ni Charina. In-out siya ng sarili niyang ama.

Habang tumatanda, unti-unting natutong magrebelde si Cha sa kaniyang ama. Binalikan niya ang mga kaibigang babae at kinaibigan na rin ang mga kilalang bakla sa baryo (No choice din naman siya. Alam na ng mga kklase niyang lalaki na hindi nila siya kabaro). Asal-lalaki pa rin siya sa loob ng bahay, siyempre, dahil ang konting pilantik lang ng kamay ay uppercut agad ang kapalit, pero hindi na siya masyadong nagpigil tuwing nakakasama ang mga kabarkada. Naipagpatuloy niya ito hanggang makapagtapos ng pag-aaral, at kahit noong magsimula na siyang magtrabaho. Pumasok siyang barista sa bayan para hindi masabing pambabae ang trabaho niya pero suma-

sideline naman ng panggugupit at pagme-make-up sa parlor. Sumali-sali rin siya sa mga Miss Gay beauty contests pero sa mga malalayong baranggay lang. Ilang beses siyang nanalo at dahil sa husay niya, ilang beses din siyang kinuha para mag-host ng mga beaucon at kung ano-anong pang mga pagdiriwang.

Nagpatuloy ang lihim na pagdadalaga ni Charina hanggang isang araw, napansin na ito ng kaniyang ama. Masama na ang lagay ng loob ng Tatay noon. Kamamatay lang ng Lola, at bagama't hindi naman talaga malapit ang Tatay sa ina, halata sa itsura't galaw nito ang pagkabalisa. 'Yon lang yata ang pagkakataong nakaramdam ng awa si Cha para sa ama kaya nagpamalas siya ng kaniyang simpatya sa paraang alam niyang hindi ikakagalit ng ama: nagpakabibo siya sa bahay. Pinakintab niya ang mga sapatos nito, nilinis ang kotse, inayos ang gripo, ni-repair ang screen sa pinto, at kung ano-ano pang mga gawain na responsibilidad dapat ng Tatay ang inatupag niya, sa paniniwalang "Love wins in the end." Pero dahil abala sa pagpapaka-Mother-Teresa si Cha, naging pabaya siya. Naiwan niyang nakabukas ang kaniyang cellphone sa hapag-kainan at nabasa ng Tatay ang mga text niya sa isang kalandiang lalaki. Bonggang bugbog ulit ang sinapit ni Cha pero minabuti niyang gamitin ang pagkakataong 'yon para makaalis na sa bahay ng mga magulang. Tutal, ilang mga damit, make-up, at peluka, pati na ang pinakapaborito niyang Diana Ross wig, ang nawala gawa ng kakatago niya ng mga ito sa bahay ng mga kaibigan at katrabaho.

Ilang buwan na rin ang lumipas mula nang kumalas sa kanila si Charina. Sa loob ng panahong 'yon, hindi pa rin nakakausap o nasisilayan man lang ni Charina ang ama. Kahit pa hindi naman siya nagpakalayo. Hindi rin naman puwedeng lumayo, gustuhin man niya. Kulang pa ang ipon niya para makalipat sa siyudad o sa bayan man lang. Ayaw niya ring iwan nang tuluyan ang nanay sa takot na baka ito naman ang pagtuunan ng galit ng ama kaya sa kabilang dulo ng baryo lang siya lumipat, sa isang maliit na kuwarto sa bahay ng kabarkada. Wala namang kaso kay Cha ang kasikipan ng bago niyang tirahan. Ang importantéy hawak niya na ang sarili niyang buhay. Libre na siyang gumalaw ayon sa gusto niya. Puwede na siyang umuwi nang kahit anong oras, makipag-text sa kung sino-sino, at lantarang makisama sa mga kabarkadang baba't bakla.

Pero sa kabila ng lahat ng 'yon, hindi pa rin talaga nawala sa puso ni Charina ang shokot sa ama. Kaya naman kahit madalas na siyang napapainom, maaga pa rin siyang umuuwi. Nakikipaglandian nga siya sa text, pero bihira lang makipag-date. Kasama nga niya lagi ang barkada, pero iniwasan naman

nilang mapadpad malapit sa lumang bahay ni Cha at siyempre, grabe ang pag-iingat niya, kinakatakutan pa rin na malaman ng Tatay na nagdadamit-babae siya't naging trabaho niya pa ito at ang pagpapaganda ng sarili't ibang tao.

Napatigil sa paglalakad si Charina, biglang naalala ang suot na make-up. Napansin niyang tuyo na pala ang hawak-hawak niyang piraso ng Wet Wipes na ipampapahid sana sa mukha. Ipinasok niya ito sa bag at daliang kumuha ulit ng bago. Ipapahid niya na sana ito sa pisngi nang natigilan ulit siya. Hindi na siya nagpatuloy. Sa halip, nilamutak niya ang pampahid at itinabi ulit ito sa loob ng bag.

Napaisip siya. Oo't nag-iipon nga siya para balang araw ay maitakas niya ang nanay sa siyudad, pero kailan niya pa kaya maa-achieve 'yun? Aabutin siya nang maraming taon. Maghihintay rin ba siya nang ganun katagal bago maranasan ang makauwi sa bahay na maganda pa rin ang itsura't pakiramdam? Ganun din ba katagal bago siya makapaglakwatsa na hindi nag-aalalang baka may makapansin sa itsura niya't isumbong siya sa Tatay? Biglang tinanggal ni Charina ang suot na sweatshirt at ipinasok ito sa bag. Kinuha niya ang peluka at isinuot uli ito sa ulo. Iniwan niya sa loob ng bag ang stilettos. Lubak-lubak at mabato ang daan. Keri na ang tsinelas. Saka siya tumungo sa pinakamalapit na gumaganang streetlight at sa ilalim ng manilaw-nilaw at mahinang liwanag nito, inilabas ni Charina ang kanyang cellphone at binuksan ang front-facing camera. Inayos niya ulit ang kaniyang buhok, hinila pababa sa balikat ang blusa at saka nagpose-pose at nagselfie nang ilang beses. Nakakakinis nga ng balat ang yellow light, isip niya habang tinitingnan ang mga kinuhang litrato.

Pagkatapos ay binalik ni Charina ang cellphone sa bulsa at nagsimulang maglakad ulit pauwi. Hindi niya na pinansin ang init at kati ng suot niyang peluka o ang sakit ng paa gawa ng mga bato't graba sa daan. Hindi niya rin pinansin kung gaano kadilim ang paligid. Tila kakaibang lakas ng loob yata ang naramdaman niya. Bahala na kung may magsumbong sa Tatay, alam na naman nitong bakla siya. Ilang taon na nitong alam. E ano ngayon kung malaman din nitong siya pala ang tipo ng baklang mahilig mag-make-up at manamit ng pambabae? Tatal, ayon sa tatay niya, wala naman siyang nagawang tama ever. P'wes, sasagarin na niya ang paggawa ng mali. Alam niyang baka noong gabing 'yun lang din siya magtatapang-tapangan, na baka sa susunod na gabi'y bihis-lalaki na ulit siya pag-uwi, pero kahit sa gabing 'yon man lang, hahayaan niyang lumabas ang tunay na Charina. Kahit

sa gabing'yon man lang, papayagan niya ang sariling magmukhang maganda at maramdamang maganda siya. Papayagan niya naman ang sariling *maging* maganda.

Binilisan niya ang paglalakad, atat na makita ang reaksyon ng mga kaibigan at kabarong gising pa. Magkahalong brisk-walking at pagrampa ang nangyari. Kung may pride flag lang sana siya'y iwinagayway niya na ito. Hindi niya napansin na nawawala-wala ang liwanag ng buwan, na para bang paulit-ulit itong tinatabunan ng napakakapal na ulap. Hindi niya naramdaman ang pabugso-bugsong ihip ng hangin, o ang lumalakas na ingay na parang pumapagaspas na trapal. Hindi niya napansin ang isang malaki, mabilis, at di-mamukhaang anyo na papalapit sa kaniya hanggang nasa tabi niya na ito, at hinampas siya nang napakalakas.

Tumilapon si Charina (nang bonggang-bongga) sa gilid ng daan. Nabigla siya sa nangyari at hindi agad nakatayo. Mula sa kinahihigaan, nakita niya ang umatake sa kaniya. May dalawa itong napakalaking pakpak; sabog ang kulot-kulot na buhok, mahaba ang mga kamay na may mga kukong pagkatulis-tulis at wala itong paa. Wala rin itong tuhod, walang hita, at walang keps. Kalahati lang ang katawan. Manananggal.

Bigla itong lumipad nang napakataas. Nakaramdam ng konting kaginhawaan si Charina. Baka aalis na. Baka naharangan niya lang ang daan nito. Baka nairita lang 'to sa kaka-selfie niya. Nang halos tila umabot na sa buwan ang aswang, tumigil ito sa kakalipad at saka nag-kamikaze dive pababa, pabalik kay Chacha. Bumuwelo lang pala ang pota.

Agad na tumayo si Charina at tumakbo paloob sa isa sa mga rubber tree plantations na nakahilera sa tabi ng Road 48. Mas madilim sa ilalim ng mga puno. Hindi man siya makakakita nang maayos doon, umaasa siyang magagawa niya namang magtago. Naramdaman niya ang ihip ng hangin na gawa ng mga pakpak ng manananggal at parang naramdaman niya na ang mga kuko nito sa kaniyang likod nang maabot niya ang mga puno.

Nanghina si Charina nang makitang hindi pa pala malalaki ang mga punong napuntahan niya pero nagpatuloy pa rin siya sa pagtakbo. Karamihan sa mga puno'y maninipis pa. Narinig niyang binabali ng manananggal ang iilang mga sanga para maabot siya nito. Huminto si Cha. Kailang ma-i-orient niya ang sarili. Nasaan na ba siya? Saan siya pupunta? Tumingin siya sa kaniyang paligid at nakita ang karatulang nakasabit sa isang puno. Nakasulat dito ang petsa kung kailan ito itinanim at ang mga salitang "Property of Lee-Vergara Farms."

Alam niya ang patanimang ito. Minsan may naging jowa ang kaibigan niyang si Dodong Bayot na isang foreman dito. Madalas daw silang nagkikita sa private chapel ng pamilya Lee-Vergara sa may likod ng plantation. Ang mga hayop, sa chapel pa talaga naglandian. Chapel! Ligtas siya sa chapel!

Biglang narinig ni Cha ang isang malakas na KRAK malapit sa kaniya. Pagtingin niya sa pinanggalingan ng tunog ay nakita niya ang manananggal na sumisinghot-singhot sa hangin, hinahanap malamang ang amoy niya. Iilang puno lang ang pagitan nila. Hindi nakalutang ang manananggal. Bagkus, nakatayo ito, nakabalanse sa dulo ng mga nakatiklop na pakpak. Bigla itong tumingin sa direksyon niya. Napatili si Cha pero hindi siya tumakas agad. Naisip niyang hindi makakalipad ang aswang sa dami ng mga puno sa paligid nila. Pero hindi na pala kinailangang lumipad ng manananggal. Ginalaw-galaw nito ang mga nakatiklop nitong pakpak at ginamit sila para makapaglakad na parang sirkerong naka-stilts. Ang chaka ng itsura. Napasigaw ulit si Cha at kumaripas na agad siya ng takbo.

Bagamat kinakalmot at sinusunggaban ng matulis na dila ng aswang, nagpatuloy pa rin sa pagtakbo si Cha. Inisip na lang niya na maililigtas niya pa rin ang sarili basta umabot lang siya sa chapel. Samantala, walang tigil pa rin siyang binabakbakan ng manananggal. Nakaramdam siya ng mahahapding kirot sa kung saan-saang parte ng kaniyang katawan at naamoy niya ang mala-sibuyas na anghit ng aswang.

Saka niya naalala ang bawang ni Mang Ambo. Agad niya itong kinuha sa bulsa. Tumalikod siya't buong lakas na sinubo ang bawang sa bibig ng nakangangang aswang.

Natigilan ang manananggal. Pinilit nitong iluwa ang bawang pero mukhang kumapit ito nang maigi sa kaniyang mga pangil. Umusok ang bibig ng aswang.

"Mabilaukan ka sana, letse!" sigaw ni Cha, sabay sipa sa manananggal bago magpatuloy ng takbo papuntang chapel.

Umabot siya sa chapel pero hindi siya makapasok. Nakakandado pala ang pinto nito. Sinubukan niya ang mga bintana pero sarado rin ang mga ito. Nasa may pinto sa likuran ng chapel si Cha nang abutan siya ng aswang. Paulit-ulit siyang binabakbakan nito hanggang napahiga na lang siya, pagod, duguan, at masyado nang mahina para lumaban o tumakas.

Unti-unting nandilim ang paningin ni Charina. May nahawakan siyang parang mga pangil o 'di kaya'y mga higitang kuko. Mayroon ding mainit at malagkit na bagay na suspetsa niya'y lamang-loob pero kung sa kaniya ba ito o sa aswang ay hindi niya malaman. May narinig siyang pumapagaspas at umiigik. May ngumangasab. Ngumunguya.

'Di nagtagal at naramdaman na lang ni Cha na nasa ere na pala siya. Malamang ay ililipat siya ng manananggal sa isang liblib na lugar para doon siya tatapusin. Wala nang takot na naramdaman si Cha. Tinanggap niya na lang ang sitwasyon. Pagod na siyang makipaglaban para sa puwesto niya sa mundo. Tumingala siya para masilayan sa huling pagkakataon ang maliwanag at bilog na buwan.

Ngunit hinarangan ng malulusog at napakalaking dyoga ng manananggal ang view niya. Halos kumawala na ang mga 'to sa blusa ng aswang. Asul ang blusa na may itim na kwelyo. Malinis para sa isang aswang at napakapamilyar. Parang blusa ng mga abay sa simbahan nila. Parang blusa ng kaniyang ina. Tiningnan niya ang dulo ng blusa, ang parteng dapat laging naka-tuck-in sa palda. May nakaburda na isang titik C. "C" for Charlene. Hindi malaki ang boobs ni nanay, isip ni Cha. Bigla niyang hinila ang buhok ng manananggal. Natanggal ito agad.

"Ikaw," sabi ni Cha sa aswang, "ikaw ang kumuha ng Diana Ross wig ko!"

Napatingin ang aswang sa kaniya, dilat na dilat ang mga mata at nakanganga ang bibig.

"Alam ko na ho," patuloy ni Cha, "alam kong kayo 'yan—"

"—ITAAAaaaaayyyyyy!" sigaw ni Cha habang bumabagsak pabalik sa lupa. Nabigla ang aswang sa sinabi ni Cha at nabitawan siya nito. Buti na lang at lumilipad sila noon sa taas ng kakahuyan at napabagal kahit paano ng mga sanga ng puno ang paghulog ng bakla. Gayunpaman, malakas pa rin ang naging pagbagsak niya sa lupa. Agad siyang nilapitan ng manananggal. Nagtiklop ito ng mga pakpak at panay ang galaw papalapit at papalayo sa may uluhan ni Charina. Mukhang hindi nito mapagpasyahan kung ano ang gagawin. Umiiyak ito at panay ang pagtawag sa kaniya at paghingi ng patawad. Dahil sa sakit na nararamdaman, hindi naman makasagot nang matino si Cha pero nakilala niya ang boses ng ama, kahit na parang mas malalim ito at garalgal pakinggan. Ang Tatay nga niya ang aswang.

"Anak," tawag ulit nito, "Charlie, ikaw ba 'yan?"

Pinilit ni Charinang hindi indahin ang sakit. “Tay, ako nga,” sagot niya rin sa wakas.

“Charlie, anak! Salamat buhay ka pa! ‘Wag kang gagalaw. Tatawag ako ng saklolo.”

“Wag na po, ‘Tay,” sabi ni Cha, “samahan niyo na lang ako.” Hindi rin naman siya tatagal. Alam na nilang dalawa ito. Tinabihan nga ng aswang si Charina. Binuksan nito ang mga pakpak at ibinaba ang sarili sa lupa.

“Itay,” tawag ni Cha, “‘Tay, bakit?”

“Hindi kita nakilala, anak. Akala ko babaeng buntis ka—”

“Hindi,” sabad ni Charina, “Beer belly lang ‘to. Kaya ‘to ng Spanx. Spanx...”

“Nagdedeliryo ka na, ‘nak,” sabi ng aswang. Akmang papahirin nito ang noo ng anak nang biglang umiling-iling si Cha.

“Hindi ‘yun ang tanong ko, ‘Tay,” paliwanag ni Charina. “Bakit mo suot ang damit ni Nanay?”

Hindi agad nakasagot ang aswang.

“Para hindi nila ako pagsuspetsahan. Para patuloy nilang isiping babae ang manananggal.”

“Kailan pa?”

“Mula nang mamatay si Inay.”

“Si Lola rin?”

“Oo, ‘nak. Sa kaniya ko minana. Pinasa niya sa ‘kin bago siya namatay.”

Biglang napaiyak ang tatay ni Cha.

“Hindi ko ‘to ginusto, ‘nak. Hindi ako mamamatay-tao. Lumayas ako. Nagkapamilya ako, sinubukan kong mabuhay nang normal. Pero kusang lumipat sa ‘kin ang pagka-aswang nang mamatay si Inay. Hindi ko mapigilan ang gutom—”

“Ako rin, ‘Tay,” sabad ulit ni Cha, “hindi ko ‘to ginusto.”

Alam nilang hindi pagka-aswang ang tinutukoy ni Charina at sa unang pagkakataon sa kanilang tanang buhay, nagkaintindihan ang dalawa.

“Patawarin mo ‘ko, anak.”

“Akalain mo ‘yun, ‘Tay,” wika ni Cha, na hinang-hina na, “Drag queen rin pala kayo.”

“Ha?”

“Wala po,” sabi ni Cha. Iniunat niya ang kaniyang kamay at hinawakan ang dibdib ng kaniyang ama. Matigas ito at napakabilog. Tama ang hinala niya. Nginitian niya ang kaniyang ama bago ito tuluyang nalagutan ng hininga.

Humagulgol ang aswang. Hindi na ito lumayo sa tabi ng anak. Nagpatuloy lang ito sa paghihinaggis. Kinalmot-kalmot nito ang sarili. Pinunit-punit ang suot. Umiyak lang ito nang umiyak hanggang maabutan ng umaga. Nang masakitan ng araw, nagliyab ang manananggal, nasunog, at naging abo.

Si Mang Ambo ang nakatagpo sa bangkay ni Charina. Pauwi na sana siya sa baryo nang makita niyang may manipis na linya ng usok mula sa kakahuyan na sumasayaw-sayaw sa hangin. Nakita niya si Cha na puno ng saksak at hiwa, bukas ang tiyan, at bali-bali ang mga buto. Puro galos din ang mukha nito pero hindi maitatangging maganda pa rin. Sa tabi ng bangkay merong iilang piraso ng asul na tela, may punso ng abo na umuusok at bumabaga-baga pa habang unti-unting kinakalat ng hangin, at pinakanakapagtataka, may sunog at punit-punit na bra na pinatungan ng dalawang malaking pomelo.

Lumipas din ang panahon. Nailibing na at pinagluksaan din ng mga kamag-anak at kaibigan si Charina. Hindi na nahanap ang ama nito at ipinalagay na lang ng lahat na pinatay rin ito ng kung sino o ano mang pumaslang sa kaniyang anak. Linggo-linggo pa ring bumibisita sa puntod ng kaniyang pamangkin si Mang Ambo, pero ngayon kasama niya na madalas ang nanay ni Charina na si Charlene. Labis pa rin ang lungkot at hinaggis nito. Paulit-ulit lang ang sinasabi nito sa puntod ng anak. Humihingi ito ng patawad. Nagkulang daw siya sa kaniyang pamilya. Kesyo dapat daw ipinaglaban niya pa ang kaniyang anak at hindi kinampihan ang asawa. Kesyo dapat pinilit niya ang asawang buksan ang puso’t isipan sa kabaklaan. Kesyo dapat hiniwalayan na lang niya ang asawa at dinala ang anak sa bayan. Tumatango-tango na lang si Mang Ambo. Alam niyang walang magagawa ang pagsisi ni Charlene para sa yumao nitong pamilya. Huli na ang lahat. Wala na ang kaniyang asawa at natsugi na si Chacha.

TANIKALANG BAHAGHARI

(Sipi mula sa Isang Nobela)

John Jack G. Wigley

Nobyembre, taong 2009. Lunes, unang araw ng klase. Hinahanap ni Wilfredo Sta. Cruz ang College of Liberal Arts building. Tiningnan niya ang oras. Sampung minuto na lang bago mag-alas nuwebe ng umaga, ang kaniyang first teaching period.

Hindi na nagawang i-tour ng HRD personnel nung Sabado ang mga bagong teacher na tinanggap para magturo sa iba't ibang kolehiyo ng Sacred Heart College dahil gahol na sa oras. Napakaraming mga nagsalita nung araw ng orientation. May mga tenured na guro na nag-demo ng ilang mga aralin sa Matematika, English, at Kasaysayan. Ang iba naman ay nagbigay ng mga importanteng detalye tungkol sa requirements na kailangang gawin ng mga baguhang guro: ang maagang pagsumite ng mga test questions sa opisina, ang maagang pagsumite ng mga grades, ang mga takdang araw na walang pasok, ang petsa ng university week, ang student at faculty handbook, katakot-takot na rules and regulations, at sandamakmak na pangalan ng mga administrators at heads na kailangan nilang isaulo. Pasado alas singko y medya na nang matapos ang orientation. Hindi na tuloy napuntahan ni Willie ang library para makita ang mga libro na puwede niyang gamitin sa kaniyang readings.

At ngayon nga, sisinghap-singhap si Willie sa paghahanap ng kaniyang kuwarto na parang bagong huling isda na itinapon sa isang timbang kulang ang tubig. Unang araw ng klase. Unang trabaho niya. Unang taon din ng kaniyang pagtuturo. Maraming una ngayong araw na ito. Bagaman bata pa lang, inambisyon na niyang maging teacher, hindi niya naihanda ang sarili sa mga ganitong sitwasyon—ang mawala sa campus dahil sa paghahanap ng kuwarto.

Hindi ko yata na-imagine na ang unang araw ng klase ko ay male-late ako, pukaw niya sa sarili. At ang dahilan ay hindi ko makita ang classroom. Napaka-uncinematic naman ng karanasang ito. Nagtanong siya sa nakatanod na guwardya kung nasaan ang building na hinahanap niya at inginuso ito sa kaniya. Sa likod pa raw ng building na nasa harap nila. Kahit bigat na bigat na siya sa attache case na bitbit ng kanang kamay habang nakasampay naman sa kaniyang kaliwang balikat ang laptop case, nagawa pa rin niyang lumakad nang matulin. Ayokong magkaroon ng impresyon ang magiging estudyante ko na latecomer ako, buntong-hininga niya. Tiningnan niya ang faculty schedule sa notebook para malamang nasa third floor pa pala ang kaniyang klase kaya walang kaabog-abog na dumiretso na siyang umakyat sa hagdanan. Nalaman na lang niya matapos ang ilang araw na may elevator pala sa building na iyon.

Room 306. Nakaharap na siya sa pintuan ng kuwarto. Huminga nang malalim at inayos ang bahagyang nagulong buhok. Binuksan nang marahan ang pintuan at nagtanong sa pinakamalapit na estudyante sa harap.

“Is this the 4CA1 class?”

Tumahimik ang buong klase. Ang ilang mag-aaral na nakaupo sa likod at nakikipagdaldalan sa mga kklase ay bumalik sa kanilang desk at nakinig.

“Yes, sir,” kinakabahang sagot ng estudyante.

“Ok, I just want to make sure that I am in the right room.” Lumakad si Willie sa gitna ng platform at ipinatong ang mga gamit sa ibabaw ng mesa. Pinagpapawisan ang kaniyang mga kamay habang inilabas ang laptop. Binuksan niya ito. Parang mga asong gutom na naghihintay ng pagkain mula sa kanilang amo ang mga estudyante. Tahimik na minamasid at inaabangan ang susunod na gagawin ng isang estranghero na pumasok sa kanilang kuwarto at binulabog ang kanilang payak na mundo.

“I am Mr. Wilfredo Sta. Cruz and your subject today is literature,” gumagaralgal na sigaw ni Willie sa klase. Pinilit alisin ni Willie ang nakabara sa kaniyang lalamunan at sinulat ang salita sa white board. “Now, class, tell me. You are now graduating Communication Arts majors, right? I don’t know why this subject is offered to you in your last semester, just when you are about to embark in your new life. Why is there a need to study literature?”

Walang gustong sumagot. Napipi sa tanong ni Willie. Mayamaya, may isang estudyante sa gawing kaliwa ang atubiling nagtaas ng kamay.

“Yes, what’s your name?”

“Acuña. Christopher Acuña, sir.” Pinahid nito ang dalawang namamawis na palad sa kaniyang pantalon. “Because literature is life.”

“That’s a little profound, Mr. Acuña,” buyo ni Willie. “But what does it mean when you say literature is life?”

Hindi na muling sumagot ang estudyante. Umupo na lang ito na blangko ang mukha.

“Anybody?”

Minasdan ni Willie ang karagatan ng mga ulong nakatitig sa kaniya. Naghanap siya ng mukhang lumiwanag dahil sa mga tanong niya. Walang nangahas na sundan pa ang tapang ni Acuña. Mukhang mahihirapan yata akong yakagin ang mga batang ito. Bakit ko ba napasukan ang propesyong ito, himutok niya. “Look, we will be together for the next five months. Whether you like it or not, we’re stuck with each other until March. Maybe you could show some interest around here. Is my question too difficult to answer? C’mon, class.”

Ilang saglit pa ang lumipas bago nagtaas ng kamay ang katabi ni Acuña.

“Yes, and you are?”

“Renan Ballesteros.”

“Go ahead.”

“I think that literature allows us to look deep inside ourselves and see what’s in the inner core of our being. By reading literary works, we are allowed to feel the hopes and dreams and aspirations of other people, who may have a slightly similar or totally different experience from our own experience. And by doing so, we become better persons, with a heightened sense of self, and a deeper perception about life and about the world.”

Hindi makapaniwala si Willie sa narinig mula sa estudyanteng sumagot sa kaniyang tanong. Nabigla siya pero hindi niya ito ipinahalata. Ikrinus niya ang dalawang kamay at saka nagsalita. “Good, Mr. Ballesteros. Seems like you will be the savior of this class.” Tumawa ang ilang mag-aaral sa bandang likod pero bakas pa rin ang katahimikan sa buong klase.

“Literature actually comes from the Latin word *litera* which means letter. This proves that without a cultivated love for reading, you will not pass this course. Reading is one of the most pleasurable activities mankind has ever known. And books hold the accumulated wisdom and knowledge of every period, every age in history. Because of literature, we are now more civilized, more compassionate, and more understanding of the many complexities of being human, humanity, and the human condition.” Tumatangu-tango ang ilang ulo sa harapan niya. Ang iba’y napangiti. Nakita niyang sinusulat

ni Acuña ang mga sinasabi niya, habang si Ballesteros naman ay mariing nakatitig sa kaniya. “Anyone would like to share a story that you have read recently, and the insights that you have gained from reading it?”

Tumayo ang isang malaking estudyante sa likod. Hambog na nagprisinta ng kaniyang sagot. “Sir, I’d like to share the story I read recently. Pinocchio.”

Bumunghalit ng tawa ang karamihan sa klase.

“This is a story that you have read just recently?” pabirong tanong ni Willie.

Tumango ang estudyante. Lalong humagalpak ang mga kaklase nito. Pakiramdam niya, nabawasan ang tensyon at naging mas kumportable sila sa kaniya.

“What’s your name?”

“Abel Catacutan.”

“So Abel, what insights did you learn from the story of Pinocchio?”

Nagkamot ng ulo ang estudyante. Pautal na sumagot na parang nagtatanong. “That you should not... tell a lie? Or else, your nose will... grow?” Hindi napigilan ng ilang katabi ang buskahin at alaskahin siya mula sa likuran. May isang dumamba sa kaniya sa likod.

“Yes, that’s an insight. That we should always be true and not tell lies. I hope that because of that story, Mr. Catacutan, you’re now a very truthful person.”

Naupo ang estudyanteng si Catacutan. Bakas sa mukha niya ang pagmamalaki na nakasagot sa tanong ni Willie at nakapagbigay ng halimbawa.

Naiiling na natatawa si Willie. “Anything else?”

Nagtaas ng kamay si Ballesteros.

“Yes, Mr. Ballesteros.”

“I think the message of the story is not just being truthful and not telling lies. I think it begins with all of us not knowing yet who we really are. When we were younger, we begin with being lost, not understanding the circumstances surrounding us,” pahapyaw na binasá ni Renan ang kaniyang natuyong labi.

Naramdaman ni Willie na bahagyang bumuka ang kaniyang bibig sa naririnig na paliwanag ng estudyante kaya itinikom niya agad ito.

“And so we fall, we tell lies, we befriend people who will either hurt or harm us, our noses grow longer. But in our search for the truth, we grow

wiser, we gain something. And in the end when we learn, it's as if we have transformed too, from an ordinary wooden puppet to a real boy."

Nagpalakpakan ang mga estudyante. Ang iba ay pumito. Nakita ni Willie na tinapik ni Acuña ang mga balikat ni Ballesteros.

"Looks like it's I who will learn a lot from this class. You have got to teach me, especially you, Mr. Ballesteros." Tiningnan ni Willie ang estudyante at nginitian ito. Sa unang pagkakataon, nakita niyang ngumiti rin ito at tumangu-tango sa kaniya. Kita sa mukha ang matinding kasiyahan.

"But please class, next meeting, let's not discuss Cinderella or Hansel and Gretel. Read something else. Something that matches your interest and intellectual level." Hagigkikan ang mga babae sa harapan. "Mr. Catacutan, I will be counting on you." Masayang tinanggap ni Catacutan ang hamon niya.

Hindi naman pala ganu'n kahirap ang unang araw ng klase. Nakahinga si Willie nang maluwag nang matapos ang kaniyang unang araw. Ganu'n pala ang magturo. Nakakapagod pero ang gaan ng pakiramdam. Para kang lumulutang sa hangin. Walang naririnig at nararamdamang bigat ng yabag kapag naglalakad. Ang sarap ng pakiramdam lalo na kapag tutok at nakikinig ang mga estuyante sa mga sinasabi mo. Mas lalo na pag nabasa din nila ang ginagamit mong halimbawang kuwento. Ngayon niya naintindihan na kaya marami sa mga babaeng guro niya noon sa kolehiyo ang hindi na nakapag-asawa. Marahil, dahil nawili sa mga estudyante. Ito na ang kanilang naging buhay. Kaya naging matatandang dalaga. Kapag sineryoso mo ang pagtuturo at napamahal ka sa mga mag-aaral, wala ka nang magagawang iba pa.

Sa pag-uwi, dala ng isip niya ang estudyanteng si Ballesteros. Ibang-iba itong mag-isip kumpara sa mga kaklase niya. May lalim. At halatang mahilig magbasa. Saan kaya galing ang hugot ng batang 'yun, tanong niya sa sarili. Naisip niyang kailangang magpakitang-gilas sa klase sa susunod na meeting. Ngayong nakita niyang may matalino sa klase, nakakahiya namang hindi paghandaan ang mga leksyon sa mga susunod na araw. Ngayon pa lang, naramdaman na niyang isang malaking hamon ang estudyanteng gaya ni Ballesteros.

Sa pagdaan ng mga araw, unti-unti nang nasanay si Willie sa buhay-guro. Pero hindi biro pala ang maging teacher, himutok ni Willie. Napakaraming kailangang basahin bago pumasok sa klase. Kapag nagbigay ng pagsusulit, sandamakmak ang mga test papers na kailangang i-tsek. May mga regular faculty meetings na kailangang daluhan. Kapag napiling adviser

ng isang klase, kailangang maggugol ng kaukulang oras kada linggo para sa homeroom. Kailangang kumustahin ang mga estudyante at alamin ang kanilang mga nagiging problema sa klase at sa iba pa nilang guro.

“Hindi lang ‘yan, kapag napili ka pang adviser ng isang student organization, kailangang kasama ka sa lahat ng mga activities nila—induction of officers and members, general assembly, at mga napiling community projects na gagawin para sa buong academic year,” esprika ni Grace Gundran, isang co-faculty niya. Nagtuturo ito ng Sociology sa mga first and second year. Break time nila kaya nagyaya itong kumain sa school canteen.

“Ganu’n ba? ‘Di naman siguro ako kukuning adviser,” pangangatuwiran ni Willie. “Bago pa lang naman ako dito.”

“Bakit, ‘di ka pa ba kinakausap nina Acuña at Ballesteros? Officers sila ng CASoc.”

“Hindi. Anong CASoc?”

“Communication Arts Society. Nabanggit nila sa ‘kin na gusto ka nilang kuning adviser. Magaling ka raw na teacher. Dati ko silang mga estudyante sa Sociology n’ung first year pa lang sila. Mababait ang mga ‘yan. At matatalino. Makukulit nga lang,” masayang kuwento ni Grace habang matipid na sinubo ang kanin at menudo sa kaniyang maliit na bibig.

“Wala pa silang sinasabi sa ‘kin. Puwede bang tumanggi?”

“Puwede naman. Pero bakit?”

“Kasi nag-uumpisa pa lang ako. Dito pa lang sa mga lesson plans, nangangarag na ‘ko,” maikling rason ni Willie.

“Kayang-kaya mo ‘yan. Ako rin, nung nag-uumpisa pa lang, dalawang organisasyon agad ang binigay sa ‘kin,” paniniguro ni Grace. “Awa ng Diyos, natapos din. Ngayon, tatlo na ang hawak ko.”

“Ga’no ka na katagal dito?”

“Pang-apat na taon ko na ngayon. Ang klase nina Chris at Renan ang una ko. Mga freshmen pa lang sila n’un.”

“Sino sina Chris at Renan?”

“Sina Acuña at Ballesteros.”

Tumangu-tango si Willie. “May-asawa ka na?”

Nabulunan si Grace kaya dali-daling kinuha ang bote ng softdrink para inumin. Nang mahimasmasan, si Willie naman ang nirapidong tanungin. “Ba’t ka nagtatanong nang ganiyan? ‘Di mo ba alam na masyadong personal para tanungin ng isang lalaki ang isang babae tungkol sa bagay na ganiyan? Ba’t mo ba tinatanong?”

“Wala naman,” matipid na sagot ni Willie.

“Wala namang ano?” balik na tanong ni Grace.

“Inosenteng tanong lang. Ano, may-asawa ka nga ba?”

Nawala ang gaslaw ni Grace. Pormal na inayos ang pagkakaupo.
“Single pa ako.”

“Sabi ng marami, mahirap daw makapag-asawa ang mga dalagang teacher,” seryosong komento ni Willie pero nakangiti. “Nawiwili sa mga estudyante at sa pagtuturo. Nakakalimutan ang pag-aasawa.”

“Wag kang maniwala d’un. ‘Di totoo ‘yun,” mabilis na resbak ni Grace. “N’ung isang taon, tatlong teacher na dalaga ang ikinasal dito sa Sacred Heart. Ang isa d’un, co-faculty pa natin sa Liberal Arts.”

Napanganga si Willie.

“Sa’n mo naman napulot ang teoryang ‘yan,” magilas na usisa ni Grace.

“Wala, naisip ko lang,” pinaglaruan ni Willie ng tinidor ang nakahapag na tirang pagkain. Hiniwalay ang kanin sa ulam.

“Haha. Mahilig kang mag-isip ‘no? At siguro palaging mali ang iniisip mo.”

“Pa’no mo naman nasabi ‘yan?”

“Mahilig din akong mag-isip. So, ‘kaw, ba’t wala ka pa ring asawa?”

“Pa’no mo nalamang single din ako?”

“Di ko alam. Pero, ‘di katulad mo, palaging tama ang kutob ko,” nilagok ni Grace ang natitirang laman ng softdrink sa bote. “Nag-iisa ka lang?”

“Oo, ulila na ‘ko. Namatay ang parents ko nung pumutok ang Pinatubo,” malungkot na balik-tanaw ni Willie. “Lola ko ang nagpalaki sa ‘kin, na namatay na rin nung nag-gradweyt ako.”

“Lungkot pala ng buhay mo.”

“Di naman. Marami pa ring nangyaring maganda sa ‘kin. Nakatapos ako. Nakapagtrabaho rito. Nakilala kita.”

“Sus! Puwede mong ipadala sa *Maalaala Mo Kaya* ang kuwento mo. Success story. Kapupulutan ng magagandang aral ng mga bagets.”

“Puro ka biro, Grace,” pigil na komento ni Willie.

Napatingin si Grace sa relo ni Willie. “Ay, mauna na ‘ko sa ‘yo, Willie. Mahuhuli na ‘ko sa klase ko. Pag-isipan mong mabuti ‘yung pagiging adviser. Bye!”

Naiwan si Willie sa kantina na iniisip ang huling sinabi ni Grace.

Nang makabalik si Willie sa faculty room, nadatnan niyang naghihintay sa labas sina Chris at Renan. May dala-dalang papeles ang

dalawa. Binasa ni Willie ang dalawang sulat na dala nila. Ang isa ay letter of appointment bilang class adviser ng 4CA1. Ang isa naman ay letter of appointment bilang adviser ng CASoc kung saan presidente si Renan at Vice-President naman si Chris. Parang tuhog na ito dahil mga opisyaes din sila ng kanilang klase. Nang matapos niyang mabasa ang mga ito, inilabas ni Chris ang ilan pang papel para pirmahan niya.

“Sir, ngayon na kayo na po ang adviser ng CASoc, kelangan po kayo sa acquaintance party na gagawin sa susunod na Linggo,” masayang ibinalita ni Chris sa kaniya. Tahimik lang si Renan sa likod ni Chris.

“Kelan nga ba ‘to?” naguguluhang tanong ni Willie.

“This coming Sunday,” walang kagatol-gatol na patsada ni Chris.

“Bakit kelangan sa Sunday pa gawin ‘to? ‘Di ba puwedeng weekday na lang ang acquaintance party para lahat makadalo at libre ang weekends natin?”

Hindi pa rin kumikibo si Renan. Sinagot ni Chris ang mga tanong ni Willie.

“Acquaintance party po ‘to ng society namin, sir. Hindi co-curricular activity ng isang subject. Corny naman po kung sa school at school day gagawin. Lahat po ay prepared na. Naka-dressed to kill po ang lahat ng a-attend,” diing paliwanag ni Chris habang sinisenyasan si Renan na tulungan siya sa pag-e-esplika kay Willie.

“Di naman ako kelangang pumunta, ‘di ba?” inosenteng tanong ni Willie.

“Naku, sir. ‘Di puwedeng wala kayo du’n. ‘Di po ‘to i-a-approve ng Office of Student Affairs,” sagot ni Chris. “Kelangang meron pong adviser na magsu-supervise sa ‘min. Eto nga, kelangan po ninyong i-sign ‘to, proof na a-attend kayo sa program namin.”

Bahagyang tinulak ni Renan si Chris. “Wag mo namang i-harass si sir,” mahinang buska ni Renan kay Chris.

Tinulak ni Chris nang malakas si Renan. Bahagyang nawalan ito ng balanse sa pagkakatayo. “Hindi ko siya hina-harass. Ikaw ‘tong president. Dapat ikaw ang nag-e-explain kung gaano kaimportante ang program na ‘to para sa college natin.”

Nagkatitigan sina Willie at Renan. Nag-aalangang magsalita dahil kapwa hindi alam ang susunod na sasabihin.

Binasag ni Chris ang pansamantalang katahimikan. “It’s your call, sir. This activity will not be approved if you won’t come. Mag-e-enjoy naman

po kayo doon. Makikilala n'yo lahat ng members. Si Ma'am Grace po, in-
invite din namin. Tsaka si Renan, may special number."

"Ha?" takang sambit ni Renan.

"Talaga?" engganyong tanong ni Willie. "Ano naman ang gagawin
mo, Renan?"

"W-wala po," mabilis na sagot ni Renan. Kinurot niya sa tagiliran
si Chris.

"A-aray, aray, 'no ka ba? Alam ni sir na nagjo-joke lang ako," himas-
himas ni Chris ang tagiliran. Nasaktan sa kurot ni Renan. "Si Ma'am Grace
po, baka may special number din. Uyyy!"

Ibinaling ni Willie ang tingin kay Chris.

"Nakita namin ni Renan kayong dalawa ni Ma'am Grace na sabay na
kumakain sa canteen," buyo ni Chris. "Ano'ng meron po?"

"Chris!" babala ni Renan.

"Wala 'yun. Sabay lang ang break namin at pareho kaming gutom
kaya kumain kami."

"D'yan po nag-umpisa ang kuwento ni Mr. David at Ms. Catangal.
Magkasabay na kumain sa canteen. 'Yun, kinasal na po sila n'ung May."

"Chris, ano ba!" mas malakas na ang boses ni Renan at pinanlisikan
niya ng mata ang katabi.

"Palabiro ka pala, Chris. Mukhang 'di yata gusto ni Renan ang mga
jokes mo." Kinindatan ni Willie si Renan para ipahiwatig na okey lang sa
kaniya ang mga pasaring ni Chris. "Okay, sige, pipirmahan ko na 'to para
matuloy na ang acquaintance party n'yo." Inilabas ni Willie mula sa bulsa ng
polo niya ang isang pilot pen at nilagdaan ang mga papeles. Tuwang-tuwang
napapalakpak si Chris at inakbayan si Renan. Pilit inaalis ni Renan ang
kamay niya pero hindi niya magawa.

"Pero 'di pa huli ang lahat, Renan. Mag-isip ka ng magandang
number para sa party," biro uli ni Willie. "May oras pa."

Pagkakuha ni Chris ng mga nilagdaang papel ni Willie, marahang
ipinukpok ang mga ito sa ulo ni Renan at kumaripas ng takbo. Hinabol siya
ni Renan pero nang maisip niyang nasa harapan pa sila ng kanilang guro,
tumigil ito at lumingon pabalik kay Willie. Ngumiti ito at ibinaba ang ulo.
"I'm looking forward to see you there, sir."

"See you there too, Renan."

Marahang ipininid ni Renan ang pintuan. Saka siya tumakbo nang matulin para habulin si Chris. Napasandal na lamang sa upuan si Willie at napangiti habang hinahabol ng tingin ang dalawa.

Ang mga graduating na ito, oo. Matatapos na ang kanilang pag-aaral pero mga isip-bata pa rin. Hindi puwede ang patakbo-takbo sa mga kumpanyang pagtra-trabahuan nila. Dapat seryoso na sila. Ano na ba ang edad nila ngayon, disi-nuwebe, beinte?

Pero napaisip din si Willie kina Chris at Renan. Paano kaya naging magkaibigan ang dalawang ito? Magkaibang-magkaiba ang kanilang personalidad. Bibo at maliksing kumilos si Chris. Parang ipu-ipo. Samantalang tahimik at brooding naman itong si Renan. Pala-isip at sensitibo. Mukhang tanggap naman nila ang isa't isa at magkasundong-magkasundo. Ano kaya ang nakaraan ng dalawang ito? Sumagi sa isip niya na baka hindi lang magkaibigan ang turing nila sa isa't isa. Baka higit pa doon.

Nagsimulang tiklupin ni Willie ang mga papel na nakapatong sa kaniyang mesa. Kailangan na niyang maghanda sa susunod na klase.

THE THIEF

Edmark T. Tan

I remember when I held my first key. I palmed it like it was a pet insect I was loathe to lose, or a single strand of silver hair. I pressed the key until the blade and ridges left an impression on my palm. Skin branded by metal. I would smell my palm afterward, sniffing the tang of dried blood and rust, and something else, an elusive warmth, like the whiff of lint in empty pockets perhaps. Or perhaps the scent of something eternal: the tickling trace of Johnson's baby powder on my mother's firm, raw and calloused hands, the heat of her maternal grip.

In my boyhood, it was my mother's hands I remembered best. My eyes reaching only her strained belted waist and rounded stomach. I imagined her pockets to be endlessly deep, and full of riches. From her pockets came out groceries, electricity, games, money, all the secrets of the house. If she dug deep enough, she might pull out the whole unwritten history of my childish tremors and childish crimes. But all of this was in the future. Until a certain age, all I wanted was a particular ring of keys.

Mother's keys were bunched together in two rings, with distinct key chains. I thought of the first ring of keys in her left pocket as the "ostrich ring" because they were useless, flightless—keys for the locks and doors that were barely used in our three-story house: the forgotten drawer of the big display cabinet on the first floor, old Yale locks that had accumulated in the tool closet, the attic door and its two padlocked windows, bathroom doors, the steel gates of the water and storage meters, and the big gray box mounted on the kitchen wall that could turn off all lights in the house with a single switch. I was more interested in the ring of keys in her right pocket, the "food and money" ring.

Back then, cabinets and drawers inside the house were always locked, especially the food cabinet in the study room, because the suspicious adults

thought that the maids would help themselves at night when everyone in the house was asleep. There was always a need to ask for permission for anything. Sometimes, a simple tug on my mother's right pants pocket would suffice; most of the time, however, a more direct appeal had to be made, such as four hungry siblings squealing and squabbling at the same time while Mother worked till she was haggard in the kitchen preparing dinner (the fifth sibling, my baby sister, had just been born, and her crying squalls were not yet at peak strength). It was not easy to borrow the key for the food cabinet. My mother was very strict with the groceries, In a family with five children, an iron fist on the food supply was needed. When we took snacks from the food cabinet, we were watched and prodded to hurry up. One time, my father remarked that we kids ate like hungry ghosts.

There were days when Mother would lock the third floor bedroom—the one I shared with her and father and my baby sister. These were the times I most looked forward to. Arriving home after school, I would half-shout “*Tò lai lo!* I'm home!” before taking off my black shoes, and carefully storing them in the wrong spot—under the stairs—as I had done countless times. Father would be in the living room in his pajamas, watching the evening news on Channel 2. I could hear the maids in the back of the house, washing clothes. My older siblings—elder sister—and two brothers, were not yet home. Quiet as a wisp, I would hurry to the third floor, and check if it was locked. And if it was, I would go down to the first floor with an impassive expression on my face. I would put aside the lightning excitement that coursed through my blood, and control the twitches of my hands and feet. Then I would sidle up to Mother, and tug gently at her right pocket.

“*Kwie le ba?*” Is it locked?

I would nod, my eyes on the floor.

Mother would pull out her keys. “*Tau sui tsiá, ta qi-qí ua sa.*” Eat first, before going up to change your clothes. I would eat whatever Mother gave me, even though my stomach felt like a sputtering washing machine.

After eating, I would go up again, this time, two steps at once. My hands and feet thudding on the narra staircase and handrail. On the second floor landing, near the master's bedroom, occupied by my *Áko*, my aunt and Father's older sister, and *Amah*, my paternal grandmother, I heard my mother's shrill voice, “*Ta bán le, di eh puwa sì!*” Go slower, you might trip! And the deeper, sharper voice of my father, “*Mang ya tsa, di eh shobe le gùn!*”

Don't be so noisy, you'll wake up your little sister! I stopped for a moment and imagined myself as a center of quiet. I was a water strider on a clear, calm lake. Then I would climb the last flight of stairs. It was not made of narra, but of a softer, more brittle wood, the kind that creaked and snapped, allowed no privacy and kept no secrets.

It was the tail end of March 1999 that it happened. I had stepped into the room I shared with my parents and my baby sister. She was asleep in her crib. The air was hot, sticking to my skin like *lumpia* or *siomai* wrappers. I peered into the crib, marveled at the round, sleeping face of my *shobe*. Her little face was the same shade as a dragon fruit. I looked at her for a few minutes, wondering if the little purple-red potato would suddenly wake up. I removed my school uniform—white polo and khaki shorts—and got into a *sando* with holes on its front and a pair of shorts with a snapped garter. Then I stepped out into the third floor landing, keeping an ear out for unusual noises. *Was everyone still where they're supposed to be? What if someone had decided to come up?*

I then returned to our bedroom. With a single motion, I turned and held the doorknob and pulled it toward the door frame with my left hand, while pressing my right hand thumb firmly on the lock. I had practiced this move many times. I need to ensure that there would be no sound of a lock clicking, and that the thud of the closing door would be muted.

I was alone in the bedroom, save for the tiny whimpering noises of the baby and a kind of ringing silence in my ears. I could see my father's workpants hanging behind the bedroom door. The wallet was a visible bulge in the back pocket. In my fear, I thought it looked like a pouch of coiled snakes. I was only able to overcome my fear because I was sure of one thing. I knew that when my father reached for his back pocket, and took out his wallet, suddenly, he was a man in command. He had command of all the riches of the earth. I wanted to feel that. I coveted the distinction of being rich, *ho gya*.

It had yet to cross my mind, that I could also use the key to open Mother's money-and-food closet; that would come later. I wanted something easy first. Maybe because I had overheard my mother and the other adults in the house berating my father for being too generous whenever he went out on Saturday nights. Anyway, I just knew that Father would not notice if he lost a few bills. Or even if he did, it would be easy enough to blame the maids.

I stood on tiptoes, but was not tall enough to unhook the pants. I had to get a footstool from the bathroom, and with the added boost, was now on eye level with the pants' back pockets. I reached for the wallet, and pulled it out slowly. I looked back at the crib; the baby was still asleep. I pressed my left ear against the wooden door to check for intruders. There was no one out there. The wallet felt solid in my hands. It had the same weight as a small bowl of rice. The brown leather was old and scuffed in some places, and faded to a yellowish white in the middle and on the edges. There were many cards and IDs in it made it feel hard. And it smelled like wet cigarettes, sweaty skin, and car fumes.

Inside the wallet, the paper money was sorted by color. It made me think of a box of color pencils, grocery lanes in the early morning, and the clean-cut lines of different cigarettes in the glass panes behind supermarket counters. In the first tier, were green-orange, red and purple paper bills; and in the second tier, were yellow and blue paper bills. I did not know how to count real world money, did not have the slightest clue, as to the value of the numbers written on the bills. In school, I was still only writing down numbers on pad paper. I had never held a real money bill, until that moment. I took a second to run my fingers across the top of the bills, like the magician I had once seen riffling his deck of cards.

I was smart enough to take only a few bills, and from only the thickest wads: two or three purple ones, a couple of reds, a handful of the green and orange. I rolled the bills into a wad, and tucked it into my shorts' pocket.

Deed done, I returned the wallet back to Father's pants' back pocket. I checked to make sure that nothing from the wallet had fallen on me or on the floor. I gave the baby behind me a long look—she was still blissfully asleep. No sound from behind the door. I returned the footstool, and gave myself a few moments, gave in to the quiet of the bedroom. Then I opened the door in the same stealthy manner, and peered down the stairs from the landing. I had not noticed it while I was stealing, but I was covered from head to toe in a light film of sweat. And this was very apt, because I felt slippery, untouchable. On another day, I would try to count my stolen treasure. But for the moment, I was content to stash it away. And I knew that the next time my mother locked the bedroom door, I would be at it again, wrestling with my fears, but ready to steal, and get away with it.

It was a month before my eighth birthday, and I was already a full-fledged thief.

But that was not the first time that I had stoled. The first time, I was only seven years old, and in Grade 1.

It also happened in March, during the final exams week of the fourth quarter. The first exam had just ended, and it was recess time. Ms. Ana, the gentle-faced and soft-spoken adviser of the other grade one section, asked me to buy food and a drink for her from the school canteen. She gave me a whole hundred peso bill. I didn't plan it, but when the cashier in the canteen handed me the change, I pocketed a few coins. Perhaps I wanted to know the feeling of having "pocket money," a phrase I had heard from an older student on the school bus. When I handed the food and change to Ms. Ana, she counted the money and frowned. She asked me to return with her to the canteen. She and the cashier, and a few of the canteen staff, talked for a bit in hushed voices, and some of the staff kept looking at me curiously.

I could not understand them because I didn't know much Tagalog, but it was not hard to guess what they were talking about. That day with Ms. Ana and the canteen staff was seared into my mind: Ms. Ana asking the cashier if she remembered my buying and paying for the food and drink; the cashier's emphatic shaking of the head, because there were too many students; Ms. Ana asking if, perhaps, the cashier had counted out the wrong change; the cashier pointing at me, and saying something that made Ms. Ana stand straighter, and pull me closer to her body; Ms. Ana resting her hand on my shoulder; Ms. Ana shaking her head at something a male canteen staff said while patting his pockets. Some of the staff pointed at me and made little circle motions with their fingers, perhaps to say, that I had lost some of the money while running around and playing. It was not that farfetched; after all, I was a kid. Ms. Ana did not get a satisfactory answer, and after a few more minutes, she said to me that it was ok, I could continue playing for the rest of recess. I could feel all their eyes on me as I walked out of the canteen. I ran across the quadrangle, and stood under the shade of one of the trees. I was trying very hard to look at anything, anywhere, other than at Ms. Ana, and the canteen staff.

Or was that really the first time? There was this incident, also in Grade 1, when I stole a can of A&W root beer from a classmate during recess. I guzzled the can of root beer in the boys' comfort room during the afternoon break. Later at home, I got sick and threw up all over the kitchen. When my mother asked me how I got sick, I replied innocently enough that I had drank a soft drink in school. But where did I get it? I was not given any

allowance. My mother had sharp eyes and ears, and even sharper instincts. She could have sensed something even then, young as I was, but she chose not to say or do anything. Was she pretending innocence for my sake? Or was it a bet, against her own intuition, that I would not be the child to bring her shame?

While cleaning me up, she spoke in an undertone. “*Tsi ge eh chiu yá giát.*” This one has itchy hands. It was a euphemism I would only grasp years later... after getting caught.

Soon, I was stealing larger amounts. The old wallet given to me by my father, was soon full of gold and blue bills, and kept under the junk in my toy drawer in the bedroom on the third floor. The “pocket money” had become a “money fan,” and when I would hold the bills and fan myself in private, I imagined that I was a young maharajah holding the most expensive paper fan in the world.

At eight years old, there was not much that I could buy with my ill-gotten gains without drawing suspicion. But it was all right, because I thought that I was building what the adults called a “money nest,” a very Chinese notion for teaching children to save, and be thrifty. It was also a very cruel image for a child who wasn’t given any allowance. So I built my own nest for the next two years, filled the old wallet until it was as thick as I imagined a gold bullion bar looked like.

In my Chinese school, I also began collecting the “money tales” from my richer classmates, and the “*kupit* tales” of the older students. These stories made me feel as though I had accomplices. I was not the only one after all, the only *tsát*, thief.

A boy classmate regularly took coins, pens and soft drinks from the family-owned store. Another boy classmate, a more brazen one and the teacher’s pet, took to lying the way a classic Chinese Class-A student took to his lessons. While treating us to food in the canteen, he told us that he had convinced his parents that elementary students were regularly encouraged to share their allowance with their friends; and he always needed more money, because he had plenty of friends. A girl classmate made it sound so normal to “borrow” a hundred-peso bill from her dad, and her dad would just laugh and say it was ok, because there was plenty. That was the chorus that infuriated me: *Ya chwe lah!* There is plenty! Plenty of money and plenty of things to buy. Plenty of friends and plenty of enemies to impress. There was no need for

them to bring *baon*, because they could buy from the canteen. No need for the mother to prepare lunch boxes. No need to take the school bus service, because there were plenty of cars. More toys, more clothes, more shoes! And my classmates were so carefree about it, as if they had the right to the money, as if they were born to spend. I wanted the same kind of carelessness.

The older students in the school bus had tales that were eerily, and excitingly, like mine: the blank stares, the innocent face, the deliberate gestures when carrying out the deed, and the ready naming of people to blame if they were caught. Some of them got caught by family members, and began stealing from other sources. Others were more *kao-peh*, thick-skinned. They went on stealing from the same family members who caught them, but this time, with an indifference that thrilled me. *Normal lang naman kumupit. Kin-na eh dao twe.* It is normal to filch. Children steal. One particular tale that stuck in my mind was from a male 2nd year high school student, whose dad operated cockfighting rings and ran gambling dens (or so this high-school guy said). His dad would have so much money after “collection day,” that it would literally overflow from the iron vault in the basement. “So why not take a few bills? No one would notice.”

But wasn't he afraid of getting caught by his dad?

He shrugged, “I've already been caught. Twice. Got punished for it, no allowance and all. It doesn't matter. I know the combination to the vault.”

But why, though? He was given allowance. He had no reason to steal.

Another shrug, “Because it's there. Because it's easy. And no one cares. And have you ever seen or touched a million pesos? It's only *this* thick” He leaned closer to me and squinted his left eye, while gesturing with his index finger and thumb. That was more or less the same thickness of the old wallet I had at home.

And it had been easy. At home, with the possible exception of my mother or aunt, no one would doubt the innocence of a child. Even after my father discovered that he was missing money, and decided to keep his wallet in his car glove compartment, no one looked at me. No one noticed my greed. I felt invincible, and oddly enough, generous. Because now that I had *more*, now that I knew I can *get* more, I could be as careless as I wanted.

Growing up, though we were not exactly rich, we were not deprived either, except for certain things that my mother insisted built character.

So while we kids were not given an allowance, or given anything extra and extravagant—in short, things that were deemed impractical— there was always food on the table, and we even had maids to do the chores around the house. We kids always had the things we needed for school. Our clothes were old, but we were at an age where we did not care, or perhaps did not notice, about how other people regarded our appearance.

Was it because I compared myself to other kids at school, that I found my situation lacking in something? I already knew the feeling of always having empty pockets, and having classmates laugh at me because I showed them an old wallet without money, not even a single twenty peso bill. I saw how students reacted when they were being treated to food in the canteen, and the triumphant face of the one who was being fussed over because of his generosity. It was not money itself that I coveted, even though I liked the things that money could buy. It was more the feeling of having the ability to claim something for myself, on my own. That proud feeling of acquiring something you are not supposed to have. If I had to steal to feel like that, so be it.

I began spending the money I pilfered on my ninth, tenth and eleventh year. The trickle of money went to small treats at first, mostly street food and fast-food, sweet beverages that I knew were bad for me, and small toys like yoyos, and Pokemon and Magic the Gathering trading cards. At first, I followed my mother's rule: "No big money purchases." But the urge to spend took over my good sense. Soon I was shelling out money by the thousands for things that were hard to hide, and toys that would have put me on the spot if Mother had asked how or where I acquired them. Like the expensive air gun I bought at the Christmas bazaar in Harrison Plaza, or the decorative and heavy dog chain that I thought "looked cool," and the limited edition bey blades and Tamiya racing car models. I cannot remember how I managed to smuggle the things into the house under my mother's watchful eye, but I did. Save for the dog chain and air gun, the toys I bought at that time are still with me, in one state of disrepair or another.

I also began spending on my older brothers. Every summer weekend, during the late afternoon, I would pull out a five-hundred peso bill from my stash before heading out to play basketball in the local court. After playing, we would head for this dark, dingy house, close to our street, which had a room I named "The Arcade," because it had six old-school arcade stands, with games such as Marvel VS Capcom, Marvel Super Heroes VS Street Fighter,

Contra, Metal Slug, The King of Fighters, and a game I did not play because it had a pink screen and involved fishing. I would spend all the money on tokens, and at five pesos each, the five hundred pesos went a long way for three bored boys. It meant hours of playing and being away from home, away from the heat, and advanced lessons in math and Mandarin.

My two older brothers did not ask any questions. If it bothered them to have the youngest brother paying for tokens with money he was not supposed to have, they did not say anything, and they kept it from Mother as well. I would not say that they were complicit in my crime, but they were the beneficiaries. I wonder now what would have happened, had one of them chosen to mention anything to the adults before I was actually caught red-handed. Would it have changed anything? Would I have stopped earlier, out of shame? But my thoughts and questions were drowned by the sounds of guns blasting, characters dying, and tokens continually being dropped into slots, the clinking of metal on metal. Sometimes, instead of going to The Arcade, we would drop by McDonald's on D. Tuazon, and have that rare and expensive burger and fries. I wonder, had I chosen not to "share the wealth," would my brothers have ratted on me? No, I think it was clear to me from the start, which siblings had honor and which one did not.

When Father began keeping his wallet in the car, I had to look for other sources within the family. My older siblings were out; they counted their money down to the last centavo. The obvious choice was Mother. I still had access to her food-and-money ring. The hard part was figuring out how to steal from someone who kept records of everything, all the receipts, going back decades. If I wanted a literal value of my life, she could have given me the numbers.

I learned how to be careful again in my twelfth year, on the last year of my elementary education. At first, I took only twenty and fifty peso bills from my mother's wallet, only a few bills at a time, and never above one hundred pesos. After stealing from her, I would have a week-long resting period. I did not hear anything from her, no grumbling about wrong bookkeeping and thieving maids, so I was able to breathe easy. But I could not be complacent, because every now and then, Mother would ask me quietly where I got certain toys, and why I had food wrappers in my schoolbag which were not part of the groceries. My excuses still came easily, but after every lie, I could see my Mother's lips closing more and more tightly. Lips wound even tighter. After every question, it became clearer and clearer what lines I was crossing.

At thirteen years old, they began crawling all over me again: the familiar feelings of fear and guilt and shame. It was not because I had stolen from my father, and was planning to steal from my aunt, but because I wanted to steal from my mother. I saw it more than just a way to keep up a certain lifestyle. I saw it as a challenge. If my life were an arcade game, she would be the ultimate boss to defeat.

This went on for a few months, with me taking small amounts, at different intervals or whenever the opportunity arose. I even began taking five peso coins because I knew that even with her obsession to count and record every purchase, she simply had no time to count the coins.

As a back-up plan, I managed to make duplicates of two keys: one for Mother's small drawer in the first floor, where she kept small bills and coins, in case she needed to pay for sudden purchases and deliveries; and two the other one, a copy of the key to Mother's food-and-money closet on the third floor. I got the keys from her bedside drawer, where she kept other spare keys, accounting and record books, and some jewelry (including rings and necklaces collected over the years, from girlhood to marriage). There was something else in the drawer, some old, folded money bills kept inside a small tattered plastic bag. I did not pay any attention to the jewelry. I only wanted easy cash; pawning would have been too complicated. As for the money bills in the bit of plastic, I only gave it a quick glance before putting it back neatly. I even made sure that the bills inside were properly sorted by color.

With the duplicate keys, I thought that I would win in the long game. I had the sort of confidence that comes with executing a well-thought-out plan. I even started "attacking" my aunt's master bedroom, without taking into consideration her paranoia and self-centered attitude regarding material things.

My aunt was the sort of family member who built cold walls around the things she deemed should only be for her. She kept certain things, and a certain amount of cash, just for her own use. In many ways, her personal records were more meticulous than my mother's.

I say "attack," because I timed myself whenever I entered the master bedroom; it was in a very public place with no easy escape routes, and every minute counted. I could only enter the bedroom with stealth at noon on Saturday. I had every reason to come down late for lunch, because it was a weekend, and there were no classes. I timed my attacks for when everyone

was already in the dining room. I had long ago mastered the art of walking down the third flight of stairs without making a sound, and I entered the bedroom on light feet. The first few attacks were successful, and I was able to score a lot. My aunt had tens of thousands in her wallet at any given time. Better yet, she had two wallets, one in her closet and the other in her table drawer (the key was on the headboard, located under little jade frog. I took indiscriminately from both sources, blinded by my greed, and delusions of my aunt having more, always more. At that time, I thought that, unlike my mother, my aunt would not bother herself about finding out just how much more she had. Perhaps that one time—perhaps because I took too much money, or I took money from the wrong wallet—but it was my aunt who finally caught me.

One day, after getting home from school, my brothers and I were standing and watching TV in the living room when *Áko* suddenly came up behind us, and made a quiet announcement.

“U-lang kang gwa dao twe. Din siyu bai gua siya-nga, ta ka gwa kong.”
Someone stole from me. Think amongst yourselves, and tell me who it is.

After that, she went up to her bedroom. My brothers and I just stood there like three mute monkeys. Of course we all knew who the thief was. We did not look at each other, and there was no need to say anything after that. I knew that *Áko* had already told my mother because of the ominous silence in the house. *There is a thief in the house, and it is one of your sons.* My two older brothers most certainly knew that it was neither of them, and after getting their afternoon snacks, they immediately went up to their room on the second floor. I was left alone in the living room, with my gut roiling. I had had plenty of stomach aches before that, but this is the one I remember best. After standing there for what felt like hours, I silently went up to the second floor bathroom, careful not to let my *Áko* and *Amah* see me.

I locked myself in the bathroom and did my business, but my stomach still hurt. I stayed in the bathroom for hours, way past dinner time, stayed there until I got used to the smell of my own shit, to the grouted tiles, to the wet and musty odor of the shower curtains. I planned on staying there all night, to sleep on the floor if I had to. This was my prison, and I got myself into it. There was no need to go down.

REMEMBERING LOLO

Jasper Emmanuel A. Paras

My Lolo had collapsed. Chest pains, they said.

That was on one of the first days of December in 2006. I was nine. I felt no panic. I didn't even worry about how things began happening all at once.

Mother and I had gone out that afternoon to visit a relative in Antipolo. We had been served *sinampalukang manok*. I was finishing my *caldo*, when father phoned us the news that sent us rushing to the village's taxi bay. The ride to UST in España turned my stomach upside down. I think we hurried past every vehicle, and violated almost all traffic rules.

In the hospital, nurses were shouting; stretchers were being pulled here and there. Mother cupped my face in her hands, and told me Lolo was going to be okay. She was lying. He was coughing up blood the last time I saw him. Mother said it was tooth decay, that his gums had bled from eating too much candy. I was worried about his his cigars. He called them his *tabako*. His *tabako* was his talisman. He wasn't himself without it. Had he sneaked in a couple of cigars? Was he even physically strong enough to wake up and light one after collapsing?

I saw a dead body for the first time that night. It wasn't my Lolo. It was a boy of maybe sixteen. There were what looked like nail scratches and bruises on his face, and dried blood smeared over his cheeks and down his chin. I thought that maybe he had fallen down the stairs face first, or run into a pole while he was playing. I didn't know anything about human violence back then. I didn't understand what "*napaaway*" meant. He was wheeled in on a creaky stretcher slowly in front of me. A thin white sheet was draped over his body, but not over his face. I watched silently.

The second dead body I saw was my Lolo's. They pulled his stretcher out of the emergency room, and I recognized his black Islander slippers, with thumb tacks stuck under each sole. He seemed to have shrunk. There was a thin white sheet covering his frail body, and his feet in their slippers peeked out from under it. I watched it roll past me like a grocery cart.

The rest of it is a heavy blur. Somebody told me that he would be taken to a cold place to wait to be picked up by a funeral parlor. I felt very tired.

There weren't many words on our way home. I rolled down the window and felt the whistling wind whipping against my skin. We drove past a crowd of faceless people, and then out into the quiet and empty highway, illuminated by reflectors and warning signs about speed limits. I think there was a full moon.

It was strangely quiet inside the car. I don't remember a single trip with Dad in his red Pajero, without the Eraserheads or Parokya ni Edgar blasting through the speakers. Not this time, though.

And then something seemed to burst deep inside me. It was pain, but the kind of pain I had never felt before. It came in waves of needles, jabbing into my chest. My heart was thudding. I could almost hear it: *thud-thud-thud*, growing louder. Then it gradually ceased, until the only sound was the roar of the Pajero's engine.

I was riding shotgun for the first time. Mother sat in the backseat. I could hear her muffled sobs. I glanced at the foggy side mirror to my right and saw the convoy of vehicles behind us. I wondered if it was silent inside those cars too.

Once, after shifting gears, my father glanced at the rearview mirror. I knew he saw my mother. I knew he was feeling what she was feeling. But he had not shed a single tear. I could tell that he wanted to speak to her. But maybe he couldn't.

In the house the pain in my chest came back. Intense physical pain. Needles of pain, slowly crushing my heart. Then, black out.

The morning after Lolo's passing was eerily quiet. I wondered why Lolo's death didn't seem to matter much to my family. We sat down to the

usual breakfast of eggs, sunny-side up, *pandesal*, piping hot *Batangas Barako*. Nobody spoke of yesterday.

It was only after my father had finished his coffee that he began to speak of plans for Lolo's funeral. He mentioned a gold-plated mahogany casket, 6-foot tall floral stands, chrysanthemums, pink and white carnations, Lola's garden orchids, *Diptyque* candles, a 64-square meter lot for a mausoleum. My sisters sat, still and silent, faces blank with dismay. Nobody spoke but my dad.

Then, suddenly, the house phone rang. It was the morgue calling to say that Lolo's body was ready for pick-up, to be delivered for embalming at the funeral parlor, a few streets away from our home. Only then did I finally take a bite of my *pandesal*.

I know Lolo hadn't dreamt of a grand wake or a burial. Lolo never wanted a mahogany casket. He would have poked fun at his children, for purchasing an overly expensive coffin which would only to be devoured by termites and infested by worms. Lolo would have loved a Romblon marble urn, but not a big one. He would tell me about the time when the government assigned him in Corcuera, and he found that people made souvenirs out of hard marble—vases, jars, garden figurines, toy cars, urns. Lolo would always joke about being cremated, his remains put into tiny urns which would be spread throughout the house. He said playfully that he would very much prefer for people to turn his ashes into home decorations. We'd laugh at the idea for hours, saying to each other, "*Ashes maryosep*."

He never liked flowers, either. He thought their smell was a scent left by bees during pollination. "Bees are sweet" he said, "and they make flowers smell so good." I didn't believe him, though, because he never left the house or read books about bees. I bet he never even knew we had a garden, let alone a hive of bees in the backyard.

My Lolo had lived in this same house nearly all his life and loved the energy of it. The only time he stepped out was when he wanted to sneak a few puffs of his *tabako* in the back porch. After retiring, he had turned into a caveman. He told me he had been in the military for almost 35 years, to serve the country, and to feed his family. The last thing he wanted to do was leave the house again, when half his life he he had already spent away from home.

Lolo dreamed of a wake held in a small room, with incense lit in every corner. We *aren't* Chinese. He simply loved the smell of burning

incense. He particularly loved Citronella, a popular incense fragrance, known to be a good insect repellent. He didn't like bugs. When he would run out of incense, my Lolo and I would sneak off together to Binondo—the only time that Lolo wanted to leave the house. But we would be caught by my Lola who was strictly against incense burning. My Lola hated aromatic objects. She only liked the smell of smell of detergent and cheap department-store hand soaps. But Lolo placated her by bringing back packs of *Eng Bee Tin Hopia* for Lola. And it always worked.

I loved those days. Sometimes I would wake up in the middle of the night, and light one incense stick for him. I waited for a stick to burn out and watched the smoke envelop my whole room.

I know Lolo wanted a wake with only a few relatives, and not a single army veteran. I see my Lolo wincing at the thought of a 21-gun salute at his own funeral. He had told me that sometimes it was just a fake honor bestowed upon soldiers, who really had done nothing but cower during the war. He told me about generals who were generals because of who they knew, and about wars we could have won if only we had fought in the proper way. He never told these stories at the dinner table, never to any of his children. I used to think that he told them to me because I was his favorite *apo*. And if I had stood next to his bed in the emergency room, he would have lived longer, to light another stick of incense, or smoke his favorite *tabako*.

Early that December morning, two lanky guys wheeled in his mahogany casket through the two-door entrance of St. Mark's Funeral Home. The chapel was actually a foyer, with the sunlight streaming in over the wooden benches carefully lined up, and over the red carpet laid flat on the marbled floor. The four corners of the big space were filled with flowers arranged on tall bamboo frames, with names written on pink and white ribbons tied around them. Above his casket was a crucifix, and a statue of Mother Mary to the right. At 7 A.M. people started filling the hall, each dressed in white or black, mostly gentlemen in their 60s, together with their wives. I chose to wear my favorite blue Superman tee, a pair of khaki shorts and rubber shoes. By 9 A.M., a swarm of visitors began appearing like toadstools out of nowhere.

By evening, I found myself nestled against a bench's hard wood, waking up from a long nap. It was almost midnight, but people still kept

coming. The next 5 nights were crazily packed with his *kumpares* from Nueva Ecija, relatives I didn't recognize, but was forced to kiss on the cheek. All I wanted was to sleep. I had grown crabby from lack of sleep. I was told that the Filipino tradition requires you to keep your eyes open for the dead, to watch over the body during its last hours on earth; to skip showers...

It took me a while to realize I still had not looked at Lolo in his coffin. I wondered what he looked like. I heard people say that the embalmer had done a pretty good job. I didn't know what that meant. I never looked at him during his wake. I could have been the first *apo* to see him finally at rest, but maybe he did not permit it. I made sure I didn't go near his coffin until the day of his burial.

But he was trying to tell me something.

It was getting late. My mother had gathered us kids in one corner, to wait for the driver.

The minute I got inside the vehicle that was to take us home. I perfectly understood what my Lolo was trying to say. It was the joke only he and I shared. "*H'wag kang magpapakita sa akin hangga't wala kang dalang tabako!*" For the first time since his death, I managed to crack a smile.

I skipped my shower when I got back home after the first night of the wake. My movements were almost automatic. I stormed into my grandfather's room and headed straight to his closet. My Lolo's closet was a cheap, brown, two-door cabinet bought at a Puregold sale. A full-length mirror was attached to one door. Luckily for me, Lolo never put locks on any of his possessions. I opened the closet door carefully. He never locked his door, either. He was not secretive. The only secrets he kept were those he told me—about the bees, his *tabako*, and his love for incense burning.

I was his favorite and he was mine. With me, he was open, and generous, and calm. I was beginning to understand why I admired him so much. He wanted to make sure I grew up to be just like him. But at that time I was his opposite. Lolo was patient, and I was always irritable. He loved the outdoors, but I didn't.

His closet was surprisingly neat and organized. White *kamisetas* were stacked on one side; colored polo shirts on the other. The cabinet was divided into four sections, clothes shelved like books on a stand. On the top section were his favorites: 2 pairs of khaki pants from the military, a Chinese collared white polo, and his regular *puruntong* shorts.

Lolo and I had talked about things, little things and big things. We had talked about his favorite outfit—*chino* shorts, paired with any collared shirt he found in his closet. I never saw him in a *barong* or *amerikana*. I never saw him in his military uniform. But he wanted to be hip and aware of trends. I'd like to think he revived the *puruntong* madness in our generation, and that he did it with flair.

I was enjoying rummaging through his dresser. For a moment I forgot that I was actually looking for something.

Nobody in the family knew how to light a *tabako*, but Lolo and me. Clearly, I ought to have realized there was something special about that November morning, something to do with clouds of cigar smoke, something in the way Lolo carefully explained how to light a stick. I was only a nine-year-old-boy, and the only thing I knew about cigars was that he never let me touch one expensive cigar. But that morning, I listened carefully to what he was saying about how to light one. You always look for cracks and lumps, he said. These things affect the way it smokes. Then you gently squeeze up and down the cigar's body to make sure it is firm. A quality *tabako* has a rounded end, which does not expose the tobacco inside. That is the end you should methodically cut, either with shears or a tobacco cutter. If done without care, the end of the cigar burns unevenly, which affects its quality. You must light the cigar only with matches. The fuel from lighters spoil the taste. You hold the cigar at least a half-inch from the top of the match flame, and then take a puff. *Never inhale like you'd inhale a cigarette.* Set the cigar down between puffs to avoid the draw from getting too hot. Removing the ashes by flicking is not good. This causes an uneven burn. If the cigar is down to a bit more than half of the original size, you should carefully roll the ash off the cigar, using the edge of the ashtray. This will allow you to enjoy the cigar for a few more good puffs, before putting it out, should you decide to relight the next day. All of these things were a ritual which Lolo followed religiously.

I found it at the bottom section of Lolo's closet—a long box of Antonio Gimenez Churchill Cigars, about six inches in height—resting next to a set of socks bundled up like snowballs. I felt like a child next in line for the carousel with cotton candy on one hand.

I had never held a cigar. But somehow it felt familiar. It did not worry me. I took out a 5 ½ x 42, Corona-shaped brown cigar as Lolo had shown me, and examined it for flaws and soft spots. Sitting next to the rolled-up socks, was a matchbox. Lolo's instructions were simple and easy to

remember. I sat on his bed, calmly holding one cigar and a box of matches. I had no shears nor scissors, so I bit off its end to expose the tobacco. I lit a matchstick and held it up half an inch to the end, then I waited.

I watched the first cloud of smoke emerge out of the stick. The cigar wasn't something that just occupied space. It was something else, something vivid, like memory, and emotion. I watched its smoke form into days in Binondo, red sticks of incense red as cherry bombs, bees and flowers...

With that same unfamiliar familiarity, I put the cigar in my mouth, took one good puff with much *gusto*, and watched it burn on its own.

Loyola Memorial Park in Marikina was an hour away from St. Mark's Chapel in Sampaloc. The city never really cared about the grieving. The ride was silent, much like all the breakfasts we shared ever since Lolo died. There was music from the hearse hearse moving slowly ahead of us. But it was almost inaudible.

My hands secretly slid into my trousers' left pocket. In it was Lolo's box of cigars, which I had guarded for the last 5 days. I took it with me all the time. I only ever let it go in the safety of my own room, resting on my bedside table. And, at night, I slept with my doors locked, afraid my mother would walk in and discover my secret.

Now, I was hiding it like Lolo himself did, safely in my pocket, along with other bulky things, so it wouldn't look suspicious. With the precious box of cigars with me, I knew the sharp needles would never again pierce me as they did the day Lolo died. Instead, I felt thrilled. I was going to give Lolo what he had always wanted, with no one and nothing to stop him, on his last day on Earth.

The burial happened 8 days before Christmas. There were about a hundred people under two huge tents, all holding white roses and white balloons, everyone pleasantly dressed like a bridal entourage. An Indian priest chanted litanies I can't quite remember, mainly because I never really wanted to listen. I waited patiently to look into Lolo's coffin for the first time. I tried not to think of him. I had to fight the urge to bawl my eyes out every time I thought of him. I wanted to be the *apo* who'd make him smile for the last time.

Finally, it was time for final goodbyes. Each member of the family was asked to put a white rose on top of his coffin. I was last. My knees wobbled,

but I managed to compose myself. I stood before the coffin and peered in. There he was, Lolo in a perfect, crisp *barong*, with handmade embroidery on its Chinese collar. He wasn't smiling, of course. And his eyes were closed. He looked calm. Maybe he was just asleep and would wake up once again, and live another day to see the red incense deliberately turning into grey ash, and hear the noisy merchants of Ongpin, and banter with me over hot chocolate during summer mornings, and take me for my McDonald's Happy Meals, inflated swimming pools, birthday parties, roller skates, the steam of hot *Champorado* on typhoon days... Lolo still looked beautiful lifeless.

I reached into my pocket and took out his box of cigars. Without saying a word, I looked at his closed eyes, hoping they'd open last minute... then, slowly, I placed his *tabako* near his head. At that moment I knew he was glad to see me. Then I stepped back, and buried my face in my mother's chest. They closed his casket and I began to sob violently.

TAO PO

(Dulang May Isang Yugto)

Maynard Manansala

Direktor: Maribel Legarda (para sa PETA Lab)
Ed Lacson, Jr.

Aktor: Mae Paner a.k.a. Juana Change

MGA PAGTATANGHAL

PETA Lab

Philippine Educational Theater Association Theatre Centre
Hunyo 17 & 18, 2017

Pista Rizalina

Cultural Center of the Philippines
Setyembre 8, 9, 16 & 17, 2017

Never Again & Pista Rizalina in UP Diliman

GT-Toyota Asian Center Auditorium
Setyembre 27, 2017

Siningdustriya: Synergizing Culture, Arts and Education with the Creative Industries

Lyceum of the Philippines University
Oktubre 12, 2017

Far Eastern University

Oktubre 23, 2017

Most Holy Trinity Parish Church

Balibbalic, Manila
Oktubre 30, 2017

BGC Arts Festival

Bonifacio Arts Center

Nobyembre 26, 2017

Hustisya Natin

BI Auditorium, Ateneo Law School

Nobyembre 29, 2017

Send-off Show to Australia

Cultural Center of the Philippines

Setyembre 7, 2018

Melbourne Fringe Theatre Festival

Footscray Community Arts Centre

Setyembre 14 & 15, 2018

The Street Theatre

Canberra, Australia

Setyembre 23, 2018

SINOPSIS

Inog ang dulang nasa anyo ng apat na monologo sa apat na pook ng isang siyudad na hindi na papangalanan. Magaganap sa panahong ikinasa ng administrasyong inihalal ng mahigit sa 16 na milyong Pilipino ang digmaan kontra-droga. Sa panahong laganap ang extrajudicial killing, o mas kilala sa tawag na EJK. May apat na tinig na tila hindi magkakaugnay, ngunit magkakaugnay. Una, isang PHOTOJOURNALIST na namimingit magbitiw sa prominenteng kompanya ng pahayagang kumukuwestiyon sa kaniyang katinuan. Ikalawa, isang ZUMBA INSTRUCTOR na hinahabol ng multo ng kaniyang mag-ama na pinaslang ng 15 pulis. Ikatlo, ang KILLER na naitutumbas sa pagiging makabayan ang ginagawang pagpatay. At ikaapat, isang KABATAANG gumugunita sa hindi na mabilang na biktima ng EJK.

MGA TAUHAN

PHOTOJOURNALIST, nasa 30 anyos mahigit, nagtrabaho sa isang prominenteng kompanya ng pahayagan

ROSING, nasa 40 anyos mahigit, zumba instructor sa barangay, hinahabol ng multo ng kaniyang mag-ama

KILLER, nasa 30 anyos, mamamayan na itinutumbas sa pagiging makabayan ang ginagawang pagpatay

VANESSA CARINGAL o VAN, 16 anyos, kabataang nawalan ng mga magulang dahil sa EJK

(TALA: Iminumungkahing isang aktor lang ang gumanap para sa apat na tauhan.)

TAGPUAN

Sa apat na pook (audiovisual room ng unibersidad, bakanteng lote, studio-type apartment at sementeryo) ng isang siyudad. Kasalukuyan.

(TALA: Iminumungkahing maging minimal ang set para sa bawat monologo, para sa mabilis na transisyon.)

PHOTOG

Sa audiovisual room ng unibersidad. Umaga. Sa panayam kung saan magbabahagi ng karanasan sa larangan ang isang PHOTOJOURNALIST. Pupunta sa harap si PHOTOG. (TALA: Sa daloy ng panayam, lalabas sa projector screen ang mga larawang kuha ni Raffy Lerma at isang larawang kuha ni Bro. Jun.)

PHOTOG

Hello guys. It feels good to be back here in my alma mater. Ang totoo, I came early, naglibot ako sa campus. Hinanap ko ang mga dati kong classrooms, pati tambayan ng org buhay pa. Ang lakas ng nostalgia, grabe. May photo studio na pala tayo. Sinilip ko ang mga equipment. Astig! Anyway, I believe I'm talking to freshmen mass comm students. And you're taking photojournalism as your elective, right?

(Matipid na tawa.)

I asked your prof, Ms. Bunagan, who's also a good friend, kung ano ang topic ko for this afternoon. Magkuwento lang daw ako sa inyo. Baka ma-bore lang kayo, sabi ko. Ganito siguro, let me start with a question. If you were to choose, what would you guys like to cover?

(Parang naghihintay ng sagot.)

University Fair... Okay... Beauty pageant... Talaga ba? Parang mali yata kayo nang na-invite, a. Just kidding. Let's see. What I'm about to share is my experience with an issue I've been working on for quite some time now. It started on the day our 17th President took office.

Photo #1 - Si ELIZABETH NAVARRO, karga ang isang-taong gulang na anak na si ERIKA.

PHOTOG

She was left with a one-year old daughter, and a baby in her womb.

Photo #2 - Bangkay ni DOMINGO MAÑOSCA (at ng anak na si FRANCIS).

The vigilante, who aimed through the window, missed her husband with the first bullet. 'Yong five-year old son nila ang tinamaan. But she lost both of them in one night.

Photo #3 - Si ELIZABETH NAVARRO, nasa sulok ng magkatabing kabaong ng asawang si DOMINGO MAÑOSCA at limang-taong gulang na anak na si FRANCIS.

PHOTOG

What do you think was going on inside her mind? Bakit siya nagsisiksik sa sulok na 'yan? Was she seeking refuge? Hindi gaya ng ibang shoot, 'yong ganyang moment, take one lang. Hindi na mauulit. 'Yan ang dapat ma-capture ng photog. Kaya dapat, mabilis. Alisto.

Photo #4 - Si JESSICA DERDER, matapos mapatay ng pulis ang kapatid na si JAY-R.

PHOTOG

(Sa manonood, parang dinirinig ang sinasabi.)

Sorry? Nice angle? Thanks. Another thing a photog has to learn is how to squeeze himself in a crowd. Do you guys take the MRT? Dapat ganu'n, dapat sanay kayong makipaggititan. Hindi tatahi ang mga pulis at fellow photogs para lang may maganda kayong shot. Kaniya-kaniyang diskarte 'yan.

Photo #5 - Si MARIA ESPINOSA, matapos mapatay ng riding-in-tandem ang anak na si SONNY ESPINOSA.

PHOTOG

Unlike writers, we photogs don't have the luxury of words. You wanna know what Nanay Mary was saying at that exact moment? "Nagdisesais pa lang ang anak ko. Pinatay nilang parang manok, pinatay nilang parang hayop." How dramatic, di ba? You would even think it's scripted. Pero hindi. Now, how those poetically woven lines can be translated into a photograph is the challenge.

PHOTOG

Exciting ba?

Photo #6 - Isang WALANG-PANGALANG LALAKING natagpuan sa isang madilim na kalye sa Sampaloc.

PHOTOG

This photo has an interesting story. Nag-ala-stuntman ako pag-akyat sa bakod niyan, makauna lang. May konti pang angas. Labas ng long lens, focus sa mukhang inaalisan ng packaging tape. 'Ayun, pagdating sa editing, ginulat ako. Shet! Alam n'yo 'yung patay na naabutan mo 'yung huling expression ng buhay sa mukha niya. Ang linaw. Kitang-kita ang paghahabol ng hininga, klarong-klaro ang struggle. Sabi ng coroner, minsan, ganon daw talaga. The killer uses an ice pick. Hindi maingay. Hindi messy. The victim bleeds internally until he dies. Akala ko dati, sa tinagal-tagal kong nagko-cover nito, desensitized na 'ko.

Photo #7 - Split screen projection ng before and after shots ng isang crime scene, bago dumating at pagdating ng SOCO at media.

PHOTOG

The question is, how true is true? Pagdating ko sa site, 'yong photo sa right ang inabutan ko. Kinalabit ako nu'ng tambay. Gusto ko raw ba ng original, at hindi pirated? Pinakita sa 'kin ang kuha sa cellphone niya. 'Yang photo sa left. Do you see the difference? Yes, 'yong baril. Ang daling baguhin ng kwento in a matter of seconds. Ang daling sabihing "nanlaban." That's why we photogs have to rush to the scene. Kung ano kasi ang maabutan, 'yun ang makukuhaan namin; kung ano ang makita ng tao, 'yon ang totoo sa kanila. When I was your age, nu'ng staff photog pa lang ng student publication, lagi akong nakikipag-agawan ng beat. Demo ng students sa lansangan, nabiting construction ng building sa university... Memorable sa batch namin 'yong photo ko ng teacher's table na bali ang isang paa.

(Matipid na tawa.)

Cut to napasok na 'ko sa dyaryo. I know I did everything I should, not only to keep my job but also to grow in what I do. Nag-cover ako ng highly militarized schools ng mga Lumad sa Mindanao. Ng mga survivors ng storm surge sa Leyte. Saka ng parada nu'ng Papal Visit. Exciting lahat. Tanggap lang nang tanggap, until the EJK beat fell on my lap. One night, may nagtimbreng asset. Meron daw sa may LRT Pasay, Rotonda. Tinumba ng riding-in-tandem ang pedicab driver. You may have heard of Michael Siaron. Anyway, pagdating namin, yakap na si Michael ng babaeng umiiyak. Wife niya, si Jennilyn. When I saw them even from afar, I knew it was a strong photo. 'Yong pagkakapuwesto nila on that very spot, 'yong tapon ng liwanag sa mukha at katawan nila, nando'n na, e. That same night, pinasa ko ang edit; the following day, lumabas sa broadsheet. Lumabas despite the policy na pag Sunday, walang "gruesome" photos. Front page.

Photo #8 - Si JENNILYN SIARON, yakap ang asawang si MICHAEL SIARON.

PHOTOG

They called it "Pieta." Sabi ng photog friends ko, pare ito na 'yon, e; this is your iconic photo, para ilabas pa ito ng *New York Times*. Pagkatapos, may nag-invite na sa mga talks, offer na magturo sa universities. Sabi nila sa office, this is the break I deserve. The mere thought makes me cringe. Alam n'yo, sina Jennilyn at Michael, parang kahon lang ang bahay nila. You'd even think

twice if you could call it a house. The night it happened, pumasada si Michael para dumiskarte lang ng pang-almusal nilang mag-asawa. Nagtaka lang si Jennilyn, bakit ang tagal umuwi ni Michael. Maya-maya, kinakalampag na ng tropa nila ang pinto. Sa pagmamadali nga ni Jennilyn, isang tsinelas lang ang nasuot. Policemen were all over the place when she got there. Ayaw siyang padaanin. Nagpilit lang si Jennilyn, sinabing asawa niya ang nabaril. She didn't waste a second. She went down on her knees and embraced Michael's body. She was hoping may buhay pa. Sigaw siya nang sigaw. "Tulungan n'yo kami, tulungan n'yo kami." And the only response she got was the sound of cameras. Klik-klik-klik.

I'm taking things too seriously, sabi ng boss ko. Beat lang 'yan, beat lang. Pero hindi "beat lang" ang pakiramdam ko sa lamay ni Michael. Nilapitan ko si Jennilyn, nag-sorry ako. Iyak lang siya nang iyak. I saw Michael's father at the door, matagal na pala akong hinihintay. Kabadong-kabado ako. Inabot ko 'yung kopya, tapos ang sabi niya, "Ser, salamat. Kung di dahil dito, kailan ba napansin ang tulad namin. Dahil sa piktyur n'yo, ser, sumikat ang anak ko, kahit ilang araw lang." Tumawa siya, pero naiiyak din. After a few days, I got a text from Jennilyn. Pinadala niya 'yong link ng rap na ginawa ng tropa ni Michael.

Maririnig/mapapanood (kung music video) ang ikalawang saknong ng "Yakap." (Rap ito na ginawa ng mga kaibigan ni Michael Siaron.)

PHOTOG

After this, in-assign ako sa ibang beat ng boss ko. Inaasar ako ng mga tao sa dept namin. 'Yong masyado raw nagseseryoso, natutuluyan. Tinatanong nga ako kung mahimbing daw ba ang tulog ng taong bangkay ang nakikita gabi-gabi. Then they asked me to cover Senate hearings, the Asean Summit, even indie film festivals. Then I started to have sleepless nights. You know that feeling when you're not doing what you believe you're supposed to do? Alam n'yo 'yon? Gano'n. Hindi na lang kasi ito talaga beat sa akin. I've continued doing it, kahit labas na sa trabaho. Siguro, aside from the pieces of advice I've shared...

(Mapapatingin sa projected photo sa pader.)

Ang masasabi ko rin, if you're choosing this career just for the heck of it, for the excitement or pay check, baka hindi ito ang para sa inyo. Or maybe, depende na rin how much you choose to get involved.

(Mapapabuntonghininga.)

Ako kasi, I can't turn a blind eye sa mga nangyayari. Sa office, naghahanap sila ng ibang anggulo. Gasgas na raw ang istorya. Pagod at sawa na ang mga tao na bangkay ang nakikita araw-araw. Maybe, it needs a fresh approach but still, these stories need to be told. Kahapon, they wanted me to cover the opening of an art exhibit. Pero kahapon din, funeral ng isang victim. E... wala kasing nag-claim sa body, kahit kamag-anak, kahit man lang kaibigan. Kami-kami na lang ng mga photog friends ko ang nagtulong-tulong. Naipalibing naman. Sabi ng boss ko, padalas raw nang padalas na nawawala ako. Na I should begin weighing my priorities. Siguro nga.

(Patlang.)

I know. I'm sure. I'm resigning.

(Haharap sa mga manonood.)

I'm resigning. Imagine, if not for this talk. Buti na lang pala, nakausap ko kayo. Kaya 'yan, kahit freelance. Kakayanin.

(Matipid na tawa.)

Ngayon ko lang kasi nabalikan ang mga photos. Lahat... magkakasama. Even then, when I was just a student photog, I've always believed in the power of a photograph. How images can influence people's perception of reality. As I was watching you react to the photos, lumakas lalo ang loob ko to take more photos of the victims. Habang patuloy ang pagpatay, tuloy lang din ako. Ten thousand, 20, 50 thousand. Hindi na lang ito basta beat. It goes beyond being a photographer. I'll keep taking photos to remind everyone that these victims... existed. These victims are not just numbers.

(Mapapayuko.)

Mababasa sa screen ang photo credits. Mga larawan ito nina Raffy Lerma at Bro. Jun (Photo #7).

ZUMBA

Sa bakanteng lote ng isang barangay. Ala-sais ng gabi. Papasok si ROSING, suot ang bra tank top at legging shorts.

ROSING

Wow, ang dami natin ngayon, a! Linawin ko lang mga kabarangay, hindi feeding program ang pinunta n'yo dito, ha? Baka mamaya may makita akong mahabang linya diyan sa dulo, akala n'yo may patsamporado o palugaw. Waley! Ano? Katawan ko ang pang-feeding program? Hoy, Ka Gener, alam kong gusto mo 'kong lafangin! Umabot na kaya sa 'kin ang tsismis na pinagbabatehan mo 'ko! Leche ka!

(Tatanawin ang mga manonood.)

O, Mang Roman, ang linaw ng anawnsment. Ansabe, rubber shoes. E, ba't bota 'yan? Wala kayong rubber shoes? Pag kayo na-injury... Ingat, ha? Naka naman si Badong, kahit anong suot, isnatser na isnatser pa rin ang arayb, a. A, ganon? Ako pa? Masakit akong magsalita? Da trut harts lang, Badong. Uy, o, ang mag-aamang Pascual, kumpleto. Mula panganay hanggang bunso. Sana sinama n'yo na rin si mare, Papa P. Para hindi lang pangpamilya, pang-isports pa. Okey 'yan, pare. Aprub! O sige, istrets-istrets muna tayo.

(Magsisimulang gumalaw.)

Banatin natin ang mga buto. Sa eksersays man lang, mabanat mga buto n'yo. Dapat, linggo-linggo na kayo dito, ha? Para lang nagsisimba, bawal absent. Kita n'yo naman, mino-monitor tayo ni Kap. Ayos ba, Kap? Ayos ang gupit natin, a.

(Mas susuriin ang mga manonood.)

Basta, lahat nang nandito, 'yung mga nagpalista lang, ha? Isipin n'yo na lang kung ga'no kayo kaswerte, dahil kahit konti ang rehab dito sa 'tin, may ganitong programa ang gobyerno. Basta ang mahalaga e, maipawis n'yo lang 'yan. Magiging okey na kayo, pramis. Gagaling? Gagaling! Amen? Amen!

(Sa TECHNICIAN.)

Tadjo, pasok!

Tutugtog nang may katamtamang lakas ang isang zumba music.

ROSING

(May mapapansing DALAWANG LALAKI. Mapapahinto.)

Nandiyan na naman kayo?

(Sa mga manonood.)

O, parang kuwatro-kantos lang, ha? Hakbang, tabi. Hakbang, tabi. Hakbang, tabi. Badong, galing a! Gib na gib! 'Yung mga nasa likod d'yan, nakikita ko kayo, a. Hakbang, tabi. Hakbang, tabi. O, tuloy n'yo lang, a.

(Sa DALAWANG LALAKI.)

Kayong mag-ama talaga, oo. Ang galing din ng timing n'yo, e. Kung kailan naghahanapbuhay 'yong tao, o. Paalala ko lang, Marcelo, apat pang anak ang iniwan mo sa 'kin. Si Baby Jane mo, Jojo, ako na ang nagpapagatas. Kaya'eto, o. Ni minsan ba naisip n'yong sa katawan kong'to, magtuturo ako ng zumba? Pero'eto, o, ginagawa ko na.

(Sa mga manonood.)

O, bagong kombinasyon tayo. Buka-buka, sara-sara. Buka-buka, sara-sara. Buk— Tito Nap, parang inaantok ka yata, a. Hala, galaw-galaw baka pumanaw. Tuloy lang.

(Kina MARCELO at JOJO.)

Kung makatitig ka naman, Marcelo. Parang may suklam. Ano, nalalasaan ka ba sa suot ko? Buti nga, mas balot ako ngayon. Kesa nu'ng gabing akyatin tayo ng 15 pulis. Bra at brip mong lawlaw lang ang suot ko. Ayaw ko naman talagang bumaba nu'n, lalo na nang nakita ko kayong pinaluhod ni Jojo, at pinalagay ang mga kamay sa batok. Kaya lang, bumaba na raw kami kung ayaw naming madamay ng mga anak mo. Nakiusap naman akong magbihis muna pero ayaw pumayag ng mga pulis. Tatal, seksi naman daw ako.

(Magpapalit ng koreograpiya.)

Tu da sayd, tu da sayd. 'Yon! Hiyawan ang mga kapitbahay. May sumipol pa kamo. Para daw akong sinapian ni Dina Bonnevie. Hindi nga lang katorse, kwarenta... ang bewang! Naku, Papa P, talo ka pa ng mga anak mong gumiling, a. Dapat nag-iinit na ang mga katawan natin ngayon. Oy, Marcelo, bakit ngingiti-ngiti ka diyan?! Isa ka pa, Jojo, ha! Kahit patay ka na, ako pa rin ang nanay mo. Gumalang ka! Nakakahiya kaya 'yon. Hindi ko alam kung mahihiya ako dahil nagmukha tayong angkan ng mga kriminal, o dahil halos wala akong saplot.

(Galaw pakanan.)

Pagdating sa barangay, may nagtanong kung na-rape daw ba 'ko. Itsura ko raw kasi. Humingi ako ng tulong kay Kagawad... kay Kap. Magalang naman ang sagot nila pero wala raw talaga silang magagawa. Bumalik ako sa eskinita natin... ang dilim! Pinatay ng mga pulis ang lahat ng ilaw sa mga poste. Lalo akong hindi makapasok.

(Sa mga manonood.)

Urong-sulong. Urong-sulong. Mang Roman, lagyan n'yo naman ng libog. Mga sinyor sitisen, libog pa more! Nagbakasakali ako sa kabilang barangay. Nasa kanto pa lang ako, sumalubong na sa 'kin si Trisha, pinakita ang

cellphone. Aling Rosing, mag-ama mo 'to, di ba? Pagtingin ko, laman na agad kayo ng balita. Mag-ama, nanlaban, sabi. Bakla, kapangalan lang siguro 'yan. Takbo na naman ako, pabalik sa atin.

(Patakbong babalik sa harap, hinihinal, sa mga manonood. Bagong koreograpiya.)

Surender-surender, tadyak-tadyak. Surender-surender, tadyak-tadyak.

(Hahampasin sina MARCELO at JOJO ng bimpo.)

Marcelo, Jojo, tumabi nga muna kayo kung ayaw n'yong umalis. Ayoko. Sinabi nang ayaw ko nang balikan ang mga nangyari nu'ng gabing 'yon, e.

(Titingin kay MARCELO.)

Ayoko! Ayoko sabi, e.

(Tititig kina MARCELO at JOJO.)

Sige na nga, matigil na lang kayo... Pagbalik ko sa eskinita natin, nagtatali na sila ng dilaw na teyp. Anong nangyari, ser? Ser, nasa'n na ang mag-ama ko, ser? Walang sumasagot. Humahangos na lumapit sa 'kin si Lilia. Narinig daw niya sa dingding, Jojo, kung pa'no ka nagmakaawang 'wag barilin ang Papa mo. Kinaladkad daw kayong papababa ng hagdan. Dug-dug-dug-dug-dug! Ganu'n daw. Para lang mga kinatay na baboy. Tapos, sabi ng isang pulis, "Buhay pa, buhay pa!" Bang-bang-bang! Tama na! Tama na!

(Matitigilan. Kakalma. Babaling ng tingin.)

A, hindi Kap. Si Mang Roman ho ang kausap ko. Mali-mali kasi. Tadjjo, music ulit.

(Sa mga manonood.)

Pawis pa! Pawis pa more! Ilabas natin ang mga impakto sa ating katawan. Impaktong 'yon. Dadalhin kayo dapat sa Crame para ipaotopsi. Kamukat-mukat mo, si ser palang kausap ko, e SOCO. E, kung SOCO siya, bakit nando'n na siya sa 'tin, hindi pa nga kayo napapatay? Kaya hindi na 'ko pumayag. Ang takot ko, baka hindi na tayo magkita. Marcelo, dahil ba labing-anim na araw ko kayong binurol sa kalsada kaya nakapaggala ang mga kaluluwa n'yo? Di kaya biro na lahat ng gastos ko, tayms tu. Alam n'yo ba kung magkanong siningil ng ospital? Singkwenta mil! Trenta mil sa punerarya. Trenta mil pa ulit sa sementeryo. Sa laki nga, sabi ko sa mga anak mo, parang gusto ko nang sumunod. Ako na nga ang namatayan, ako pa ang pinipigipit. Tangina, sa buong buhay ko ni hindi ako nakahawak nang ganu'n kalaking pera. Lumapit ako kay Kagawad, Vice-Mayor, Mayor, Congressman. Sa barangay, may nag-abot ng singkuwenta, sandaan, limangdaan, bente, sampu. Nairaos. Naipalibing ko naman kayo nang maayos, a. Kaya utang na loob...

(Iiwas ng tingin.)

Alam n'yo namang gusto ko kayong makasama. Miss na miss ko kaya kayo. Pero mas gusto ko kayong matahimik. Paano ba kayo matatahimik? E, ako, papano ba ako matatahimik? Apat pang anak natin ang bubuhayin ko, Marcelo. Ang apo ko pang si Baby Jane, Jojo. Si bunso, nagmahal na naman ang gamot sa puso. Dalawa kaya kayong katuwang ko sa buhay ang nawala. Hindi ito madali, tangina. Nahihilo na 'ko. Hilung-hilo na 'ko! Tama na! Pahinga muna! Inom kayo ng tubig, damihan n'yo.

(Sa TECHNICIAN.)

Tadjo, cut music.

(Kay KAP.)

Kap? Kap, sandali. May gusto lang ho akong sabihin, tatal patay na rin lang. Hindi dapat ganu'n ang naging ending ng mag-ama ko. Di ba ho, dapat may proseso? Ginagawa siyang runner, oo, totoo. Pag may kumuha ng halagahang 500, siya magde-deliber nu'n. Pag may natira, papatira 'yun sa kaniya. Pag tumanggi siya, sasabihin wala siyang pakisama. E, di hindi na uulit 'yun. Paano ho ba, e, du'n siya kumikita kahit papano. Wala naman masyadong alam na

hanapbuhay si Marcelo. Hindi pa natapos ng elementari. S'yempre 'yung tao, nahihiya rin sa 'kin. Ako raw itong babae, ako ang laging rumaraket. Kaya nga tuwang-tuwa si Marcelo nu'ng kausapin siya ni Kagawad. Pinangakuan kasi ng trabaho. 'Yung legal. Para daw ipakita na ang mga tulad niya, puwedeng magbago. Nagtatatakpong umuwi ng bahay. Tuwang-tuwa. Rosing, Rosing, hindi mo na kailangang tumanggap ng labada, may trabaho na 'ko! Ang yabang mo, tangina ka, biro ko pa. Magkano bang sweldo mo? Manedyer ka ba? Alam n'yo ho, tuwing kumikirot ang mga kamay ko sa paglalaba, siya ang matiyagang humihilot. Ang husay. Minsan nga, sinasabi ko na lang na wala nang kirot, kahit meron pa. Dinadaan na lang niya sa pahilot-hilot, saka minsan sa pasundot-sundot, lahat ng pagkukulang niya sa pamilya namin.

(Magdadampi ng bimpo sa mukha.)

'Yang anak ko namang si Jojo, namana ang pagiging swit ng tatay niya. 'Yang binata ko, itataya ko nang buo itong malaki kong katawan, siyento por siyento, hindi adik si Jojo. May pagkapilyo, oo. Nadisgrasya nga niya 'yung syota niya, pero pinanindigan naman. Kaya napasok sa catering. Alam n'yo ba, Kap, pag may serbis, makakakain lang 'yan pag tapos na ang handaan... kung may natira. Pinagmamalaki niya sa 'kin 'yung ispesyalti ng boss niya. Pancit canton. Isang beses, ginising ako niyan, madaling-araw. Nabulyawan ko pa nga. Sabi ko, sira-ulo ka! Nakita mong natutulog ang tao, gigisingin mo pa. Kain ka muna ng pancit, Ma, habang mainit. Sa sarap nga ng pancit, instant na nawala ang galit ko, e. Parang madyik. Saka ko lang naalala... Ikaw ba, anak, kumain na? Okey lang Ma, natikman ko naman na 'yan. Saka ngumiti sa akin ang loko. Ang ganda ng ngiti ni Jojo sa akin nu'ng gabing 'yon.

(Malalamukos ang bimpo.)

Naiintindihan n'yo siguro Kap ang pagngingitngit ng loob ko nu'ng patayin ang mag-ama ko. Gagawin daw sampol... sasampolan pala. Kap, sabi sa balita, nanlaban daw si Marcelo. Nakaluhod? Mga kamay nasa batok? Nanlaban? Sabi nila, ang mga adik hindi na raw tao kundi mga halimaw. Halimaw? Si Marcelo? Si Jojo? Gusto kong lumaban nu'ng gabing 'yon. Kung may gustong manlaban, ako 'yon! Gusto kong mang-agaw ng barrel at pagbabarilin ang pumatay sa mag-ama ko. Pero 'yun lang naman ang gusto ko, Kap. Ano ba naman ang laban ko? Di ba nga, kayo pa ang nag-abot ng pamasaha para masundan ko ang mag-ama ko sa ospital?

(Bibigay ang damdamin.)

Tao po ang mag-ama ko, Kap.

(Susundan ng tingin ang paglalakad palayo ni KAP.)

Tao po!

(Kina MARCELO.)

May NGO na lumapit sa 'kin dati, e. Handa raw silang tumulong sa mga pamilyang gustong magsampa ng kaso. Hahanapin ko sila. Lalapit din ako sa media, kung kinakailangan. Basta lalapitan ko kahit na sinong puwede kong mahingan ng tulong. Papatayin ko na ang hiya ko. Papatayin ko na rin ang takot sa dibdib ko. Walang iwanan, ha? Walang atrasan.

(Lilinga-linga sa paligid, na parang may hinahanap.)

Marcelo... Jojo...

(Tatanaw sa malayo. Ngingiti.)

KILLER

Sa isang studio-type apartment. Gabi. Papasok si KILLER, suot ang face cover, helmet at jacket. May sukbit na messenger bag. Ilalapag ang messenger bag sa sahig. Huhubarin ang helmet at face cover. Huhubarin ang sapatos na de-gomang may tilamsik ng dugo. Kukuha ng basahan sa isang sulok at mariing ipupunas sa sapatos.

KILLER

(Habang mariing nagpupunas.)

Sinabi na kasing tabi, mas lalo pang humarang. Buwang. Akala siguro komo uugud-ugod siyang matanda, sasantuhin siya. O, di pati siya, dale.

(Mas mariin ang pagpupunas.)

Tindi talagang kumapit ng dugo ng mga dugyot, o. Tangina kabibili ko lang nito, a. Nabinyagan agad.

Mababahiran si KILLER ng dugo sa kamay.
Maibabato niya ang sapatos.

(Kumahog na kukuha ng alkohol sa bag at tensiyonadong ipanghuhugas sa palad. Mas internal sa unang dalawang linya.)

Hindi. Hindi ka takot sa dugo. Dugo lang'yan... Totoy pa'ko. Ni hindi pa tule. Dumating si Tatay, bitbit ang panabong na bulik. Titigok-tigok. Sa sindak, nagkandasiksik ako sa kilikili ni Nanay. Tiniis ko ang asim kesa makita ang pagpatak ng dugo sa sahig.

(Huhubarin ang jacket.)

Pero hindi kunsintidor si Tatay. Padaskol niya 'kong hinila ng nanlalansa niyang kamay. Wala raw babakla-bakla sa lahi niya. At sa harap ko, tsinaptsap niya ang pobreng manok. Pinatsaptsap sa 'kin ang ibang parte. Saka namin tininola. Nginunguya-nguya ko 'yung karneng parang goma nang kumindat si Tatay. Iba raw ang sarap, pag dumaan sa sariling kamay...

(Ilalabas ang baril sa messenger bag.
Ito naman ang kakalikot-kalikutin.
Mas internal sa unang linya.)

Doon nabura ang takot mo sa dugo. Dugo ng galos. Dugo ng bumukang balat. Dugo ng... ibang tao. O nabura nga ba... Basta, bilib na bilib sa 'kin ang boluntir ng'Oplan Tuli' sa Barangay. Tapang ko raw. Minsan, pag naglalambing ako kay Nanay, pinagluluto niya ako ng dinuguan. 'Yung malapot na malapot sa dugo. Tinititigan ko bago higupin ang mainit na sabaw.

(Tatayo, sisilip-silip sa labas.)

Teynkyu na rin kay Tatay. Wala siyang kamuwang-muwang, simula na pala 'yon ng treyning... sa papasukin kong hanapbuhay. Kaya nu'ng bulungan ako ng ninong kong parak na bataan ni Meyor, tango agad. Rekrut agad. Unang tanong ni 'Nong, takot daw ba 'ko sa dugo? Ganu'n na lang ang pagkakailing ko. E, kung gano'n, siguro raw... kaya kong pumatay.

(Mas internal sa susunod na linya.)

Takot ka bang pumatay? Pumatay... naulit ko na lang. Papatay raw ng adik. Para akong nahirinan, hindi ako makasagot. Tangina, banat ni 'Nong, nanghihinayang daw ba 'ko sa buhay ng adik? 'Yang mga adik, pumapatay 'yan, nangrereyp 'yan. Sila ang mga salot ng lipunan, kaya sila ang dapat ubusin. Hindi lalo ako nakaimik. Napag-isip-isip ko rin, parang tama naman si 'Nong. Kaya 'yon, pasama-sama lang sa simula, nagmamanman sa target. Lima, anim na buwan pagkatapos, ako na ang yumayare. Isang putok sa sentido, para sa taong pinatay. Isang putok sa dibdib, para sa babaeng nireyp. Lampas na sa lima ang napatay ko nu'ng may maramdaman akong kakaiba. 'Yun bang para akong bayani. Sabi ko nu'n, tangina, hintayin lang nating maupo sa Malacañang si Meyor. Baka masabitan pa 'ko ng medalya. Baka, sa wakas, makamayan ko rin si Meyor. Sabi ko, pag-iigihin ko. Ito na 'yun, e. Ito na 'yon. Walang makakaligras. Ang utos ay utos, walang mata-matanda, walang baba-babae. Walang bata...

(Mas internal sa susunod na linya.)

Kaya mo pag bata? Itumba raw ang dapat itumba. Nu'ng minsan, bumusina sa 'kin ang tropa, pasaway raw si utol. Sabi ko, sige lang, kayo nang bahala.

(Maghuhugas ng alkohol.)

Tinalo nila si utol. Hindi ako pumalag. Pinagbibira ako ni Tatay pero ang sabi ko, gano'n talaga ang hustisya. Walang kama-kamag-anak. Pagtagal-tagal, mas nasubok ang tibay ng dibdib ko.

(Maglalakad sa isang sulok.)

May suspek nu'n sa kidnapping. Nakorner namin ang van sa Gensan, sakay si misis niyang buntis at si dyunyor na matatas na ring magsalita. Binyahe namin hanggang Zamboanga ang pamilya. Ang daldal nu'ng bata. Ang daming tanong, ang daming kwento, pakanta-kanta pa. Nakakaaliw rin. Namiss ko bigla si dyunyor ko. Pagdating sa res haws ni Meyor, hindi na kami nagpatumpik-tumpik, tinumba namin 'yung suspek. "Pati ba 'yong misis?" tanong ko sa tropa. "E, buntis," sabi ko. Pakeyj na raw 'yon. Tinumba rin si misis. Pagdating do'n sa bata, sabi ko, pare balato n'yo na si totoy sa 'ken. Ibabalik ko na lang sa Gensan, ililigaw ko sa palengke. Tawagan ko raw si bosing. Pagkausap ko, bumubula ang bibig. Gago ka ba? May isip na 'yan. Matatandaan na niyan ang pagmumukha n'yo. Paglaki ng batang 'yan, mag-iiba na mukha niyan, hindi n'yo na makikilala. Babalikan niya tayo. Maghihiganti 'yan. Gamitin mo ngang kokote mo tangina ka! Hinahanap ng bata ang mami't dadi niya. Walang makasagot. Dumampot na ng bato 'yong dadale, babangasan niya ang mukha. Umalis ako. Pagbalik ko, kinantiyawan ako ng tropa. Bakit daw ako nawala? Tinutubuan na raw ba 'ko ng konsensya? Naihi lang, 'ka ko. 'Ayun, patay na ang bata. Hindi ko na tiningnan ang mukha...

(Makikita sa galaw na nilalabanan ang tensiyon.)

May pinatambangan ulit sa amin. Pusher daw. Hinarang namin ang van. Pagbukas na pagbukas ng pinto, inangasan kami. Mukhang may kaya 'yung mamà, nu'n lang ako nakaamoy nang ganong pabango.

(Mas internal sa susunod na dalawang linya.)

Pagkakataon mo na. Bigtaym na ang yayariin mo... Tumunog ang selfown ko. Nasa kabilang linya ang bunso ni Meyor. Ang sabi, bertday ko na sa isang linggo, p're. Regalo mo na lang 'yan sa 'ken. Kababata ko 'yan, e. Walang kaabug-abog, umandar ang van. Hindi ako makaimik sa tropa.

(Mas internal.)

Putangina, sinakripisyo mo ang sarili mong kapatid...

(Patlang.)

Alam n'yo, t'wing pinapasok ko ang mga target ko, mas dukha pa ang itsura ng mga bahay nila sa bahay ko. Pero, walang mahi-mahirap, walang... Putangina, wala pa 'kong natutumbang mayaman! Kung uubra lang na druglord naman ang ipapatay, maski papano, makakabawi-bawi sana...

(Ilalabas sa messenger bag ang unporme ng pulis. Magsisimulang magbihis.)

Pero ano bang magagawa ko... Buti nga binigyan pa 'ko ni Meyor ng trabaho. Mula pitong libo, tumaas na nang tumaas hanggang kinse mil ang bayad kada isang ulo. Aba, nakapagpundar ako ng motor, ng kapisang bukid. Nabigyan ko ng maliit na sari-sari si Nanay. Nakakatulong ako sa pamilya. Nakakatulong din naman sa pag-ubos ng mga salot sa lipunan, maski papano. Ganon na nga lang siguro...

Tutunog ang cellphone.

(Halos pabulong.)

Ano 'to? Interbyu? Teka, praktis nga muna. Nasa'n ang kamera?

(Lilinga-linga, ituturo ang direksiyon ng mga manonood.)

A, do'n. Kunwari, do'n.

(Dahan-dahan at masinop na magbubuton ng polo.)

Ano ho, mam, maraming napapatay ngayon? Naku, sa katunayan nga ho, kokonti, lalo kung kokompara natin sa dating adminis... Dati ho, nasa trenta kada isang araw. Ngayon, bente lang. Kaya lang, gasgas na gasgas kasi 'yong salitang EJK ngayon. Kaya parang sumasama ho ang tingin ng iba.

(Babaling sa ibang direksiyon.)

Ano 'yon, ser, anong pagbabago? E, ser, kung tutuusin nga ho, bumaba ang bilang ng krimen. Lalo 'yong tinatawag nating focus crime. Gaya ho ng murder, robbery, rape. Saka ngayon ho...

(Makikita sa galaw ng katawan na di-kumbinsido sa sinasabi.)

Nararamdaman n'yo naman siguro, nabalik ang takot at respeto ng tao sa batas. Tiklop ang mga druglord kay presidente, pati backer ng mga putang... Ay, sori ho.

(Babaling ulit sa ibang direksiyon.
Parang nilalapit ang tainga.)

Masasabi ho kay presidente, mam? Pasasalamat ho, suportado kami ni presidente. Hindi naman ho sa panunumbat, pero magkano lang din ang sweldo namin. Tapos tuwing may operasyon, laging nasa bingit ng kamatayan ang buhay namin. Sa totoo lang, kapos tayo ng mga kuwarenta mil sa kapulisan. Tapos, halos apat na milyon ang adik dito sa Pilipinas. E, abnormal pa ang mga 'yan, hindi mo tantiyado ang puwedeng gawin.

(Mas emosyonal.)

Hindi kami perpekto, mam, tao lang kami. Tao po, nagkakamali rin. Sabi nga ng tsip namin, hindi kami mamamatay-tao, hindi kami butser. Ang totoo ho n'yan, ginagawa namin ang aming tungkulin para sa bayan. 'Yung kanina ho, nang-agaw ng baril 'yong suspek. Ano ho, bakit mahihirap lang ang napapatay?

(Patlang.)

Tutunog ang cellphone. Sandaling matataranta si KILLER. Titingnan kung sino ang tumatawag.

KILLER

(Sasagutin ang tawag.)

O, p're. Kumpirmado ba? Patay na 'yong matanda... Sige. Gud.

(Hihimasin ng palad ang uniporme.
Sisilayan ang sarili sa salamin,
blangko ang mukha.)

Sige, p're, pabalik na 'ko diyan.

TOKHANG WALL

Sa sementeryo. Hapon. Gagamiting backdrop ang Tokhang Wall na kuha ni Vincent Go. ("Tokhang Wall" kung tawagin ang hilera ng mga nitso sa isang sementeryo na pawang mga biktima ng EJK ang nililibing.)

Nakasukbit kay VANESSA ang bag na may lamang mga upod na kandila.

VANESSA

(Lilinga-linga sa paligid.)

Tao po... Tao po... Kuya Bong? Kuya Jelson? Nandito na ba kayo? Baka nagtatago na naman kayo, ha. Ang gago n'yo lang! Naku... baka...

(Lilingon sa mga nitso.)

Hindi naman siguro. Kuya Bong? Kuya Jelson? May dala akong mga kandila. Ang dami ko kayang napulot du'n sa museleo ng mga Intsik. Marami na tayong magagawa dito. Nasa'n na ba kayo... Hmm...

(Sa paraang fliptop ang bigkas.)

BONG, BONG, BONG, BONG, BONG
HUSAY KO BA'Y HINAHAMON? GUSTO MONG
I-SHAKE YOUR BONGBONG, TUMBONG, BONGBONG,
I-SHAKE YOUR BONGBONG KITA?
PAGBUKAS NG 'YUNG BUNGANGA, SALITA MO'Y MAS
BAHO SA 'YUNG HININGA
KAYA KA BONG, CHAKANG BONG, HINDI MO PA BA

NAKIKILATIS?
MGA KABARANGAY MO GUSTO KA NANG MAPAALIS,
BANGIS
NG 'YUNG KAMANDAG, NAKILATIS NA NILA, PAGSAMPA
MO NG PADER, SAMPAY NILA 'YONG BIKTIMA
SANDONG BUTAS-BUTAS, PINIPITIK-PITIK-PITIK MO
KAHIT BEYKONG BRIP AY 'YONG TINATALO
CHAKA KA BONG, CHAKA, CHAKA, CHAKA KA BONG,
'WAG MONG HINTAYING I-SHAKE YOUR BONGBONG
KITA! YO!

(Sa mga nitso.)

Mga katropa, klap-klap naman diyan! Wala na ba kayong mga kamay? Joke lang. Ayaw ko ng horror. Kilala n'yo pa ba 'ko, kahit nand'yan na kayo? Ako po si Vanessa Caringal. Anak nina Vangie at Raymund Caringal. Du'n po kami nakatira, o. Du'n, malapit sa bilyaran.

(Lilinga-linga.)

Nasa'n na ba 'yung mga 'yon? Kuya Bong? Kuya Jelson? Linggo-linggo naman tayo dito, di ba?

(Lalapit sa isang nitso at babasahin ang pangalan.)

Renato Bertes. Jaybee Bertes. Ang mag-amang nang-iitsa ng trianggulo tuwing Pasko.

(Tatawa.)

Kuya Jaybee, nagkapeklat kaya ako. Sige na nga, remembrance mo na lang 'to sa 'kin. Move on, move on din, di ba? Tatay Nato, nakuwento ko ba sa inyong idol kayo ng papa ko? Kung 'yong iba raw sa may atin, high sa droga; si Nanay Mona, high na high sa inyo. Ayiii!!!

(Mapapatingin sa mga kandila.)

Ang sabi ng Lola Choleng ko, tinitirikan daw ng kandila ang mga patay para tulungan silang makatawid sa kabilang buhay. Kailangan daw nila ng liwanag para mahanap ang daan.

(Ilalabas ang lighter sa balsa, dukot ng isang kandila, sisindihan at ilalapag sa harapan ng nitso nina RENATO at JAYBEE.)

O, yan! Tatay Nato, Kuya Jaybee...

(Dudukot ng isa pang kandila at sisindihan.)

Ay, teka. Baka bitin 'yan sa inyo. Kasalanan ko pa pag hindi kayo nakatawid.

(Ilalapag.)

'Ayan. Tawid na!

(Titingin sa isa pang nitso.)

Christopher Dawal. Basta driver, sweet lover. Lalo na pag pedicab driver. Joke-joke! Kuya Tope, naaalala ko nu'ng pinapasakay mo 'ko sa pedikab mo, kasi ang laki ng dala kong project sa iskul. Ayoko ngang sumakay nu'n, kasi wala naman akong pambayad. Tapos nagalit ka. Sabi mo, pag nag-inarte pa 'ko, kokonyatan mo 'ko. E, di sakay. E, di 'ayun, hiningal ka. Pero tenkyu Kuya Tope, ha? O, 'wag ka nang mag-welcome!

(Titirikan ng kandila.)

Espesyal ito. Para sa 'yo lang yan, ha? Gamitan mo ng pedikab. Itodo mo ang pedal para mas mabilis kang makatawid. Tatal, wala nang makikiangkas sa 'yo.

(Titingin sa isa pang nitso.)

Ronnie Bacos. Mang Ron, di ko magets bakit dinrowingan pa nila ng smiley 'yung packaging tape na pinambalot sa ulo mo. E, mas maganda kaya ang

ngiti mo kahit bungal ka. Pag bad trip nga ako tapos nakasalubong kita, good vibes na!

(Titirikan ng kandila.)

'Yan, Mang Ron. Tawid na! Smile lang lagi, a.

(Tatawa. Titingin sa isa pang nitso.)

Jungle Pasaquian. Uy, katropa! Kumusta ka na d'yan? Ang daya mo naman. Nagpunta pa 'ko sa pamamam nu'ng birthday mo. Tapos narinig ko na lang, tinumba ka na rin pala nila? Pakabait ka diyan, ha? Ha? 'Wag ka na ring sumagot. Dinadalaw ko si Nanay Mayang, kaya 'wag kang mag-alala. Uy, nga pala, nagsasalita na si Tonton. Sabi... Tatay, tokhang. Tatay, tokhang. Tamang adik kasi mga kabarkada mo, e. Me mga sapak! Kung ano-anong tinuturo.

(Titirikan ng kandila.)

'Yan, tawid na! 'Wag ka nang magmamam, ha? Ang lasing naduduling, baka hindi ka pa makarating. Hala ka!

(Titingin sa isa pang nitso.)

Uy, Nercy Galicio! Ang marse kong adik kay Hello Kitty. 'Musta ka na? Di ba dalawa lang ang Hello Kitty doll mo dati? Birthday gift ko pa sa 'yo ang isa. Aminin! Pero nu'ng napatay ka, marse, grabe! Ang dami-dami! Binalot nila sa... kabaong mo, loob at labas. Galit na galit sa pink. May tsika pala ako, marse. Isang beses, nakakita ako ng Hello Kitty doll sa Divisoria... Naiyak ba naman ako. Nakita ako ng tintera. Akala niya, wala akong pambili kaya ako umiiyak. Wala naman talaga akong pambili. Binigyan ako ng istiker. May puso si ate, 'no? Marse, natatakot ka din ba d'yan? Isipin mo na lang pag nanonood tayo ng liga ng basketball tapos, nakaka-shoot 'yung crush mo. 'Yong tumitili tayo nang bonggang-bongga. Ayiii!!! Ang saya lang, di ba? Gano'n lang. Kesa takot-takot, kilig-kilig na lang. Ang dami mo na kayang time.

(Titirikan ng kandila.)

Tama na ngang emote. Teleserye ba? Totoong buhay kaya 'to, kasi totoong wala ka na. Gorabels, marse!

Karlvin Chavez. Manong Karl, why you? 'Yung binibilhan ko ngayon ng taho, kahit arnibal ayaw ng dagdag. E, nu'ng ikaw, sagana pati sago. Victorio Abutal. Si Boss Vicks, ang lolong laging may Vicks para sa mga batang uhugin. Evangeline Tan. Si Aling Vangie'ng dakilang ekstra sa mga pelikula. Salamat sa passes ng *Die Beautiful*. Teh Vange, ako rin nag-selfie sa kabaong mo. Kahit ginanyan ka nila, nag-die byutipul ka pa rin. Ikaw na!

(Iikot. Tuloy lang sa pagtirik ng kandila habang isa-isang binabasa ang mga pangalan.)

Harold Abutin. Mang Harold, bad ka. 'Kala mo hindi ko alam? Na ikaw ang nagnanakaw ng koryente sa 'min. Ang taas tuloy ng bill namin. 'Kala ni Mama, dahil adik ako sa tv kaya ganon. Sige na lang, tutal, tapos na ang karir mo.

Sa mga susunod na nitso, tuloy-tuloy lang ang pagtitirik ng kandila ni VANESSA habang binabasa ang mga pangalan.

Elmer Padin. Ron Ryan Barroga. Myrna Moon. Keith Gibson. Raymund at Vangie Caringal.

(Mapapatingin sa isang nitso.)

Hello Mama! Hello Papa! Pa'no ba kayo napagkasya diyan? Isang nitso na lang daw, tutal mag-asawa naman. Pero ang totoo, wala na kasing pwedeng paglagyan. Magkapatong hanggang kamatayan. Mga katropa, mga kabarangay, tulungan nating makatawid ang Mama at Papa ko, ha? Sina Vangie at Raymund Caringal.

(Magtitirik ng kandila. Mag-aan-tanda.)

Tawid na Ma... Pa. Sila kasi ang pinakabagong natokhang. Naaalala ko, naghaharutan pa nga sila nu'ng gabing 'yun. Pagpasok ko, sabi ni Mama,

“Van, lagi kang magpapakabait, ha? Mag-aaral kang mabuti. Magtapos ka.” Sabi ko, “Ma, hugot?” Tapos, biglang may tumadyak sa pinto namin. May dalawa pa siyang kasama. Lahat sila may takip ang mukha. Una nilang binaril si Papa. Tinakpan ko si Mama pero tinulak ako nu’ng isang lalaki. Tapos binaril niya si Mama... dito.

(Hahawakan ang sentido. Tinitig sa isang direksiyon.)

Gago ka! Tangina mo! Tinutukan din niya ‘ko ng baril.

(Ituturo ulit ang sentido.)

Dito! Tinitigan ko siya. Tangina mo. ‘Yaan mo na ‘yan, p’re, bata ‘yan, sabi ng kasama niya. Tapos, lumapit ako kay Mama. Niyakap ko siya. Paghipo ko sa ulo niya, hanggang dito, o.

(Imumuwestra ang palad.)

Hanggang dito tumagos ang kamay ko sa loob ng ulo ni Mama. Tapos, nakita kong kumislap ‘yung singsing niya. Tinanggal ko pati kwintas niya. ‘Yung relos ni Papa kinuha ko rin. Pag namimiss ko nga sila, hinahalikan ko ito. Singsing ni Mama...

(Patuloy na magbabasa ng pangalan sa mga nitso habang nagtitirik ng kandila.)

Rodel Rdorigueza. Alias “Jenjen.” Joshua Merced. Napoleon Bautista. Reggie Dizon. Precious Galang. Ian Zafra. Marilyn Cruz. Kian Lloyd delos Santos. Karl Angelo Arnaiz. Reynald Lipana...

(Haharap sa mga manonood. Sa paraang spoken word ang bigkas.)

KAYA PALA PINALAKOL ANG INYONG KATAWAN
PANG-ISAHANG NITSO, GINAWANG PANDALAWAHAN,
HINARANGAN

NG PADER NU'NG KAYO'Y BUHAY PA
SA KAMATAYAN, SA PADER PA RIN ITITIRA?
SASABIHIN KO NGAYONG DI NA TAYO MAKAKAPAYAG,
NA
MGA TULAD NATI'Y LAGI NA LANG NILALAGLAG
DAHIL PINAGSIKSIKAN KAYO SA LOOB NG NITSO
ANG "TOKHANG WALL" NA ITO'Y GUGUHO
SA KAMATAYAN NINYO, ANG BAYAN AY MAGIGISING
KAMI NANG MAGHAHATID NG INYONG MGA DAING
HINDI LANG NINGAS NG KANDILA ANG KAILANGAN
ANG TUNAY NA LIWANAG AY NASA KATARUNGAN.

WAKAS.

Speech of Guest of Honor at the 68th Palanca Awards, October 5, 2018

THE NEED FOR HARMONY

Alfred A. Yuson

It has been exactly half a century since I joined the Palanca family. While tonight we celebrate the 68th edition of this traditional rite of passage that Filipino creative writers look forward to, it was in 1968, or 50 years ago, that I happened to be initiated into the rolls of Palanca winners.

It was memorable in more ways than one. A short story of mine, the first that ever gained publication, won Third Prize that year. It was quite a surprise for me, too. I still distinctly recall how the telegram, through RCPI, was somehow relayed to me in Cebu, where I was then enjoying a weekend rendezvous with Dr. Edith L. Tiempo and her daughter Rowena.

It was such a surprise because I hadn't even known that the story that got published earlier that year in the *Philippines Free Press* had been entered in the contest. At that time, publishers and editors could submit stories published in their magazines. Unbeknownst to me (aye, there's a word!), the *Free Press*' literary editor, Nick Joaquin, had sent my story to the Palanca contest.

Talk about luck. The great writer's faith in my first story turned out to be justified, as it placed Third in the contest, for my first Palanca award. FYI and BTW, towards the end of the year, the same story won First Prize in the *Philippines Free Press*' own contest. TMI *na ba yun?*

What also made it memorable was that the Palanca Awards Night in 1968, held at the Coral Ballroom of the Manila Hilton Hotel on United Nations Avenue (see, I have all the RAM data down pat) had for its special guest the First Lady at the time — none other than the relatively young and beautiful Imelda Romualdez Marcos.

Yes, she was in a terno with butterfly sleeves, and she remained onstage to hand over the rolled parchment paper, plus the check, to the

winners. I vividly recall that when I strode up to shake hands with Don Carlos Palanca Jr. and the Guest of Honor, she had remarked: “Oh, how young!”

Well, that’s what a Beatle mop could do at the time. I was actually already 23, that mystical number, which also probably had something to do with my stroke of fortune that year. (These days, we know that 15-year-olds can actually start winning their first Palanca awards.)

In any case, I’m not too sure if I can or should say tonight that it’s nice to know that Madame Imelda and I are both still very much around. BTW, I also distinctly remember that a certain *Manong* Johnny wasn’t there that night, way back in 1968. He must have been lying somewhere else, likely in his bedroom.

But the most memorable detail was that unbeknownst to me (aye, there’s that word again) on that fated evening, it turned out that my father was there. He never showed himself to me. He must have gatecrashed the proceedings, with his large camera, as he had just become a photography bug, to make sure he would take photos of me in my moment of glory.

It wasn’t until a few days later that he let on that he had been there, when he presented me a framed black-and-white photo of his first-born receiving the award. Only then did I realize that the forwarded RCPI to Cebu, ostensibly sent by my *Lola*, my dad’s mom-in-law, had alerted him, and that its relay had actually been engineered by him.

He had known all along that I would be picking up a prize. But he never spoke to me about it. He didn’t ask if he could come along. He just sneaked in and did his thing, like a papa-razzo of the first order, to record for posterity the historic moment when I shook hands with Imelda.

So I’m one up on most of you, who will probably not compile such a wealth of curious details about your first Palanca win. Unlike mine, when I became the unwitting recipient of two acts of fondness that stamped me with the unbeknownst tag — from the first of my literary fathers, Nick Joaquin, and my genetic father, Armando Yuson.

It wasn’t until seven years later — yes, that number that used to be associated with another Marcos — that I managed to win my next Palanca award. So take heart, those of you who are taking home an award tonight. It might not happen again next year, but it could still happen after some good old time.

For my part, of course it had to be seven years. So that like No. 23, Michael Jordan, I would know how it felt to miss all those shots throughout all those years before I made another winning one.

Other Palanca Nights also remain embedded in my memory.

There was one awards night that took place at a smaller hall in the old Palanca Building off Quiapo during a stormy night. There was another one, when Jaime Cardinal Sin was the guest of honor. That was in 1985, several months before EDSA People Power 1. And it took place in this very ballroom. And at some point we all rose and made the Laban sign, while almost in unison, we started to sing *Bayan Ko*.

Then there were years when presidents spoke before us: *Tita Cory*, FVR, GMA. And other notables in government service. I believe the last one was the honorable Tourism Secretary Mon Jimenez, several years back.

Since then, the choice of Guest Speaker has been confined to fellow writers. So I come after an illustrious roster that includes our National Artists for Literature, and several other prominent ladies and gentlemen of letters.

Allow me now to just stress a few insights on being a writer that I've gleaned from experience as I've mellowed in age.

Yes, we should all continue to celebrate the value of such an institution as the Palanca Awards. The Palancas don't really have to keep doing this, but they do, they continue as they have for nearly seven decades now.

Writers need confirmation, especially from their peers. And this can be done in harmony with one another.

Of late, we've all become aware that the entire planet has entered a disturbing period of disunity and contentiousness that doesn't bode well for anyone.

Truth is under siege, armed conflict is prevalent, women continue to cry out — rightfully so — against abuse, gender fluidity remains wanting, racism is rife, immigrants are subjected to horrid conditions, and many lives are lost not only to natural disasters, but owing to the greater catastrophe that is human insensitivity.

We writers have a role to play, as everyone does, to help everyone reach some quota for harmony. I know that I may sound like a beauty

contestant standing here appealing for world peace and harmony. But those are exactly what are needed now.

When we produce poems, stories, essays, memoirs, screenplays, drama — think about it: every reader we somehow keep captive with our works becomes one less miscreant on the streets — at least during the act of enjoyment of the pages held in their hands. We may not keep one of those hands away from a nearby cookie jar, but that's as far as our readers can get away with in terms of additional indulgence.

As a community of writers, we should also be kind to one another. For the most part, in my experience, this has been so. In fact, it has been the experience appreciated by most writers of my generation, and those that directly followed us. We have gained from the mentorship, friendship and care of older writers.

We didn't set out to revile those who preceded us, rather found strength in what they left behind. We never scorned them as geriatrics, or spoke bitterly about them as unnecessary gatekeepers. We honored their legacy by continuing the benign tradition of building upon their accomplishments.

But I realize that as part of the climate of divisiveness that unfortunately characterizes the current hour, there have also come about fringe associations whose sorry claim to literature appears to be founded on having to sport a chip on one's shoulder, while directing malice towards all sorts of bogeys — such as a so-called Manila Mafia that dictates entry into the supposed mainstream or for canonical inclusion, or alleged padrinos that help advance the careers of younger writers.

Entry into whatever imagined canon is actually facilitated by the increasing acceptance of one's literary labors, by way of gaining distinctions or managing to author popular titles, as well as the selection process exercised by members of the academe who recommend the list of local reading materials for their students.

The false scenario of becoming a Palanca winner through a judging circle's favors is painted with awfully wrong colors. So much more often than not, a literary judge remains unaware of manuscript authorship until the choices have been made, upon careful, impartial deliberation.

Literary cliques are fine. Camaraderie goes on. The next generation of writers will also gravitate towards one another, not on the fuel of backslapping

or the quid pro quo, but because they like one another and appreciate each other's works — at least enough to discuss them dispassionately, or passionately. Both modes are okay.

Yes, there's much value in participation in literary workshops. Again, it's not a matter of getting into the good graces of mentors who are potential padrinos, but more of joining up with a circle of other like-minded, serious practitioners of the craft. Again, the camaraderie and harmony will do you good.

There should be no dilemma over the Filipino writer's choice of language. We should consider ourselves blessed with the plethora of choices. Write in the language you are most comfortable with. And you will be as good as that language — whether the choice has been dictated by circumstances of time and place of birth, education, and environment.

As writers, we can be individualistic in responding to the challenges of our imagination and vision, but in the long run, whatever we say, whatever we write, whatever we express signifies a connectedness with the community of readers we reach out to.

Indeed, no poet is an island. All craftsmen of the word are part of an archipelago of shared dreams, and of continents where the borders between diverse cultural backgrounds represent the divides we must help bridge, to best commit to a symphony of destinies — with or without the benefit of translation, or even while getting lost in the traitorous exchanges.

When we join the woke, we realize the ephemerality of initial betrayals. And perhaps when beings of other worlds come to introduce the novelty of other languages, we can welcome them with the strength of our unity, and come to discover together, that the story of harmony wherever it is written always starts with the whimsy of *Once upon a time*, and ends with the resolute hope that we will all *Live happily ever after*.

It is the only way that literature begins and keeps completing the cycle. Through all mishaps and misunderstandings that often result in unnecessary acts of unkindness, even cruelty, in the end, the universal story always begins again with redemption.

So keep saving and adding to your files, young writers, whether they're digital or in hardcopy, even scribbled on assorted sheets of paper. You'll

never know when you'll be called upon to become the heroes of memory, and
valorous continuity — best of all, in helpful harmony with everyone.

Thank you and good night.

THE POETICS OF PROFOUND PERCEPTION:

Paul Alcoseba Castillo's *Walang Iisang Salita*
(UST Publishing House, 2018)

Ma. Ailil B. Alvarez

The title of Paul A. Castillo's first full-length poetry collection, *Walang Iisang Salita* (UST Publishing House, 2018), loosely translates in English to "Not a Single Word," and it is virtually impossible to sum up the book in precisely just that. A phrase, however, may suffice: the poetics of the unexpected, leading to a profound perception.

It is clear from reading the first few poems that Castillo channels his photographer-self into his poet-persona. He crafts his verses with the careful attention with which a visionary with a lens endows his or her subjects, aware of all the elements and able to imbue as much meaning into a snapshot, weaving them completely into art. This keen sense of heightened awareness is hard to miss.

The poet's tools are secrets, silences, and the gaps between; and Castillo successfully capitalizes on all these. The persona in his poems is almost always the perfect observer: the eagle-eye with which he surveys his composition splices open the silences and transforms the page into his own canvas.

A true testament of the merging of form and content, the shape of some poems invites the reader to pay close attention to the way the lines are printed on the page. The words matter as much as the spaces between them; we look at and listen to the white space between and around the letters. Most interesting is his use of this technique in "Sajid Bulig" (p. 15), where the stanzas are shaped like a wave. This poem visually embodies the kind of heroism befitting the subject, whose tragic end was instrumental in saving the victims of the *Pagoda* tragedy. The poet's choice of visual representation successfully reveals as much of—if not more than—this theme, as do the verses.

In all the other works in his collection, the poet draws the readers' attention to the enjambments, with the suspended breath at the end of each line building up anticipation for the next one. The tone seems perfunctory, a deliberate understating of the depth of emotion, undercutting the current of feeling. But the reader does not necessarily realize it until s/he gets to the last line.

There is also a rawness of emotion here that the poet reveals ironically by making readers realize the insight, even though he (through his persona) is the one who feels it—an unencumbered transference of emotion, from author to reader, as if he were holding up a mirror to the reader after surveying his surroundings, thus enabling the reader to experience the splintered emotion that led to the poetic insight.

In Castillo, it is also palpable how the social is personal: always starting with things around him, and ending with the self. The poet invites and challenges us to look around us, and to see ourselves. Society is the mirror of identity; and the poet, by championing the power of the often-overlooked and glossed over, zooms in on truths we usually miss.

The scenes and issues the poet has chosen offer a cross-section of Philippine society: commuting, street scenes (market, *taong grasa*, cockfighting), showbiz, murder (as in "Billboard" and "Presscon"), quotidian tasks (letter sending in "Panuto"), lovers' spats—it's the little things one notices, but take for granted. It is these that the poet pays attention to. References do not just lend specificity; they reveal who he is and locate his consciousness. The results do not intimidate, rather they entice readers to enter his world. The poetry is light, too, at first glance, but surprisingly dense in emotion and insight.

What is most prominent, however, is his penchant for spiritual imagery. Catholicism is the wellspring of inspiration. Across his various works, his very syntax is rather Biblical: "*paghawi ng dagat*," "*marami ang tinawag*," "*pagpako sa krus*," "*panata*;" issues of guilt, contemplation on the Creator and creation; and questions about not finding God. Paul balances references from the lofty (philosophy, theology, art) to the mundane (everyday tasks we take for granted), often to highlight the insight which the poet arrives at, about the meaning of life and how to live it with a purpose.

His politics are drawn from the articulation of the quotidian, giving subjects deprived of the spotlight their own starring role. The poet provides us glimpses of the quiet and fills in the synapses of moments.

The magic of Castillo's poetry, however, is this: the issue is never really what it seems to be on one's first reading. The truth of the matter eludes the reader at first, but identifying the insight becomes its own reward. Just when the reader feels he has formed a particular impression of the poet, the poet suddenly defies *all* these expectations with the long poem "Rebisyon" (pp. 30-42). This work leads the reader into a labyrinth of meaning that makes it impossible to guess where that poem is going. It surprises at every turn, particularly when it appears that one has it all figured out.

The poet is also plays with his titles, which sometimes have double meanings: for instance, *bilang* ["count"] is also *biláng* ["numbered". This linguistic choices illustrate the multilayered level on which his poems operate: significance is never just one thing, and with Castillo, the surface is never only what one is going to get. Even the titles are surprises. The readers grasps their true significance only after finishing the poem. Then the connection between the head and the body, so to speak, becomes more explicit.

Nor is it sufficient to look only at the way the words are rendered on the page. To really get Castillo, one must also listen to him. His attention to form and detail expands to the musicality of line and cadence. This lyricism or "lyricality" of his verses might well go unnoticed. And this is at the heart of his poetic strategy. To arrive at this revelation, the reader must succumb to the power of the unsaid.

In the end, the title says it all: one word is not enough. One needs to understand the poet's politics, which is contained in his poetics. And this is what each poem offers. This debut collection certainly does not disappoint.

#

THE CONTRIBUTORS

Tristan Joshua A. Acda was born in Las Piñas, was raised in his mother's hometown, Science City of Muñoz, Nueva Ecija, and then moved to Manila. He has a BA in Literature from UST. He was a writing fellow in the 2019 UST National Writers' Workshop. He currently works as a book editor. The story "The Walk Home" is his first published work.

Ma. Ailil B. Alvarez, CCWLS Resident Fellow and Director of the UST Publishing House, is the author of *Slivers of the Sky: Catholic Literary Readings and Other Essays* (UST), which is a finalist at the 2017 National Book Awards for Literary Criticism/Literary History in English. She teaches Literature in the University of Santo Tomas, and is working for her PhD in Literature in the same university.

Joyce L. Arriola is a professor of literature and communications at the University of Santo Tomas, where she is Program Lead for the graduate programs of Communication, Literature and Creative Writing. She is also the Director of the UST Research Center for Culture, Arts and Humanities, and a Resident Fellow of the UST Center for Creative Writing and Literary Studies. Dr. Arriola is currently a Member of the CHED Technical Committee for Literature; a Member of the Executive Council of the National Committee for Literary Arts of the National Commission for Culture and the Arts; a Regular Member of the National Research Council of the Philippines; a founding officer of the Philippine Communication and Media Research Association; Auditor of the Philippines Communication Society and one of the founding officers of Cultural, Literary and Arts Studies Society, Inc. Her research interests include postcolonial and postmodern Philippine literary, media, and cultural studies.

Si Paul Cyrian M. Baltazar ay nagtapos sa De la Salle–College of St. Benilde ng BA in Multimedia Arts. Naging kalahok siya bilang writing fellow ng "speculative-fiction-themed" 1st Amelia Lapenia-Bonifacio Writers' Workshop noong 2016 at ng UST National Writers' Workshop nong 2018.

Nailathala na ang kaniyang mga katha sa *Philippines Graphic*, at labas din ang isa niyang maikling kuwento sa isang science fiction anthology na ilalathala dito sa Filipinas.

Si **Paul Alcosoba Castillo**, CCWLS Resident Fellow, ang awtor ng *Pananangan* (LIRA) at *Walang Iisang Salita* (UST). Nagwagi siya ng Unang Gantimpala sa Tula sa 2018 Gawad Palanca, at tumanggap na rin ng mga parangal mula sa Talaang Ginto, Maningning Miclat Awards, at Gawad Ustetika.

Rodrigo V. Dela Peña, Jr. is the author of *Aria and Trumpet Flourish* (Math Paper Press, Singapore). His poems have been published in *Likhaan*, *Kritika Kultura*, *Hayden's Ferry Review*, and other journals and anthologies. He has received prizes from the Palanca Awards, Kokoy Guevara Poetry Competition, British Council, among others. He has been based in Singapore since 2011.

Si **U Z. Eliserio** ay nagtuturo ng Buhay at mga Gawa ni Rizal sa Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas sa UP Diliman. Awtor siya ng *Wala Tayong Sasantuhin*, *Kami sa Lahat ng Mataba*, at *Apat na Putok*. Bisitahin siya sa kaniyang blog sa ueliserio.net at facebook.com/ueliserisulat.

Si **Eugene Y. Evasco** ay manunulat, editor, tagasalin, at iskolar ng mga aklat pambata. Kasalukuyan siyang propesor ng Malikhaing Pagsulat at Panitikan ng Pilipinas sa Kolehiyo ng Arte at Literatura ng UP Diliman. Siya ang mayakda ng mga premyadong aklat na *Ang Aklatang Pusa*, *Harana ng Kuliglig*, *Ang Nag-iisa at Natatanging si Onyok*, *Anina ng mga Alon*, *Ang Sampung Bukitkit*, *Mga Pilat sa Pilak: Mga Personal na Sanaysay*, at *May Tiyanak sa Loob ng Aking Bag: Mga Tulang Pambata*. Nagwagi siya ng mga sumusunod na gantimpala: 2014 UP Gawad sa Natatanging Publikasyon sa Filipino (Kategorya ng Malikhaing Pagsulat), Best Short Story sa Catholic Mass Media Awards noong 2017 at 2018, at Hall of Fame ng Carlos Palanca Award for Literature noong 2009.

Si **Vladimeir B. Gonzales** ay Assistant Professor sa UP Diliman, kung saan siya nagtuturo ng Malikhaing Pagsulat, Panitikan at Kulturang Popular. Makikita ang kaniyang mga sulatin at larawan sa kaniyang website na vladgonzales.net.

Nerisa del Carmen Guevara, CCWLS Resident Fellow, is the author of *Reaching Destination: Poems and the Search for Home* (UST). She is a featured

Southeast Asian performance artist, and documentations of her “Elegies” and “Infinite Gestures” are currently in the archives of The Live Art Digital Agency (LADA) in London. Her most recent performance was at LAPSody at the Theatre Academy—University of the Arts in Helsinki, Finland. She is also the first Filipina to be granted a Kelana (Adventurer) Residency, as a part of the Bienalle Jogja partnership with Cemeti Institute for Art and Society.

Adrian Crisostomo Ho received his BA English Literature from Simon Fraser University, British Columbia, Canada, and his MFA Creative Writing from De La Salle University. He is a faculty member at Southville International School and Colleges and DLSU. He is a Palanca awardee, and was a writing fellow of both the UST and IYAS National Writers’ Workshops. His works have appeared in *Rappler*, *Tomás*, *Sustaining the Archipelago: An Anthology of Philippine Ecopoetry*, *Philippines Graphic* and *Sunday Times Magazine*. Some of his plays have been staged at the Virgin Labfest at the CCP. He is currently working on a new poetry collection titled ANX.

Francis C. Macansantos was born in Cotabato City, grew up in Zamboanga City, and was a resident of Baguio City from 1981 until his demise in July 2017. He earned his MA in Creative Writing from Silliman University, and was a five-time Palanca award winner for English Poetry. He also won the NCCA (National Commission for Culture and the Arts) Writer’s Prize for Epic Poetry in 2003 and other national literary awards; and published four poetry collections. Macansantos taught at Mindanao State University and UP, and has served as panelist in several writers’ workshops, and as a member of the National Committee for Literary Arts of the NCCA. In 2014, Macansantos was one of the recipients of the Martha Faust Sonnet Prize in Minnesota.

Guro si **Maynard Manansala** sa Departamento ng Filipino ng DLSU. Nagsusulat din siya ng iskrip para sa teatro at viral videos at mini-series. Naitanghal na ang kaniyang mga dula sa Virgin Labfest at Rizalina Festival ng Cultural Center of the Philippines; at sa Tagalog Festival ng Bindlestiff Studio California at Melbourne Fringe Festival. Nagwagi na siya ng Palanca para sa Kuwentong Pambata at Dulang May Isang Yugto. Kasalukuyan niyang tinatapos ang PhD Filipino: Pagsasalin, sa UP Diliman.

Jose P. Mojica, CCWLS Resident Fellow, was a fellow of the UST National Writers' Workshop, Ricky Lee's Scriptwriting Workshop, and KRITIKA: La Salle National Writers' Workshop on Art and Cultural Criticism. His recent short films, *Monique* (2018) and *E* (2018), were screened at the 30th Gawad CCP Para sa Alternatibong Pelikula at Vidyó, where *E* was awarded an Honorable Mention.

Si Kid (Karl Ivan Dan) Orit ay kasalukuyang pangulo ng Cavite Young Writers Association, Inc. (CYWA). Nagtapos siya ng B.A. Communication Arts sa UST, at naging kalahok bilang writing fellow ng mga sumusunod na palihan: ang 2011 Palihang Rogelio Sicat, ang 2nd Amelia Lapeña-Bonifacio Writing Workshop, na nakatutok sa young adult writing, at ang 2018 UST National Writers' Workshop. Isang kalipulan ng kaniyang mga tula sa Filipino ay nagwagi ng Unang Gantipala sa 2017 Maningning Miclat Poetry Competition in 2017.

Jasper Emmanuel A. Paras holds a BA in Legal Management from UST, and was a member of the Thomasian Writers' Guild. Currently he is enrolled for an MFA Creative Writing at DLSU, and was a recipient of the DLSU Mini-grant for Creative Writing in 2018. He has produced a number of poems, critical essays, and plays. He has also written scripts for television shows and a few short films, as part of his training under ABS-CBN's Dreamscape Entertainment, where he currently works as brainstormer/writer since August of 2018.

Quintin Jose V. Pastrana is an entrepreneur focused on promoting renewable energy, literacy, and investment for start-ups and SMEs. He is President of WEnergy Power Pilipinas, founder and Chair of the award-winning Library Renewal Partnership, and Business Anchor at ABS-CBN News Channel. He graduated with degrees in Business, International Relations, and Creative Writing from the Universities of Georgetown, Cambridge, and Oxford; and was given a Lannan Poetry Fellowship in Washington, DC. His poetry has been published by the Georgetown Literary Journal (2006-2007) and the Oxford Writers' House (2018). He has published three books, and is currently completing a collection of short stories. Quintin has also served as editor for the award-winning indigenous poetry collection, *Bamboo Whispers, Poetry of the Mangyan*, (Bookmark, 2017), and the non-fiction collection *A Year in Batanes* (Firetree Press, 2015).

May-akda si **Radney Ranario** ng *Paglusong: Mga Tula* (UST Publishing House, 2017). Nagtapos siya ng MFA Creative Writing sa De La Salle University. Kasalukuyan siyang nagtuturo ng Panitikan at Malikhaing Pagsulat sa Philippine Normal University kung saan niya tinatapos ang kursong PhD Literature.

Si **Joseph T. Salazar** ay nagtuturo sa Pamantasang Ateneo de Manila.

Si **Louie Jon A. Sánchez** ay premyadong makata at guro ng Panitikan, Kulturang Popular, at Araling Telebisyon sa Department of English, School of Humanities, ADMU. Awtor ng limang aklat, kabilang ang nakatakdang lumabas na *Abangán: Mga Pambungad na Resepsiyon sa Kultura ng Teleserye sa Filipinas* (Ateneo de Naga University Press). Kalalabas lámang ng kaniyang unang aklat ng kritisismo, ang *Aralín at Siyasat: Mga Pagninilay Hinggil sa Tula* (USTPH). Nakamit niya kamakailan ang PhD in Literature mula sa DLSU.

Edmark T. Tan obtained his BA Literature (cum laude) from the University of Santo Tomas, and is finishing his MFA in Creative Writing at De La Salle University as a scholar and grant awardee. He was a writing fellow in Silliman (2015), and in the UST National Writers Workshop (2018). He writes poetry, creative nonfiction, and literary criticism. Some of his essays have been published at *Inquirer.net* and *Manileño.ph*.

Si **John Jack G. Wigley**, CCWLS Resident Fellow, ay awtor ng anim na libro: *Falling into the Manhole* (UST), *Home of the Ashfall* (UST), *Lait Chronicles* (Visprint), *Lait (pa more)* (Visprint), *Hantong: Mga Kuwento* (UST), at *Kadenang Bahaghari* (Redline Media). Nagwagi siya ng Best Book (Gawad San Alberto Magno) sa ika-15 Dangal ng UST, at naging finalist sa ika-13 Madrigal Gonzales Best First Book Award.

Alfred A. Yuson, nicknamed Krip, has authored over 30 books to date, including novels, poetry collections, short fiction, essays, children's stories, biographies, travel, translation, and coffee-table books, apart from having edited various other titles, including several literary anthologies. He has gained numerous distinctions, including the Gawad Pambansang Alagad ni Balagtas from UMPIL (or Writers Union of the Philippines), Patnubay ng Sining at Kalinangan award from the City of Manila, and SEAWrite (SouthEast Asian Writers) Award for lifetime achievement from the Royal Family of Thailand. He has also been elevated to the Hall of Fame of the

Carlos Palanca Memorial Awards for Literature. He has enjoyed fellowships in various international writing programs, and participated in literary conferences, festivals and reading tours in over 22 countries, while his poetry and fiction have been translated into 12 languages. His latest international participation was at the Cairo Literary Festival in February 2019, where the Arabic translation of his first novel, *Great Philippine Jungle Energy Café*, was launched.

He is a founding member of the Philippine Literary Arts Council (PLAC), Creative Writing Foundation, Inc. (CWF) and Manila Critics Circle (MCC), and has served as Chairman of UMPIL and as a board member of the Movie and Television Ratings and Classification Board. Yuson gained a FAMAS Award and a Catholic Mass Media Award (CMMA) for a film screenplay. He has also been a documentary filmmaker and scriptwriter, as well as a book, magazine and newspaper editor and designer. He contributes a weekly arts and culture column to a national broadsheet, *The Philippine Star*. He taught fiction and poetry at Ateneo de Manila University, where he held the Henry Lee Irwin Professorial Chair.

THE EDITORS

Issue Editor

Augusto Antonio A. Aguila, CCWLS Resident Fellow, is a fictionist. He is the author of the *Heart of Need and Other Stories* (UST). He is Executive Secretary to the UST Rector Magnificus and Academic Consultant of ABS-CBN, the largest media conglomerate in the Philippines, and PS Bank. His second book, *The Carnival of Hate* (UST), won as Best Book (Gawad San Alberto Magno) at the 16th Dangal ng UST Awards. He was awarded Outstanding Alumni in the Humanities by the UST Graduate School. He has a Youtube show called “Pure Tots.”

Managing Editor

Chuckberry J. Pascual, CCWLS Resident Fellow, is a fictionist, essayist, critic, translator and scholar. He is the author of *Kumpisal: mga kuwento* (UST), *Pagpasok sa Eksena: Ang Sinehan sa Panitikan at Pag-aaral ng Piling Sinehan sa Recto* (UP), *Ang Tagalabas sa Panitikan* (UST), and co-author of *Kolab: mga dula* (UP). His *Ang Nawawala* (Visprint) won the National Book Award for Best Book of Short Fiction in Filipino. His translations of the novel, *Ilustrado*, by Miguel Syjuco, winner of the Man Asian, and of the short story collections by Cristina Pantoja Hidalgo, *Where Only the Moon Rages* and *Ballad of a Lost Season* are forthcoming from the UST Publishing House.